

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1917—1919. CYCLUS

TÍZ ÉV
A
NÉMETALFÖLDI SZABADSÁGHARCZBÓL
1588—1598.

ÍRTA
FRUIN RÓBERT

FORDÍTOTTA
ANTAL GÉZA

A FORDÍTÁST ÁTNÉZTE NAGY ZSIGMOND

AZ 1917-İK ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE

TÍZ ÉV

A

NÉMETALFÖLDI SZABADSÁGHARCZBÓL

1588—1598.

TÍZ ÉV
A NÉMETALFÖLDI
SZABADSÁGHARCZBÓL
1588—1598

ÍRTA
FRUIN RÓBERT

FORDÍTOTTA
ANTAL GÉZA

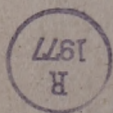
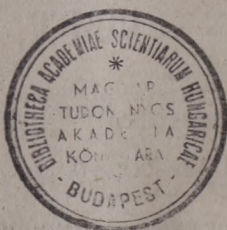
A FORDÍTÁST ÁTNÉZTE NAGY ZSIGMOND

II. KÖTET

BUDAPEST,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1917.

106426

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája Budapest.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Az Egyesült-Németalföld kereskedelme és gazdasági állapota.

A természet Európát terményeit illetőleg két részre osztotta, melyek közül mindegyik híjával van annak, a mivel a másik bőségesen rendelkezik s melyek éppen ezért szinte a dolog természeténél fogva fölöslegük kölcsönös kicserélésére vannak utalva. A Keleti-tenger mellett fekvő országok bővelkednek gabonában, fában, halban; a Csatornától délre fekvő országok meg bőségesen termelnek bort, olajat és sőt. Ezekkel a cikkekkel, melyek akkor még inkább, mint most, elsőrendű életszükségleti cikkek voltak, mint szintén Angolország megszámlálhatatlan nyájainak a gyapjával, valamint az abból leginkább flandriai gyárakban készített szövetekkel, régi időktől fogva, nagy kereskedés folyt.

A Keleti-tenger és a Földközi-tenger között — kelet és nyugat között, mint akkor mondták — éppen középen feküdt Németalföld, mely ezenkívül a Rajna révén Németországgal, az Északi-tenger útján pedig Angliával természetes összeköttetésben állott. Ezért érthető, hogy Németalföld lett az a kereskedőhely, hol a kereskedők minden vidékről találkoztak egy-

mással. Idehozták Spanyolország és Portugália, Velencze és Genua nehézkes hajói Dél-Európa árúit és India drágaságait, melyek Alexandrián vagy Konstantinápolyon keresztül a Földközi-tengerig jutottak. Idehozták a napkeletiek mindazt, a mit a maguk nagy bevásárlóhelyein, Bergenben és Novgorodban összeháztak. Idehozta a Rajna a rajnai és moseli borokat és a német Erdőshegységek fáját. Idehozta Flandria piacra gyapjúárúit, melyeket ipara készített. Itt mindenki megtalálhatta, a mire szüksége volt. Ennek a kereskedelemnek nyomai egész a messze ókorba vihetők vissza, a mikor még Dorestad volt az Észak legnagyobb kereskedőhelye. De munkánk tervén kívül esik, hogy erre az őseredetre visszamenjünk. A középkor későbbi századaiban Brügge volt Németalföld és Európa kereskedőhelye. Commynes, Merész Károly kortársa, ki mindenütt járt, a ki mint követ Velenczében tartózkodott, bizonyítja, hogy Brüggeben több üzletet kötöttek, mint a világ bármely más helyén.¹

Midőn Brügge hanyatlásnak indult, midőn a flandriai szakadatlan zavarok a közlekedést ott bizonytalanná tették, midőn a Zwin, a melyen át a hajók Brügge kikötőit el szokták érni, kezdett beiszaposodni: Antwerpen lépett helyébe és felülmulta kereskedelmi élénkségben és gazdagságban. Guicciardininál, ki Antwerpent még a zavarok kitörése előtt teljes virágzásában látta,² terjedelmes leírását olvashatjuk mindazoknak a

¹ Bruges, qui est un lieu de grand recueil de marchandise et de grande assemblée de nations estranges, où par adventure se despesche plus de marchandise qu'en nulle autre ville d'Europe." L. V. ch. 18.

² Guicciardini „Descrittione di tutti i Paesi Bassi” című művének első kiadása: Anversa, 1567 rendkívül ritka; ezért

kereskedelmi kincseknek, melyeket Európa valamennyi nemzete egész hajórajokkal piaczaire hozott. Célunkra elégséges, ha a velencei Badoeronak, ki szülővárosában is láthatott mozgalmas kereskedői életet, a szájából halljuk meg, hogy sehol a világon olyan kiterjedt kereskedelmet nem űztek, mint Antwerpenben.¹ A mi Brügge nem volt, t. i. elsőrendű pénzpiacz, Antwerpen az volt. A német Fuggereknek és Welseknek, az olasz Gualterottiknak és Buonvisieknek irodájuk volt itt. Az indiai fűszereket, melyeket Gama és Columbus óta Lisszabonba és Sevillebe szállítottak, csak Antwerpenből küldözték szét Közép-Európába.

De Brügge korábban és utóbb Antwerpen kevés részt vettek abban a hajózásban, a mely kereskedelmüket foglalkoztatta: a megszámlálhatatlan hajóból, melyek kikötőjükbe befutottak, csak kevés volt az övék. Megelégedve azzal, hogy mindenki az ő piacukra jött venni és eladni, nem iparkodtak közelből és távolból összehordani az árúkat. Az olaszok és spanyolok délen és a Hanza városok északon tartották a hajózást legnagyobb részben kezükben.

Brügge, Gent és Antwerpen fénye elhomályosított mindent, a mi közelükben mutatkozott: Németalföld északi tartományai egészen eltűnnek Brabant és Flandria ragyogásában. De azért ezek is osztoztak némileg szomszédjaik jólétében. A javak, melyeket Németország az egyetemes piacra hozott, a Rajnán jöttek le Tielbe²

én a harmadikat, az 1588-ban megjelentet idézem, de összehasonlítottam mindkettőt és az eredeti leírást mindig kiválasztottam a későbbi toldásoktól.

¹ Relazioni, p. 290.

² L. Tiel XI. századbeli gazdagságának és fényűzésének leírását Alpertus Mettensistől, Pertz Monum. Germ. IV. p. 718.

és később Dordrechtbe, melyet a hollandi grófok szabad kikötői joggal és a Maason való vámszedés jogával ruháztak fel s a mely a többi folyómenti városok hátrányára kereskedelmi monopoliumot létesített. A Németországgal való kereskedelem ismét más kereskedelmet szült; a német fával és a német borral való kicserélés végett sőt, heringet és francia bort hoztak bőségben; brabantiak és flamandok, sőt még a napkeletiek is felkeresték a dordrehti piacot.¹ Kölnnek északkal való kereskedéséből is egy jó rész, a nélkül, hogy Brügget vagy Antwerpent érintené, a Rajna és Ijsel mentén bonyolódott le, miáltal az ijsel- és zuiderzee-melléki városok jelentékeny előnyökhöz jutottak.

Németalföld azonban nem annyira annak köszönhetette a maga felvirágzását, hogy idegen kereskedők fordultak meg piaczaín, hanem sokkal inkább a saját hajózásának.

A Hanzában, sőt már a Keleti-tengeri városok szövetségében, mely a Hanzát megelőzte és előkészítette, korán résztvettek az északi németalföldi városok. Már 1286-ban szövetségben találjuk Friesland és Over-Ijsel és Gelderland nagy városait a keleti-tengeri városokkal.² A későbbi időben hozzájuk csatlakozott Holland és Zeeland néhány főbb városa is, de ezek a többiekkel szemben mindig bizonyos önálló-

¹ A dordrehti kereskedelem mivoltát legjobban megismerhetjük „Dordrecht város legrégibb és legszorgalmasabb polgárainak bizonyágtételé”-ből, hogy mennyivel tartoznak a gelderlandi vámoknak (A. 1307) Van de Wall, Handv. v. Dordrecht I. k. 131. l.; v. ö. u. o. 88—89., 102. l.

² Név szerint Leuwarden, Groningen, Stavoren, Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen, Harderwijk és Muiden. — Urkundenbuch der Stadt Lubeck, n^o. DI.

ságot tartottak fenn, a mely hasonlított az elkülönültséghez vagy legalább is könnyen azzá válhatott.¹ Az északi fejedelmek, kiket a Hanza kereskedelmi monopoliuma nagyon nyomott, örömmel látták ezeknek a versenytársaknak a fellépését s nagyszámú fontos kiváltsággal ruházták fel őket. Ennek a kedvezésnek köszönheti Amsterdam elsősorban a maga virágzását. De a nyugat-frieslandi városok is, különösen Enkhuizen és Hoorn és bár kisebb mértékben, Holland összes városai részesültek ezekben a kiváltságokban és az ezek által nyújtott előnyökben. Ez bosszantotta a féltékeny keletieket és féltékenységük, melyet hosszú időn át titkon ápoltak, végre Burgundi Fülöp alatt nyílt tengeri háborúban tört ki, mely a németalföldieknek alkalmat adott arra, hogy megmutassák, mily erőteljesen kifejlődtek már. A béke, mely a háborút fölvaltotta, nem hozott létre kibékülést és egyesülést, ellenkezőleg, megszilárdította Holland különállását. Szövetségesek helyett a hollandiak és zeelandiak ezentúl a Hanza versenytársai lettek. De először látni kell, hogy honnan vették azt az erőt, mely erre a versenyzésre szükséges volt. Hát — a heringhalászatból merítették.

Egy találmány sem volt talán országunkra olyan áldásos következményű, mint a hering eltarthatásának,

¹ Sőt úgy látszik, hogy a hollandok régebben ki voltak tiltva a Keleti-tengerre való hajózástól; ezt állítja legalább Zwolle tanácsának és polgárságának levele a lubecki tanácshoz, Urkundenbuch N^o C. D. L. XXX. v., a melyben az a kivánság jut kifejezésre „Quod nec Frisones nec Flandrenses, sicut hactenus contra antiqua jura fecerunt, per mare Orientale versus Gothlandiam nullatenus navigare ammodo permittantur“. A friesek közé értetnek bizonyára a hollandusok is.

beszolásának és pácrolásának a kitalálása. Egy olyan táplálék, mely másként hamar romlik és nem szállítható, lett ezzel a művelettel tartóssá és a kereskedelem tárgyává. A halászat, melyet eddig kicsinyben, egyedül a saját szükségleteik kielégítésére űztek, nagyban való halászáttá, ezrek foglalkozásává lett. Azonnal ezernyi ezer hollandi és zeelandi ember vette kezébe ezt a dolgot; minden évben több és nagyobb halászhajót építettek; egy félszázaddal Beukelszoon Vilmos után Merész Károly IV. Eduardnak, mikor Angolországba visszatért, már 500 hollandi és zeelandi halászbárkát küldhetett segítségére.¹

A heringhalászat aranybánya lett: „több aranyat és ezüstöt, mint a mennyit más népek nehéz munkával hoznak a földből felszínre, halásznak ki a tengerből a hollandiak“, mondja Károly császár háziorvosa, Marliani.² „Hogyan írjam le méltóan a heringhalászat előnyeit?“ kérdi egy félszázaddal utóbb Hadrianus Julus, „ettől függ nemcsak egy városnak, de sok városnak üdve és jóléte. Oudewater, Woerden, Rotterdam, Schiedam, Den Briel, melyek bizonyára nem jelentéktelen városok, főleg ebből az iparból élnek: a halászatból, a hajók felszereléséből, a kötélverésből és hálókészítésből. A szerint, a mint a halá-

¹ „Le Roy Edouard estant à Douvres, pour son passage, luy envoya ledit Duc de Bourgogne bien cinq cens basteaux de Hollande et Zélande, qui sont plats et bas de bord et bien propices à porter chevaux, et s'appellent *sertes*, et vindrent de Hollande.“ Micsoda hollandus szó rejlik ebben a „sertes“-ben? Schuiten? (scutes) vagy schouven? (scaus), a mint az Archives I. sor II. p. 186. írja?

² Aloysius Marlianus, „de Hollandiae laudibus“ in Scriverii Batavia Illustrata, p. 123.

szat jól vagy rosszul üt ki, megy a tömegnek dolga is jól vagy rosszul“. ¹ A halászat évi jövedelmét Guicciardini fél millió flamandi fontra becsüli. ²

A heringkereskedés főhelyei nem a déli tartományok, hanem Holland és Zeeland voltak. Ránk maradt egy hiteles „declaratioja a hollandi, zeelandi és flandriai halászatoknak“ körülbelül az 1562-ik évből³; ebben a csónakoknak és bárkáknak a száma a tartományokban 700-ban állapított meg, melyből Flandriára 100, Zeelandra 200 és Hollandra 400 esik; a zeelandi és flandriai csónakok kisebb hajók; csupán Hollandnak vannak nagyobb hajói: 92 tonna súlyúak is; Holland és Zeeland tehát majdnem egész Németalföld halászatát magukénak mondhatják. Kiváló gyakorlóiskola volt ez Európa jövődő áruszállítói számára.

A halászat további hajózásra, új iparra vezetett: a besózott heringet el is kellett adni. A hollandusok nem vártak addig, míg az idegenek odajöttek megvenni, hanem maguk kivitték s a heringgel együtt vajat és sajtot, melyekből West-Friesland sokkal nagyobb készletet termelt, mint a mekkorát a belföldön el lehetett fogyasztani. Olyan tekintélyes volt a zavarok kezdetén a vaj- és a sajtkereskedés, hogy Guicciardini ezt érték tekintetében Antwerpen indiai fűszerekkel való kereskedelmével hasonlíthatta össze. Badoero

¹ Batavia, p. 203. Ez a könyv, mely 1588-ban jelent meg, 1565—69. között iratott, a későbbi események csak úgy toldattak bele az eredeti szövegbe. A zavarok előtti állapotot írja tehát le.

² P. 31.

³ Dodt van Flensburg, Archief voor kerkel. en wereldl. gesch., III. 78. l. — Junius és Guicciardini adatai ezzel a declaratioval meglehetősen megegyeznek.

ennek jövedelmét évenként 800,000 K-ra becsüli.¹ Annyi heringnek besózása és annyi vajnak a conserválása nagymennyiségű sót igényelt; a fönt említett declaratióban a halászat évenkénti szükséglete egymagában 140,000 „wit“-re volt becsülve. Ennyit a spanyol és franczia hajók nem hoztak be; a hollandusok és zeelandiak maguk mentek Brouage és Rochelle, Santa Maria és San Lucar kikötőibe ezt megszerezni. Hoorn és Enkhuizen, a heringkereskedelem legkiválóbb helyei, ebben is elsők voltak; 1475-ben hetven, sóval terhelt hajóból álló flottájuk volt a tengeren.² A nyers sót viszont ki kellett főzni; számos sófőző keletkezett a halászhelyek szomszédságában, csupán Enkhuizen körül 14-et lehetett megolvasni; és a zeelandiak a hollandiakat messze fölülmúlták a sókereskedelemben; egy tüzeset alkalmával 1526-ban Zierikzeeben 77 sófőzőkatlan hamvadt el.³ Mert csakhamar elkezdtek a saját szükségletükön felül az idegenek számára is főzni; a sófőzésnek főzött sóval való kereskedés volt a folytatása.

Különösen a kelettel üzték nagyobb mértékben ezt a kereskedelmet, mert a keletieknek a maguk halászata czéljaira sok sóra volt szükségük és ezt legnagyobbbrészt Hollandiából szereztek be. A sóért gabonával fizettek s minthogy ebből Hollandiának saját termelése kiegészítésére kevésre volt szüksége, a fölösleggel ismét kereskedést üzték; így állott elő önmagától a gabonakereskedelem, mely utóbb az ország

¹ Guicciardini, p. 256. Badoero, Relaz. p. 290.

² Brandt, Historie van Enkhuizen, 31. l.

³ Tegenw. Staat van Zeeland, I, 295. l. (egy eredeti engedélyokiratból) Guicciardini is (308.) magasztalással szól a sófőzésről, mint Zeeland egyik legfontosabb iparáról.

jólétének főtényezője lesz. Folyton szaporodott azoknak a hajóknak száma, melyek a Keleten kereskedtek; támogatva az északi fejedelmektől, oltalmazva a burgundi- és osztrák-házból való hatalmas uralkodóiktól: a hollandi hajósok — a mint azt már láttuk — lassanként felvehették a Hanzával a versenyt; nem-sokára pedig a Hanza mellé küzdötték fel magukat. A tudós Verius hoorni krónikájában az 1522-ik évre azt a megjegyzést teszi, hogy „egész idáig a keleti városok legtöbbje maga jött ide a maga áruival és hogy a mi keleti hajóink azokkal számra nem is voltak összehasonlíthatók; de nem sokkal ezután (mondja ő) megváltozott a helyzet; a hajózás folyton emelkedett; a hajóslegények száma növekedett és ezek takarékos élethez lévén szokva, kevesebbel is megelégedtek, mint az idegenek, úgy hogy rövid idő alatt ezeket kitúrták és maguk vették kezükbe a hajózást“. Fontos változás! Mily szívesen vennők további fejlődését is szemügyre; azonban a tudósítások szükséztűsága tudásvágyunkat nem bírja kielégíteni. Látjuk az eredményt, de az okokról csak fogyatékos ismereteink vannak. Krónikásaink a kereskedelem történelméről csak néha-néha, úgyszólván véletlenül közölnek néhány különlegességet; a későbbi történetírók csak sejtésekkel dolgozhatnak és hajózásunk felvirágzását illetőleg nem értenek egyet; az egyik, mint Verius, a legénység takarékos életmódjára utal; a másik az előnyös hajóépítésre, a harmadik a hajósok rettenthetetlenségére, kik még vihar idejében sem keresnek a közel fekvő kikötőben menedéket, hogy a tengeren keresztül lehető legrövidebb idő alatt rendeltetési helyükre hajózzanak.¹ Mindez kétségkívül hozzájárult ahhoz,

¹ Guicciardini, p. 40.

hogy a holland szállítási díjakat olcsóbbakká tegyék, mint a milyenek más nemzetek díjai voltak. V. Károly kegye, ki Spanyolországban a németalföldi kereskedőket a belföldiekkel egyenlőjogúvá tette, szintén közreműködött a hajózás kiterjedésére, annyival inkább, mert a spanyolok az amerikai kereskedésnyújtotta sokkal nagyobb előnyöktől csábítatva, majdnem kizárólag ezzel az új hajózással foglalkoztak és a régi kereskedelmet, Németalfölddel, a hollandusoknak engedték át.¹ A Hanza lehanyaglása is könnyebbé tette a gabonakereskedelemben és a szállítási hajózásban való versenyt. Annyi bizonyos, hogy V. Károly utolsó és II. Fülöp első kormányzási éve alatt a hollandi hajózás hihetetlen gyorsan emelkedett. A zavarok kitörésekor Amsterdammak Guicciardini tanúsága szerint 500 nagy hajó — és pedig legnagyobbbrészt hollandi kereskedőhajó — volt a kikötőjében.² Ugyanez időben Junius egyedül Holland tartomány kereskedelmi flottáját 800—1000 tengeri hajóra becsüli.³

¹ ... „és a spanyol kereskedők példája abban is szolgálhat nekünk, hogy ők ezzel a mi Németalföldünkkel igen nagy kereskedést szoktak volt űzni, de a mint elkezdték megérezni és megízlelni, hogy mennyivel nagyobb hasznót szolgáltat az indiai kereskedelem, lassanként abbahagyták velünk folytatott régi kereskedésüket és leginkább a nyugat-indiai kereskedésre vetették magukat.“ — (Wsselincx) *Vertoogh hoe nootwendich, nut ende profijtelick het sy voor de Ver. Nederl. te behouden de vrijheyt van te handelen op W. Indiën, in den vrede metten Coninck van Spaignen* (1608).

² P. 208. 1560 májusában Németalföldről ezt írják Greshamnak: „The next esterley wyndes at Amsterdam in Holland they look for 300 or 400 sayle of gret ships out of Estlands, apparteyning to Holland only, laden with corn and other merchandize.“ *Burghon's Life of sir Th. Gresham*, I, p. 294.

³ P. 206.

Az ország a kereskedelem ezen fejlődése révén gazdag lett; a lakosság szaporodott; a talaj nem nyújtott többé elég táplálékot a szorgalmas lakosoknak: keleti gabonaszállítás nélkül hiányt látott az ország. A városok, melyek sűrűbben feküdtek egymás mellett, mint másutt, még egyre kijjebb-kijjebb terjeszkedtek. Már Commines állította, hogy egyetlen egy hasonló kiterjedésű tartomány sem mutathat fel, Franciaország néhány vidékét kivéve, annyi körülkerített várost, mint Holland.¹ A spanyol D'Estrella Calvete, ki a Fülöp előtt 1549-ben felvonult hódolómenetet leírta, nem ismer országot, mely Hollanddal egy rangba volna állítható: olyan sűrűn vannak benne a városok és faluk s ezekben oly csinosak és tiszták a lakások.² Ugyanezt hallotta Guicciardini Károly császár furijaitól, a kik ezzel együtt egész Európát beutazzák; sehol sincsenek oly csinos, tiszta házak, mint Hollandban.³ Zeelandot belföldiek és idegenek versenyezve magasztalják a gondos földművelésért, a halászatért, a hajózásért, a jólétért: „brabanti levegő és zeelandi jövedelem“ az az áldás, melyet a közmondás számodra kíván.⁴ A többi északi tartományoknak is virágzó városaik s jólétben élő népességük volt, de mégsem ver-

¹ „Hollande; où il y a plus de fortes villes et chasteaux qu'en nul royaume de la Chrestienté, si ce n'est en France.“ IV, 1.

² Viaje del . . . Principe . . . Don Phelippe, p. 275. Az, a kire Calvete hivatkozik, az majdnem állandóan Cornsceppe, V. Károly tanácsosa, egy tekintélyes férfiú.

³ P. 283.

⁴ Laevinus Lemnius, „de Zelandia“, in Scriverii Batavia Illustrata, p. 165. — V. ö. de Epistola Noviomagi, ibid, p. 138. Ennek túlzott dicséretéből mégis kitűnik az a jelentékeny virágzás, melyben Zeeland akkortájt volt.

senyezhetnek Hollanddal és Zeelanddal. A megélhetésnek szerényebb eszközeivel végig kellett szenvedniök Gelder Károly, Maarten, Rossem borzalmas háborúit. Még magukhoz sem tértek a hosszantartó fosztogatás után, midőn már kezdetét vette a mindent elpusztító felkelés Spanyolország ellen. Természetesen messze elmaradtak Holland és Zeeland mögött, a melyek régi időktől fogva majdnem szakadatlanul békét élveztek.¹ A mi Flandria és Brabant a déli tartományok között, az volt Holland és Zeeland az északiak között.

Ilyen volt az állapot, midőn a zavargások megkezdődtek. Sokkal kedvezőbb állapot, mint a milyennek az emberek közönségesen képzelik. Kissé részletesebben rajzoltam ezt, mert úgy gondolom, hogy helyes ismerete nélkül annak a jólétnek, melyet Holland a felkelés kezdetekor élvezett, a háborúnak a menete szinte megmagyarázhatatlan. Bármilyen nagyra becsüljük is elődeink bátorságát, mit tehet bátorság harcziesszük nélkül? Ha Hollandnak és Zeelandnak nem állott volna tengeri hatalma a spanyoloké és a spanyol kormányzás alatt megmaradt tartományoké fölött, a felkelés nem sikerülhetett volna. A tengerről jött a megváltás; a vízi *geuse*-ök támogatása nélkül a letiport nép talán sohase kelt volna fel; azok nélkül a kincsek nélkül, melyeket a hajózás szolgáltatott, a drága háború nem tarthatott volna annyi esztendeig.

A mint a kereskedelem viselte a háború költségeit, úgy a háború viszont táplálta a kereskedelmet. A felkelésre nézve szerencse volt, hogy csak rövid ideig

¹ Még 1620-ban is úgy írta le Carleton angol követ Frieslandot, mint hátramaradottat és műveletlent, l. szept. 24-én kelt levelét az eredeti kiadás 494. l.

terjedhetett ki *egész* Németalföldre s utóbb szűk határok közé korlátozódott. A mit kiterjedésben veszített, azt megnyerte a megkettőzött erőben; valamennyi tartományból a legvállalkozóbb férfiak erre az egy menedékhelyre özönlöttek. Ha ügyelünk a régensek, tudósok, lelkészek, kereskedők, gyárosok születés helyére, a kik ebben az időszakban Hollandnak becsületére váltak, elcsodálkozva állunk azok nagy száma előtt, kik *Dél* szülöttei voltak; Aerssen, a Staten-Generaal titkára; Caron, az angol udvar követe; Nicaise de Sille, Amsterdam ügyésze;¹ Lipsius, a leideni fiatal egyetem dicsősége; Gomarus, az orthodox theologusok zászlóvivője; Plancius, a kosmograph-prédikátor, Van Meteren, a kereskedő-történetíró, De Moucheron, az Indiába északon át vivő út első vállalkozója, Wisselinx, a nyugatindiai társaság és az amerikai telepítések tervezője és megannyi más, kiknek nevét nem győznők felsorolni, mind született belgák voltak. Ugyanez a Wisselinx, a kit imént említettünk, állítja, hogy majdnem minden kereskedelmi képviselő, a kik egész Európa-szerte a hollandi kereskedelmi érdekeket szolgálták, a meghódított tartományokból származott.² Ez

¹ 1586-ban az ismert Prouninek Utrecht kormányát sok regens idegen származására figyelmeztette. „Úgy találjuk (mondja), hogy Vlissingen ügyésze és Zeeland Rendei közül az első nemes, mindkettő flamand; Veere törvénybírája, ki most a Staaten-Generaalba is ki van küldve, épp úgy mint Zeeland Rendeinek ügyésze és Middelburg ügyésze, mind született brabantiak; épp így Gouwen ügyésze, Noord-Holland kinestárnoka és több mások; Amsterdam ügyésze mechelni... Delfté és Dordrechté flamand; a Staaten-Generaal titkára, rendőrei s ajtónállói mind brabantiak“ Chron. v. h. Histor. Genootsch. XI. k. 235. l.

² Bedenckingen over den staet van de Ver. Nederl. nopende

volt az az új vér, mely Holland ereibe felvéve, azt megifjította és megelevenítette és egy századévre Európa legderekabb, legerősebb államává tette.

Alig helyeződött ki a háború színhelye Holland és Zeeland határain kívülre, a két tartomány már elkezdett nyereséget húzni a déli gazdagabb tartományok szerencsétlenségéből: a háború zaklatásaitól onnan kiüzetve, a kereskedelem és az ipar idehúzódtak. Alig foglalta el Antwerpent Párma, a geuzók elzárták a Schelde torkolatát, melyen át szokta ez kapni kelet és nyugat kincseit; az így megzavart kereskedelmi forgalmat saját kikötőikbe tudták vezetni, különösen Amsterdamba, mely már úgy is — egyéb okok folytán — mindinkább székhelyévé lett az északi kereskedelemnek. Így lett Holland a kereskedelmi világban Brabant és Flandria utódja, annak a dicsőségnek örököse, melyet ezek megszereztek: az első hollandi hajókat, melyek a Jeges-tengernél megjelentek, az oroszok brabanti hajóknak nevezték; az első hollandokat, kik Jávában kikötöttek, a portugálok flámoknak, „flamengos“-nak tartották.¹ Nem soká tartott azonban és Észak-Németalföldnek minden lakosát minden nemzet hollandusnak nevezte: ez a név, azok dicsőséges tetteiért, kik ezt viselték, megtisztelő név lett. És a dicsóséggel együtt a hollandusok maguknak gazdag-

de Zeevaert, Coophandel ende de gemeyne Nering in deselve, (1608); kivonatban van Meterennél XXII. k. 594. l. Egy másik irat az „Octroy der nieuwe Zuyder Compagnie in Zweden“ (1627) végén ugyanazt mondja, hogy Észak-Németalföld hadseregének legnagyobb része, különösen az ezredesek, kapitányok és tisztek menekültek, vagy menekültek fiai voltak.

¹ Gerrit de Veer, 59. l. — Het eerste boek der O. I. Navigatie, 32. l.

ságot is szereztek. A jólétet, mely előbb mind a 17 tartományra kiterjedt, ezentúl csupán csak az „*első-kadt*“ tartományok élvezték.

De nemcsak Flandriának és Brabantnak kellett szenvednie, hogy Hollandot nagygyá tegyék; a Hansa balszerencséje is hozzájárult ehhez. A Hansa, mely gazdaggá és elaggottá lett, egyesítette magában az öregség és fényűzés minden hibáját. Kis nyereségek nem hatottak rá többé csábítólag; a veszélyek ellenben, melyekkel ezekben a zavaros időkben a hajózás egybe volt kötve, elrémitették. Antwerpenben elveszett legjobb vásárhelye s már nem volt benne elég rugalmasság arra, hogy ezt a veszteséget jóvátegye. Elkezdett panaszkodni a jogtalanság ellen, melyet vele elkövettek; ő, a ki korábban jogának érvényt tudott szerezni. Németalfölddel való kereskedelme, melyet az engedélydíjak — néha mindkét párt kétszeres engedélydíja — terheltek, melyet kalózok zavartak, mindenféle ürügy alatt szándékosan megbénítottak, egészen lehanyatlott; a mi a Hansa kezéből kisiklott, azt a hollandok mohón sajátjukká tették és a mit egyszer elveszített, nem bírta többé visszanyerni. Azt, hogy közvetlen hajójáratokat indítson Spanyolországba és Itáliába, melyre Fülöp szüntelenül buzdította, megakadályozták Angolország és a Rendekek azon az alapon, hogy ellenségük országaival való kereskedést nem tűrhetik; sok hajót nyilvánítottak ez alatt az ürügy alatt főleg Angolországban elkobzottak vagy csak költséges pörösködés után bocsátották szabadon. Így a Hansa örökre elvesztette a kereskedelmi monopoliumot, melyet annyi időn át élvezett; a hollandok felemelkedésük kezdetén, nyereség után kapva és a veszélyhez hozzászokva, kiszorították őt a hajózásból.

De a Hansa monopoliumpolitikája is idejét multá már és kiszolgált; a szabad kereskedelem, melyet a hollandok űztek, jobban megegyezett a kor szellemével.

Gyakran mutattak már rá arra a kapcsolatra, mely a szabad kereskedelem és a polgári szabadság között fennáll; nem láthatnók ezt találóbb példában igazolva, mint a szabad Németalföld példájában, mely kereskedelme részére sem szokott egyebet kívánni, mint azt, hogy a kormány ne avatkozzék bele; míg ellenben a zsarnokság alatt nyögő Spanyolország nem szűnik meg cortese útján a kormánytól szüntelenül erőteljesebb oltalmat kívánni, behozatali és kiviteli tilalmat az idegen versenyző ellen.¹

Nem mintha elődeinknek azokról az általános, örök törvényekről, melyek a társadalmi életen uralkodnak, megfelelő fogalmuk lett volna és ez tette volna őket a szabad kereskedelem rendszeres támogatóivá. A tudomány napja még nem kelt fel, homályban tapogatództak még csak a helyes út után és ezt csak annyira követték, a mennyire a pillanat érdekeit ebben az irányban legkönnyebben lehetett szolgálni.² De a szerencse úgy hozta magával, hogy a mi érdekünk nyilvánvalóan a szabadságot kívánta meg. Németalföld jóléte — elődeink ezt jókor belátták — kelet és nyugat folytonos elkülönültségén alapult; egyedül a mi piacunkon kellett Európa két részének érintkezésbe

¹ L. erről a tárgyról Rosseeuw Saint-Hilaire értekezését. „Journ. d Econom, Janvier 1853. p. 116. suiv.“

² A szabályok és hirdetmények egy egész sorozata, mely már a mi időszakunkban kezdődik, az egyesek szabadságát nagyon gyakran szükség nélkül szorítja korlátok közé. De ezek kivételek az általános szabály alól és ezért nem foglalkozunk velük bővebben.

jönni egymással, egyedül a mi közvetítésünkkel kellett áruikat kicserélniök. Ez volt egyike a későbbi köztársasági kormány államelveinek; az a tengely, mely körül kereskedelmi politikája forgott.¹ Azonban már V. Károly császár idejében is erélyesen védték a hollandi Rendek ezt az elvet, midőn a mechelni nagy tanács előtt a gabonakereskedésre róni szándékolt új adó ellen, mint olyan ellen, mely az ő kiváltságaikkal és az ország érdekeivel ellenkezik, tiltakoztak.² Kijelentették, hogy ha a keletiek hozzászoknának ahhoz, hogy a nélkül, hogy a mi kikötőinket érintenék, közvetlenül nyugatra vagy délre hajózzanak, akkor a mi jólétünknek vége; a kereskedés hanyatlásnak indulna és „ezek az országok végül is minden kereskedelem nélkül maradnának“. Ennek a bajnak az elhárítására csak egyetlenegy eszköz van; ez az eszköz már ki is volt próbálva és elégségesnek találtatott. Ez az

„Salus majoris mercaturae Belgicae in hoc vertitur, ne conjungantur Oriens et Septentrio cum Occidente; sive ne mercatores, qui ad Orientem et Septentrionem habitant, puta Hamburgi, Dantisci, Regio-Montii, in Dania, Norwegia, Suecia, Russia etc., ipsi plagas Occidentales adeant et inde petant quae sibi usui sunt, ac vice versa Occidentales frequentent Orientales ac Septentrionales regiones. Quare foederati Belgae, quibus medio quasi loco inter has extremas plagas sedes contigerunt, omnem operam dare lapidemque movere debent, ne conjungantur illa immediate, quae solummodo industriae Batavorum, velut medium anulum constituentium, conjungi debent.“ — Schoockius, Status reip. foed. Belgii, Gron. 1651, disput IV, thes. XLIII.

² A mechelni főtörvénszék ítélete a gabonakivitelre vetett congié-pénz szedéséről Handvesten van Amsterd. I. 91. l., lenyomtatva Luzac, Hollands rijkdom I. A. melléklet. Kétségkívül a legtanulságosabb darab, mely az ó-holland kereskedelmi politikáról létezik.

eszköz: a *szabadság*; „a szabadság vonzza a kereskedelmet, a megterheltetés ellenben elriasztja“. A kereskedőre, az idegenre épp úgy, mint a belföldre, alacsonyabb vámokat kell kiszabni, könnyebb adóval kell őt megterhelni, bővebb szabadságot kell neki adni, mint a mire másutt talál, vonzani kell őt kedvezések által. És ez tényleg meg is történt. Guicciardini, a külföldi ember, kinek semmi oka sem volt a hizelgésre, elismeri, hogy a kerek világon egy országban sem élvez oly szabadságot az idegen kereskedő, mint Németalföldön.¹ És ha ez így volt már a *grófok* alatt, így a burgundi és osztrák fejedelmek alatt, akkor önként értetődik, hogy a Rendek, a kik az uralkodót állandóan megtartották ezen a jó úton, most, mikor maguk lettek az ország urai, a kereskedelem szabadságára gondosan ügyeltek. Néha bizony elég nagy erőfeszítésükbe került ellenállni a nép előítéletének, mely ez ellen felzúdult. Hogy keletet és nyugatot elválasztva lehessen tartani egymástól, szükséges volt, hogy Holland maradjon a kettő között a közvetítő; tehát Spanyolországba ő szállítsa azt, a mire ennek északi árúczikkekből szüksége volt. De hiszen így az ellenségnek magunk szolgáltattuk azokat az eszközöket, melyeket ez a mi szabadságunk, a mi nemzeti létünk ellen fog használni. Lehetséges ez? Lehetséges-e, hogy hitvány nyereségért az ellenséget támogassuk és a hazát veszedelembé döntsük? Ám az értelmes kereskedő és az éleslátású államférfi belátta, hogy Spanyolországot úgy sem lehetett volna megakadályozni abban, hogy

¹ „I forestieri in effetto hanno piu libertà in Anversa e per tutti questi Paesi Bassi che in qual si voglia parte de mondo“, p. 158.

előteremtse a maga részére, a mire *feltétlenül* szüksége volt; hogy Hollandnak nincs elég tengeri ereje arra, hogy ezeket a hosszú partokat blokálja és a kikötőket zárva tartsa, a hová ilyen nagy nyereségek vonzották a hajóst. Hollandnak csak az a választása volt: vagy tartózkodni a Spanyolországgal való kereskedéstől és ezt ráhagyni a keleti vagy más idegen kereskedőkre, vagy hogy maga lássa el Spanyolországot gabonával és fával és így szolgálatára álljon, de egyúttal maga szerezzé meg azokat az előnyöket, melyeket egyébként idegenek élveznének.¹ Lehetett-e habozni abban, hogy mit kell választani? De a tömeg nem így látta a dolgot. Nem ismerve azokat a törvényeket, melyek a kereskedelmet irányítják, csak arra ügyelt, a mi szemébe ötlött: hogy hollandi kereskedők látják el az ellenség szükségleteit. Ez bosszantotta a népet és hangosan hallatta helytelenítését, néha oly hevesen, hogy a kormány is engedni volt kénytelen; kevéssel a genti pacificatio után a nép kedvéért megtiltották a Spanyolországgal való kereskedelmet és később, midőn 1585-ben Dél-Németalföld hiányt, sőt majdnem éhínséget szenvedett, az élelmiszerek kivitelét bárhova is beszüntették. De ezek a tilalmi rendeletek csak időlegesek voltak. Csak Leicester hírhedt rendelete, 1586 április 4-én tette a kiviteli tilalmat rendszerré.

Az angol nemes, ki a holland kereskedelem virágzásának feltételeit épp oly kevéssé ismerte, mint a néptömeg, melynek tetszésére akart lenni, azt gondolta, hogy rendeletével az ellenséget sujtja érzékenyen és nem ügyelt arra a veszedelmes sebre, melyet

¹ Nagyon helyesen fejtegette ezt Reyd, 352. l.

a hollandi kereskedelmen ütött vele. Megszüntette az engedélyeket és megtiltotta a hajó és rakomány el-kobzásának a terhe alatt, a németalföldieknek épp úgy, mint az idegeneknek, hogy Spanyolországgal bármily kereskedést üzenek. Azt hitte, hogy a kereskedelemnek csak egy ágát tiltja meg, pedig valójában az egész kereskedést megállította. A németalföldi kereskedelem szorosan záródó egész volt; egy rész abból elvéve az egésznek összeomlását okozta. Hogyan lehetne a kelettel kereskedni, ha a nyugat el volt zárva; mire szolgálna a keleti gabona, ha azt délfele nem lehet kivinni? Honnan hoznánk a sót, melyre saját halászatunknak szüksége volt és melyet kelet tőlünk szokott kapni, ha ezt Spanyolországban nem szerezhettük be? Rövid idő alatt kényszerítettük volna keletet és nyugatot, hogy fölöttünk nyujtsa egymásnak a kezét. A föld népét is károsította volna a rendelet: a nyugati fries vajtermelő nem talált utat a maga vajának és sajtjának és kénytelen volt látni, hogy az csűrében, vagy a feltartóztatott hajókon megromlik. Az ingatlanok értéke ennek következtében csökkent.¹ És a mit előre lehetett látni, megtörtént: az a rendszabály, mely bennünket tönkretett, az ellenségnek csak keveset ártott, mert a mire szüksége volt, azt drágábban kellett ugyan megfizetnie, de megszerezni még mindig megszerezhetette. Szerencsére a baj nagyon is kínzó volt és az orvosszer nagyon is szembeszökő, hogy soká félre lehetett volna ismerni; még egy év sem telt el s az Államtanács, mely ideiglenesen Leicestert helyettesítette, a meg nem fontolt rendeletet visszavonta.

¹ Velius, Chron. v. Hoorn, 259. l.

Ettől az időtől fogva a *szabadság* maradt a *szabály*, melytől csak ritkán és kivételes esetekben tértek el. Dél-Németalfölddel épp úgy, mint Spanyolországgal kereskedőink, a mint azt már láttuk, a Rendekek engedélyével előnyös kereskedést űztek; annyira előnyöset, hogy az szövetségeseink féltékenységét is felkeltette. IV. Henrik és még inkább Erzsébet, szüntelenül panaszkodnak a hollandusok szemérmetlen haszon-vadászata miatt, a kik azzal sem törődnek, hogy az ellenségnek maguk szolgáltatassanak fegyvert önmaguk és szövetségeseik ellen. És a nélkül, hogy ügyelne azokra a nyomós okokra, melyekkel a Rendekek a maguk kereskedelmi politikáját védték, az angol királynő elfogatta békés hajósainkat kalózaival az alapon, hogy nem tűrheti, hogy kereskedést űzzünk a spanyollal, kinek pedig akkor még nem is izent nyíltan háborút. Azt a kárt, melyet ilyen módon kereskedőink három év alatt szenvedtek, a Rendekek 1589-ben hárommillió flám fontra becsülték.¹ De az ilyen kiáltó jogtalanság miatt hangoztatott panaszuk mit sem használt; függő viszonyban voltak a királynétól és nem volt módjuk rá, hogy vele szemben jogukat érvényesítsék.

Erzsébet nemcsak azért buzgólkodott Spanyolországgal folytatott kereskedelmünk ellen, hogy az ellenséget károsítsa; mint valódi angol, fájdalmas szívvel látta, hogy az idegenek sikere az ő alattvalóit túlszárnyalja. Sajnálattal kellett maguktól az angoloktól hallania, hogy magának a két tartománynak, Hollandnak és Zeelandnak több hajója és matróza van, mint az egész angol királyságnak.² Hogy

¹ Bör, III., 426. l.

² Engelsch discours, Bör, III, 36. l.

ezt a viszonyt megfordítsa, hogy Angolországnek tengeri hatalmát kiterjessze Holland rovására: íme az angol politika törekvése, ez az a szempont, melynek következtében nemcsak a Spanyolországgal folytatott kereskedelmet, hanem hajózásunkat általában rendszeresen korlátozta.

Cromwell híres „hajózási actája“ nem olyan új és eredeti, mint azt közönségesen hiszik. Az elv, mely ennek alapját képezi: az Angolországgal folytatott kereskedelem és hajózás szabadságának korlátozása Angolország tengeri hatalma érdekében, már VII. Henrik idejében is, a középkor végén megvolt, midőn Európa minden országában a királyok az állam egységét és hadi erejét a polgári szabadság rovására megszilárdítani igyekeztek. Az a bölcsész, a ki Angolország Henrik-korabeli történetét megírta, Baco Francis figyelmeztet bennünket erre a rendszerváltozásra a kereskedelmi ügyekben. „Azelőtt (mondja ő) az volt a cél, melyet a kormány maga elé tűzött, hogy mindenféle áru bőségben legyen az angol piacokon, ezentúl az ország tengeri és szárazföldi hatalmának kiterjesztése lesz a főcél; azelőtt az idegen hajósokat és kereskedőket kedvezményekkel csalogatták az angol kikötőkbe, ezután mindenféle akadályokkal ijesztgetik el, hogy a belföldiek annál inkább részánják magukat a hajózásra.¹ „Házának különös érdekei

¹ „Rex — ordinavit ut vina et glastum, ex partibus Gasconiae et Languedociae allata, non nisi navibus Anglicis importarentur, inflectens paulatim politiam Regni Angliae ab intuitu ubertatis rerum venalium ad intuitum potentiae militaris. Antiqua enim statuta fere omnia mercatores externos invitant, ut merces omnigenas in Regnum Angliae importent, pro fine habentia vilitatem et copiam earundem mercium, neutiquam

azonban nem engedték meg a királynak, hogy ezt a rendszert általánosan bevezesse. Trónja, melyet a forradalmak egész százada megrendített, sokkal ingatagabb volt, hogy sem hatalmas szomszédait el merte volna magától idegeníteni azzal, hogy kereskedelmüket és hajózásukat károsítsa. Ellenkezőleg, szerencsésnek tartotta magát, hogy Ausztriai Fülöppel, Németalföld mostani urával és Spanyolország és Németország gyanítható trónörökösével szoros baráti szövetséget köthet, mely mindkettőjük alattvalóinak mindkettőjük országában ugyanolyan kiváltságokat biztosított. Ez a szerződés, mely a „*nagy egyesség*“ („the great intercourse“) neve alatt lett híressé,¹ uralkodott egész Cromwellig a kereskedelmen Angolország és Németalföld között. Ez az angol hajózás tervezett oltalmát úgyszólván lehetetlenné tette, mert éppen a németalföldiek ellenében lett volna kedvezésre szükség, ezek pedig a belföldi lakosokkal egyenlőkké voltak téve; és a Hanzának, melytől másodsorban kellett mint versenytárstól félni, ugyancsak megvoltak a maga kiváltságai, melyeket figyelembe kellett venni. Ezért Erzsébet uralkodásának első éveiben el is törölte a haszontalan védelmi törvényeket, melyek csak más hatalmaknak adtak káros repressaliákra alkalmat.² Csak Cromwell vette fel ismét VII. Henrik

respicientia ad rationes politicas, circa Regni potentiam navalem“. — Historia Regni Henrici VII, p. 1040, edit. oper. omn. 1665, folio.

¹ L. a szerződést Van Meterennél F. 35, ki ennek történetét részletesen leírja. II. Károly trónra visszaállítását után De Witt és a Rendeik igyekeztek ezt megújítani, de hasztalan. L. Brieven v. Joh. De Witt IV. k. 109., 111. és köv. l.

² Anderson, Hist. of Comm. II, p. 105.

félretolt rendszerét: éppen úgy mint ez, politikai, nem gazdasági okoktól indítatva kizárta az idegen hajókat az angol kikötőkből és ilymódon kényszerítette Angolországot arra, hogy tengeri hatalmassággá legyen, jobb sikerrel mint elődje, amennyiben a kiváltságos hollandokat is ki merte zárni. De ez az idő még a távol jövőben volt. Egyelőre Erzsébet kormányának, mely kötve volt a szerződésekhez és a nyújtott kiváltságokhoz, nem maradt más eszköze az angol hajózás fellendítésére, mint az idegen versenyzők rendszeres bosszantása és elriasztása egy csomó olyan rendszabály útján, melyeket a szerződésekkel nem igen lehetett ugyan megegyeztetni, de melyek mégsem voltak velők nyílt ellenmondásban.

Nemcsak a megkárosított nemzetek, a németalföldiek és a Hanza azok, a kik ilyen jogcsorbítás miatt panaszkodnak, hanem pártatlan idegenek is felróják ezt az angol kormánynak. Egy francia követ, a ki 1598-ban Londonban időzött, Hurault de Maisse, értesíti kormányát, hogy a francia borokat, melyek az 1496-iki „intercourse“ szerint hollandi hajókon szoktak bejönni, most angol hajókon szállítják; a kormány ezt a teherszállítást évek hosszú során át tartó bosszantással kicsikarta a holland hajósok kezéből. „A nélkül, hogy az idegeneket nyíltan kizárná (mondja ő), a kormány a versenyzést az angolokkal oly nehézvé teszi, a milyenné csak teheti. Így megtiltja a pénz kivitelét; a behozott rakomány helyett az idegen hajósnak angol árúkat kell viasszaszállítania. És ha az admiralitástól nem vásárol drága pénzen útlevelet, ki van szolgáltatva a kalózok szemérmetlen erőszakoskodásának, kik minden ok nélkül elfogják és a kiket tulajdonának visszaadására időrabló és

drága perrel kell kényszerítenie. Ez sokakat visszariaszt a hajózástól és ezzel szemben a belföldi hajózás hatalmas növekedésben van“. ¹

Nemcsak a kormány volt az, a mely az idegeneket ekként zaklatta, a kereskedők maguk is tehetségük szerint mindent elkövettek ebben az irányban. Régtől fogva mint szokásjog volt érvényben, hogy egy város vagy tartomány adósságaiért a polgárok szolidarisan felelősek voltak; azokban az adóslevelekben, melyeket a németalföldi Rendei és városi tanácsok kiadtak, ez kifejezetten is el volt ismervé. ² Ez a jog a szerencsétlenségeknek örök forrása lett a mi kereskedőinkre nézve: mindenütt elfogatással fenyegette őket a németalföldi kötvények birtokosa, s még azokért az adósságokért is, melyeket annak idején a 17 tartomány Rendei vettek fel, a hollandi hajósokat fogták elő *Kelet* tartományaiban, Dániában, Skóciában. De sehol sem kellett e miatt többet szenvedniök, mint Angolországban. Angol kereskedők majdnem ingyen összevásárolták az ilyen régi adósleveleket csupán azért, hogy a hollandiakat, a kik Londonba jöttek megtelepedni, vagy saját piacukra jöttek velük versenyezni, költségekbe verjék és kifárassszák és így onnan elűzzék. Van Meteren, ki abban az időben képviselte a holland

¹ „Les Anglois prennent tout trafic . . . n'excluent pas les étrangers, mais les travaillent perpétuellement et les dégouttent. Les peuples s'en aguerrissent davantage et se dressent à la marine.“ — Hurault de Maisse, idézve: Prevost-Paradol, Elisabeth et Henri IV, p. 70. Cf. p. 64, 69.

² Guicciardini, p. 134. leírja az efféle adósleveleket; így végzi: „di maniera che, se per disgratia la Terra non pagasse, io mi potrei valere da qual si voglia cittadino particolare dovunque io lo trovassi.“

kereskedelmi érdekeket, beszéli, hogy az angolok nem szégyenlették nyíltan hirdetni, hogy ez volt a céljuk.¹ Hogy azonban ezt a célt csak részben érték el, bizonyítja, hogy mily előnyös volt a kereskedelem, s hogy mily vállalkozók voltak a mi kereskedőink, kik mindezekbe a bosszantásokba beletörődtek és ki-tartottak.

Még nem értünk végére azoknak a zaklatásoknak és veszedelmeknek, melyek a hollandi hajósnak szüntelenül feje felett függöttek. Nem kevésbbé kellett neki a duinkerkeni tengeri rablóktól tartania: ezeknek a kezébe esni még gonoszabb dolog volt, mint az angol hitelezők vagy kalózok kezébe, sőt még rosszabb, mint Fülöp szolgálainak a kezébe, Spanyolországban. Már megjegyeztük, hogy az admirális milyen nagy gonddal őriztette Duinkerken kikötőjét. Hatvan hajójuk — mondja Buzanval, talán nem minden túlzás nélkül — volt a Rendeknek 1600-ban a tengeren, hogy a kereskedelmi hajózást a duinkerkeni kalózok ellen biztosítsák;² Reyd azt állítja, hogy ez a biztosítás az országnak nem kevesebb, mint egymilliójába került évenként.³ Pedig ez még mindig nem volt elégséges. Bármilyen gondosan őrizték is, mégis kifutott néha egy-egy vakmerő rabló a kikötőből, megtámadta a kíséret nélküli hajókat, elvette a rakományból a legdrágábbat, a többiért tekintélyes váltságdíjat követelt és a hajóst, mint ezért az összegért kezeset, fogvatartotta. Így egy útjában egész sor hajót, egyiket a másik után ejthetett zsákmá-

¹ B. XV, f. 295.

² Corresp., II.

³ 424. l.

nyává. Egy alkalommal egy ilyen kalózt a holland őrhajók kézrekerítettek 21 elfogott hajóssal hajóján, kiktől 43,000 — negyvenháromezer forint váltságdíjat alkudott ki.¹ Néha együttesen támadták meg a heringflottát és egy pár óra alatt megsemmisítették száz és száz halász egész vagyonát. Ezeknél annál kevésbbé bukkantak ellenállásra, mert igen sokan közülük baptisták voltak és így nem hordtak fegyvert, sőt még a hajójukon sem akarták ezt megtűrni.²

Nagy elkeseredéssel folyt a harcz a kalózok és őrhajók között. Ha durva volt a mi hajósnépünk, a kalózhajóké az összes nemzetek salakjának volt tekintendő. Részükre nem volt nálunk kegyelem; a kik kezünkbe estek, azokat vagy rögtön a vízbe dobták, vagy a szárazra hozták és felakasztották, néha 50-et egyszerre. Neelken, egy hírhedt duinkerkeni kalóz, inkább kanóczot dobott a puskaporába, minthogy megadja magát. És a tengeri jognak ezt a szigorú alkalmazását a kalózok hihetetlen kegyetlenséggel viszonozták; néha a szegény hajósokat fülüknél vagy kezüknél és lábuknál fogva a hajófedélzethez szegeztek, a hajót kifúrták és elsüllyesztették.³ Nem lehet csodálni, hogy végre a Rendek 1600-ban seregüket koczkáztatták, csakhogy ezt a rablóbarlangot elfoglalják. De bármennyit kellett is a kereskedelemnek szenvednie, a nyereség jelentékenyen túlhaladta a veszteséget: egy hajó helyett, mely elveszett, húsz jött be a kikötőbe; egy kereskedő helyett, kinek

¹ Van Meteren, B. XVIII, f 357. Bor, IV, 50. l.

² Reyd, 435. l. 1628 körül írja Aitzema I. k. 799. l. „hogy a hajósok legnagyobb rész és pedig jóformán a legderekbak keresztségismétlők.“

³ Van Meteren, B. XXII, f. 458. Aitzema, I, 775. l.

csődöt kellett mondania, hús gazdagodott meg. Az egyesek szerencsétlenségét az általános jólét közepette nem is vették észre.

A kereskedelem jellegét a háború nem változtatta meg; még most is ugyanazokkal az árúkkal és ugyanazokkal az országokkal üzték, mint régi időktől fogva. A törzs, melybe az összes többi kereskedelmi ágak mintegy bele voltak oltva: a kelet és nyugat közötti kereskedelem volt és maradt; a keleti gabona kicserélése Dél-Európa és India termékeiért. Azonban ez a forgalom a fölkelés óta még jelentékenyen emelkedett is. 1587-ben időszakunk elején, már egy év alatt 800 németalföldi hajó vitorlázott át a Sundon, kelet felé.¹ És mivel az onnan hozott gabonát csak kis mértékben használták fel benn az országban, ez a kiterjedt kereskedelem a kelettel, épp oly nagy kereskedelmet tételez fel a nyugattal. A véletlen úgy hozta magával, hogy abban az időszakban, melyet mi magunknak kihátroltunk, terméketlen esztendőök egész sora látogatta meg a Földközi-tenger melletti országokat. Olaszország és Spanyolország éhínséget szenvedtek. Ekkor, 1590-ben kockáztatta meg néhány hollandi hajós, hogy a gibraltári szoroson keresztül Génuaiba, Nápolyba, Velenczébe vitorlázzon és ezeken a távoli piacokon árusítsa a keleti gabonát, melylyel egész addig a keletiek egyedül kereskedtek. Ez, mondja egy jól tájékozott író,² olyasmi volt, miről az olaszok még sohasem hallottak s a mit még sohse láttak. Csakhamar hozzászórtak azonban a mi gabonaszállító hajóink látogatásához. A rendkívüli nyereség, melyet

¹ Van Meteren, B. XIV, f. 270.

² (Mich. van Isselt) Mercur. Gallo-Belg. I, p. 264, 217, és az ő nyomán Meerbeeck, Croniick, 730. l.

az első út a hajótulajdonosoknak is, a kereskedőknek is nyújtott, a következő évben még több hajót, jó 200-at csalt azokra a tájakra. 1597-ben — ily gyorsan nőtt meg a forgalom — már több mint 400 nagyhajó vitorlázott Hollandból¹ és Zeelandból Dél felé. A megkészserezett kivitel természetesen megkészserezett behozatallal járt; 1598-ban egy hét alatt 600 gabonaszállító hajó futott be keletről Amsterdam kikötőjébe.² 1601-ben három nap alatt 8—900 hajó indult el a Keleti-tenger felé, hogy gabonát hozzon.³ Későbbi időben az évenként szállított keleti gabonát 80,000 tonnára becsülték, de voltak évek, melyeken 140,000 tonna is volt a forgalom.⁴ Nem kevesebb, mint 30,000 tengerészt foglalkoztatott a hajózás és pedig oly időben, mikor Angolországban ennek a számnak alig fele volt szolgálatban.⁵ Az amsterdami városi tanács joggal jelentette ki a Staten-Generaalnak: „hogya senki se kételkedik, hogy ezek az országok a kereskedelem dolgában és a hajók sokaságát illetőleg annyira fölötte állnak az angol és francia királyságoknak, hogy alig lehet azokat ezekkel összehasonlítani“.⁶ És lankadatlanul törekszik a keres-

¹ Bor, IV, 306. l.

² Buzanval, pag. 51.

³ Van Meteren, B. XXIII, f. 466.

⁴ Klaer Beriucht enz., Aitzema. I. 1042. l.

⁵ Bor, IV, 380. l.: Buzanval, p. 363, 121. — Másutt (p. 50), 40 vagy 50,000 matróról beszél; 40,000-et mond egy „Écrit fait en Holland et envoyé au Roi le 10e de Mai 1608“, Jeanninél p. 358. Az angol hajósok számát illetőleg l. Monson idézve Humenél chap. XLIV, p. 500.

⁶ Az amsterdami városi tanács levele a Staten-Generaalhoz 1596 november 1-én (Országos levéltár). — Temple mondja később; „It is generally esteemed that the Dutch have more

kedelmi rend, a forgalomnak még további kiszélesbítésére, meg hogy új piacokat szerezzen a maga áruí részére. Alig hogy általánossá vált a kereskedelem Itáliával, a legvállalkozóbbak kereskedőink között máris a Földközi-tenger keleti sarkára irányítják tekintetüket: a török kikötők felé, a hol a francziák tekintélyes kereskedelmet űznek. IV. Henrik barátságának köszönhetik a hollandok, hogy 1598-ban a szultántól engedélyt kapnak, hogy francia zászló alatt Konstantinápolylyal és birodalmának többi kikötőivel kereskedést folytassanak. Abban az időszakban, melylyel foglalkozunk, ennek a kereskedésnek még kevés a jelentősége, de később jóval fontosabb lesz.¹

A francia királynak ugyanez a jóindulata egy olyan szerződéssel ajándékozott meg bennünket, mely birodalmának kikötőiben a németalföldieket a belföldiekkel egyenlőkké tette: olyan jog volt ez, melylyel nem ér fel a francziáknak nyújtott az az engedély, hogy ők meg a mi piacainkon lettek velünk egyenlők, mert az ő kereskedelmük a mienkkel összehasonlítva nem jelentett semmit.² Igaz ugyan, hogy teljes szabadságot kaptak arra, hogy a mi kikötőinkben való megállapodás nélkül a Keleti-tengerre hajózhassanak, de ez a szabadság a mi kereskedelmünknek semmit sem ártott; Richelieu emlékirataiban elismeri, hogy évenként két vagy három francia hajónál nem megy több Danzig felé és hogy az odavaló hajózást régóta kizárólag a hollandusok tartják kezükben.³

shipping belongs to them, than there does to all the rest of Europe." Chap. VI, p. 143.

¹ Van Meteren, B. XIX, f. 397.

² Van Meteren, B. XVIII, f. 372.

³ Mémoires de Richelieu (édit. Petitot), XXV, p. 129.

És mennyiféle ipari foglalkozást keltett életre a hajózás? A hajóépítés egész néptömeget foglalkoztat: évenként nem kevesebb, mint ezer új tengerihajót ácsolnak, nagyokat és kicsinyeket és legalább ugyanannyit a belföldi hajózás számára.¹ A hajók rakodóképessége folyton nagyobb lesz; a hajóépítés szüntelenül módosul és tökéletesedik; 1594-ben elkezdtek Hoornban új minta szerinti hajókat építeni, melyeknek hossza négyszerakkora volt, mint szélességük, sekély járású gyors vitorlásokat, meglehetősen nagy terfoglattal. Először gúnyolódtak az idegenszerű hajókon („furulyá“-nak [fluit] csúfolták és az a név végleg rájuk is ragadt), de a használatban nagyon beváltak; lassanként még hosszabbakat készítettek; nyolcz év mulva csupán Hoorn már nyolczvanat építtetett ebből e fajtából.² Valószínűleg ilyen hoorni „furulyák“ lebeghettek Walter Raleigh szeme előtt, midőn azok között az okok között, melyek miatt a hollandok olcsóbban tudnak szállítani, mint más nemzetek, kiemeli hajóiknak ügyes építését is.³ Ebben a tekintetben is hasznunkra volt a szabadság, melyet a kormány a lakosok iparko-

¹ Van Meteren, B. XVI, f, 307. Grotius, *Parallelon Rerum publicarum* 1. III, c. XXI (t. II, p. 92). Grotius itt idézett híres rajzát Holland virágzásáról van Meteren tudósításaiból merítmelyek már a *Historien* első kiadásában 1599-ben előfordulnak; bármily korán írta is ezt Grotius, semmi esetre sem ez előtt az idő előtt.

² Velius, *Chroniek van Hoorn*, 271. l.

³ Raleigh, „*Observations etc.*“ 1623, Anderson, *Hist of Commerce*, II, 216 . . . „by the structure of roominess of their shipping, holding much merchandise, though sailing with fewer hands than our ships could; thereby carrying their goods much cheaper to and from foreign parts, than England can.“

dásának és vállalkozó szellemének engedett. Más nemzeteknek, ezek között az angolnak is, szabályai voltak a hajóépítésre, melyeknek értelmében a hajókat úgy kellett készíteni, hogy szükség esetén háborúra is használhatók legyenek. Nálunk nem voltak ilyen szabályrendeletek. Ennek eredménye volt aztán az, hogy a mi kereskedelmi hajóink a legjobb terv szerint építve, a legczélszerűbbeknek bizonyultak és egész Európa teherszállítását megszerezték maguknak. Csak nagyon ritkán, egy-egy háború *hirtelen* kitörésekor tette a hadihajókban való időleges hiány sajnálatossá egy pillanatra az üdvös szabadságnak uralmát.¹

De bármennyi hajót építenek is — oly országban, a hol hajónak való fa nem terem —, a kereskedelem gondoskodik róla, hogy a faanyagának bővében legyenek. Mindezt a temérdek fát fűrészelni és kiácsolni nehéz és drága kézimunkát kívánt: egy nyugat-frieslandi éleseszű falusi ember azonban kitalálta a fűrész-malmot; 1596-ban építették az első ilyen fűrész-malmot Zaandamban:² az elsőt a közül a sok száz közül,

¹ Érdekes Aitzema tudósítása III. k. 818. l.: „A hollandok nagy szorgalmat és eszességet fordítottak arra, hogy könnyű és olcsó hajókat építsenek, mert ennek folytán olcsóbban szállíthattak, mint más nemzetek. Svédországban éppen ellenkezőleg, volt egy rendelet, hogy minden hajót nehézre kell építeni, hogy szükség esetén hadi czélokra lehessen használni. Minden szénszállító hajó Angolországban éppen úgy... Minden keleti hajó hasonlóan. De Hollandban a legtöbb hajó könnyű, ú. n. furulya-hajó volt, a melyeket sok esztendő óta készítettek, hogy a polgári és az apróbb szállításokkal minden más nemzetet kiszorítsanak a tengerről, a mint ez meg is történt.“

² L. de Navorscher, Bijbl. tot den Ven jaarg., XXII.

melyek azóta a Zaan partján felépültek; csakhamar ez lett egész Európa fapiaczainak a főhelye. Idegenek itt, a mi országunkban fűrészeltették fel fájukat, itt építették hajóikat; hol is szolgálhatták volna ki őket olcsóbban és jobban? És a fűrészmalom mellett fölépültek az olajütő malmok: a szelet szárazon úgy, mint a vizen, Hollandia iparának a szolgálatába állítják.¹

Az az ipar is, melynek eddig Flandria volt a székhelye: a posztó- és vászonszövés, elköltözött onnan a száműzöttekkel együtt az északi tartományokba. A posztószövők leginkább Leidenben telepedtek meg, a hol ez az iparág már évszázadokkal előbb virágzott;² a vászongyárosok főleg Haarlemben; az ő műhelyeikből került ki a világ legfinomabb vászna. Midőn a Rende 1598-ban IV. Henrik kedvesének drága ajándékot akartak felajánlani, nem tudtak semmi különbet kigondolni, mint egy vég felséges szövésű haarlemi vásznat, melynek rőfje 14 forintba került nekik. A San-Lucari herczeg ugyanezen időben egy hasonló véget vásárolt, hét aranyával rőfjét. A holland gyárak mintegy örökölték a megsemmisült flamand és brabant szövőhelyek dicsőségét.³ Angolországba is Dél-

¹ Zoeteboom, Saanland's Arcadia, 647. l. Ez a kis könyv tele van érdekes részletekkel Saanland jólétének fellendülése tekintetében, de sokkal inkább helyiérdekű, hogy sem az általános képbe beleilleszthetők. Az író, ki „az ezüst Saan partján született“, gyermekkorá óta alig hagyott megvizsgálatlanul valamit, a mi Saanland községet illeti, majdnem oly hitelt érdemlő, mint egy szemtanu.

² L. erre nézve v. Leeuwen, Besch. v. Leyden, 423., 429. lap.

³ Van Meteren, B. XVI, f. 307. V. ö. De la Court, Heilzame politike gronden en maximen, 54. l.; van Leeuwen Bat. III, 368. l.

Németalföld száműzöttei vitték át ezt a foglalkozást és gyapjú helyett Angolország most sok posztót hozott piacra, de még ebből is hasznót tudtak maguknak biztosítani a hollandiak; a festetlen posztót áthozták az angol gyárakból, megfestették saját műhelyeikben és azután mint saját gyártmányukat Spanyolországba és máshová kivitték; Walter Raleigh keserűen panaszkodik honfitársai gondatlanságán, kik egy ilyen haszonnyújtó foglalkozást, mint a posztófestés, a hollandiaknak engednek át.¹

Az új ipari foglalkozások mellett nem mellőzik el a régit sem: a halászat lépést tart a kereskedelemmel: 1601-ben 1500 hollandi és zeelandi hajó megy ki hering-halászatra; egyedül Delfshavenből 200;² néhány évvel utóbb kijelentik a Rende I. Jakab angol királynak, hogy a heringhalászat jó 20,000 tengerészt foglalkoztat és azonkívül 40,000 más lakosnak, kik a hajókat ácsolják és felszerelik, nyújt élelmet.³ A halászat el is éri ebben az időben tetőpontját; feljebb már nem is emelkedhetik.

¹ „Our bayes are sent white to Amsterdam, and there dressed, dyed and shipped for Spain; Portugal etc., where they are sold by the name of Flemish bayes; so we lose the very name of our homebred commodities.“ Anderson, II. p. 220. — 1614-től kezdve megtiltotta az angol kormány a festetlen posztó kivitelét. Bizonyítéka annak, hogy milyen általános lett itt az országban a posztófestés. A Staten-Generaal erre az intézkedésre azzal felel, hogy megtiltja a festett angol posztó behozatalát. Baudartius VI. p. 54; VIII. 64. IX. 108.

² Van Meteren, B. XXIII. f. 466. Grotius, Parall. Rer. publ. I. III. c. XXI, t. III, p. 92. V. ö. Vreede, Nijhoff's Bijdr., III, 1. 1.

³ A holland Rende határozata idézve Wagenaar X. k. 42. lap. — Raleigh adatai nagyon túlzottak: szerinte 50,000 halász

E mellett a földművelés és baromtenyésztés is fellendül; a föld sokkal drágább lesz, hogysen víz alatt lehetne hagyni; a hollandiak és zeelandiak elkezdenek „nagy komolysággal vízből földet csinálni“¹ (a mint *Cats* mondja, a ki maga is ilyen vállalkozásba fektette pénzét). Egyike az elsőeknek, aki ez alatt az idő alatt engedélyt kér, hogy földet csatornázhasson Texelben, a mi becsületes történetírónk, van Reyd Everard.² A Zeipet — ezúttal másodszor — de egyszersmind örök időkre gátak közé szorítják; a folyamszabályozást és a talaj kiszárítását, mely egy félszázad mulva Nyugat-Frieslandot felismerhetetlenné teszi, erőteljesen megkezdik.³ A lakosság gyorsan szaporodik; a következő század elején Holland-tartománynak meg Nyugat-Frieslandnak együtt legalább 600,000 lakosa van, vagyis egyötöde annak a lakosságnak, a mennyi ötven évvel azelőtt a 17 tartományban *összesen* volt.⁴ A városok egyre terjeszkednek: Rotterdam Oldenbarnevelt fivérének az ügyészsége alatt építi meg a maga legtágasabb kikötőit; Amster-

halászott 3000 halászbárkában Nagybritannia partjain. V. ö. „Heilzame maximen“ 30. lap. Carleton is egy 1620 márczius 6-án kelt levelében a holland halászok számát 50,000-re teszi; Letters, 447.

¹ Twee-en-tachtig-jarigh leven.

² Resol. d. St. v. Holl. 1594, 360. l.; 1595, 267. l.

³ A nyugatfriezlandi földek vízlecsapolási és kiszárítási vállalataiban Oldenbarnevelt is érdekelve volt. L. Mr. G. de Vries, Versl. en Meded. d. K. Acad. 3e R. II. bl. 39.

⁴ De la Court „Heilzame maximen“ 41. lap, az 1622-iki fejpénzből hozza ki ezt a számot, mint a népesség maximumát; de ezt nagyon kevésre veszi; ebben követi Leeuwen, Bat. III. k. 369. lap. — A 17 tartomány lakosságát Guiccardini p. 149. három millióra becsüli; Badoero épp ily magasra. Relaz o. 289.

dam e példán felbuzdulva azon van, hogy ezt még nagyobb arányokban kövesse.

Nem lehet csodálni, hogy Fülöp az ő rebelliseinek ezt a felvirágzását fájdalmas szemmel nézte, és hogy igyekezett ezt megakadályozni, a mennyire csak tudta. Ha nem nélkülözhetette is azokat a javakat, melyeket a hollandi hajósok szállítottak neki, mégis örökös bosszúság volt ránézve az, hogy azok folyton nagy nyereségekkel hajóztak el Spanyolországból. Hosszú időn keresztül kevésbé alkalmas és ideiglenes intézkedésekre szorítkozott. Tudva, hogy nem lehet el a vállalkozó szellemű eretnekek nélkül, szemet hunyt ezeknek az ő birodalmával folytatott kereskedése előtt; időről időre egy-két hajót lefoglaltak, egy-két hajóst az ő szolgálatára kényszerítettek, vagy az inquisitio elé állítottak; de általános intézkedésig, mely a németalföldi kereskedőket örökre elűzhette volna, nem jutott a dolog. Csak, midőn Orániai Vilmos herceget megölték és Antwerpen Párma által szorongatva azon a ponton volt, hogy kezébe esik és az volt a látszat, hogy bukásával egész Németalföldet magával rántja: csak akkor merte a király — hogy a felkelőket egészen elriassza — váratlanul lefoglalni összes hajóikat, a melyek Portugáliának és Spanyolországának kikötőiben voltak. A csapás fájdalmas volt: Hoorn városa egymaga több mint 30 hajót vesztett el; sok hajós nem látta meg többé hazáját és spanyol börtönben vagy spanyol gályákon halt el. Hasztalan volt a hajótulajdonosok minden törekvése, hogy a hajólefoglalást megszüntessék; hosszú évekig tartó feszült várakozás után értesültek végre arról, hogy az ítélet visszavonhatatlan, hogy hajó és rakomány elvesztek. Kereskedőink bátorságáról és kereskedői szelleméről

tanuskodik, hogy sem a most szenvedett kár, sem az a veszedelem, hogy ezentúl még többször is érheti őket hasonló károsodás, nem rettentette őket vissza a Spanyolországgal való kereskedelemtől. Rövid szünet után újra megkezdődött a kereskedelem, mihelyt a spanyolok tapasztalták, hogy a németalföldieket nem nélkülözhetik és a király késznek mutatkozott arra, hogy szemethunyva, ismét megtűri őket kikötőiben. Csakhogy biztosság okából ezentúl idegen zászló és hamis nevek alatt hajóznak, melylyel azonban nem szedték volna rá a spanyol kormányt, ha ez nem akarta volna magát rászedetni. A hamis papirosok mögött ugyanis meg tudta találni az igazi tulajdonosokat, midőn utóbb még egyszer, 1595-ben, a holland hajókat le akarta foglalni. Láttuk már, hogy milyen nagy szomorúságot keltett Németalföldön a gazdag kereskedelmi flottának ez a másodszori letartóztatása, és hogy mily szerencsésen, minden várakozás ellenére mult el a dolog, miután Osztrák Albert közbenjárására a hajók visszaadattak.

E közben azonban ennek az ismételt fenyegetésnek, ennek a folytonos bosszantásnak meg voltak a természetes következményei. A király ilymódon oly bajt zúdított országára, melytől az övénél körültekintőbb politika gondosan óvakodott volna. A vállalkozó szellemű lázadókat gyarmataira uszította rá. Most, hogy a kereskedelem Spanyolországgal veszedelmessé vált, ezek nem riadtak vissza attól, hogy hosszabb utakra vállalkozzanak, melyek ugyan még veszedelmesebbek voltak, de sikerülés esetén felbecsülhetetlen nyereséggel jártak.

Elsőbben is a sókereskedés szükségletei hajtották a németalföldieket újabb útirányok felkeresésére. Mi-

dön Santa Maria és San Lucar készletét elzárták előttük, vállalkozó kereskedők elkezdtek a cap-verdi szigetek felé hajózni, melyeket sós szigeteknek is neveztek, hogy onnan hozzák a sót, mely ott a sziklákön bőségben hevert szanaszét és úgyszólván csak a föllapátolás költségébe került. Lehet, hogy nem volt olyan jó, mint a spanyol só, de sokkal olcsóbb volt és habár utóbb Spanyolország sókikötői megnyitak is, az újonnan talált bőség a hajósokat továbbra is amoda csalogatta.¹ A cap-verdi szigetektől az út szinte önként Guinea aranyföldje felé vezetett, a Borspart és Elefántcsontpart felé, a czukorban gazdag St. Thomas felé, melyek portugál birtokok voltak ugyan, de a tehetetlen portugálok nem tudták őket a németalföldi nyereséghajhászat előtt zárva tartani; 1593-ban indította Medemblikből Erikszen Bernát az első hajót Guineába; ez az előnyös hajózás gyorsan fellendült;² néhány év alatt a régi urakat és gazdákat az új szerencsekeresők túlszárnyalták; St. George de Mina kereskedelmi társasága kénytelen volt tétlenül nézni, hogy a hollandi kereskedők milyen jövedelmező kereskedést űznek a bennszülöttekkel a belföldön, a folyamok mentén, melyeken csónakjaikkal felfelé hajóztak, sőt új piaczokat is találtak és kizárólag csak az egymással való kölcsönös versenyüknek tulajdoníthatták, hogy portékáik ára alábbszállt és nyereségük, a mely kezdetben túlságosan nagy volt, lassankint észrevehetően csökkent.³

¹ Bor, III. k. 337. l. Reyd, 295. l.

² Brandt, Hist. van Enkh. 195. l. V. ö. a 209. l. idézett Beschrijvinge van P. D. M., 105. l.

³ Reyd, 350. l. Van Meteren, B. XXII, f. 445. A guineai hajózásra vonatkozólag van egy különösen ritka könyv: „Be-

Ugyanezen időben holland hajók ellenkező irányban, észak felé, Skandinávia fölött, az angolok nyomát a Dwina torkolata felé követték, a hol éppen most rakták le Archangel alapjait. Az angol kereskedők, kik 1578-ig a még kevésbé jelentékeny kereskedelmet egyedül tartották kezükben, ettől fogva a németalföldiekben egyre alkalmatlanabb versenytársakra találtak, a kiktől több ízben, de hiába, erőszakkal igyekeztek szabadulni.¹ A vállalkozó hollandok itt is csakhamar elődeik *mellé*, sőt *előbük* kerültek; a következő század elején az Oroszországgal való kereskedelem Archangellel épp úgy, mint Narvá-

schrijvinge ende Historische verhael vant Gout-Koninckrijk van Guinea enz door P. D. M. Amsterdam. By Corn. Claesz a 1602.“ Az író (Pieter de Marees) megegyezve Reyddel azt mondja, hogy a holland kereskedelem messze felülhaladja a portugált „sőt ha d'Mina vára a németalföldieknek hatalmában volna, éppen olyan, sőt még több tekintélyük volna az országban, mint a milyennel a portugálok valaha is rendelkeztek“ 109. l. Csak 1637-ben került hatalmukba ez az annyira kíváncsatos erőd.

¹ A németalföldieknek a Fehér-tenger partján való első megtelepedéséről a tudósítások homályosak. Állítólag egy bizonyos Olivier Brunel már korán kereskedett Kolával és innen kelet felé Pecsoráig jutott el; hogy ez mikor történt, nem tűnik ki, bizonyos azonban, hogy nem az angolok útjai előtt. Kereskedőink közül Gilles Hoffman hajózott először a Dwinán s kötött ott kereskedelmi ügyleteket; lásd Aitzema I. k. 1112. lap. A legjobb tudósításokat adja Wassenaer, *Histor. Verhael* VIII. 84. s köv. l. Úgy sejtem, hogy ezt, az egyetlen. előttem mindeddig ismeretlen röpiratból merítette. Az ő elbeszélését követte Scheltema „*Rusland en de Nederlanden*“. V. ö. továbbá Prof. Hamel érdekes értekezését: „*Tradescant der Aeltere in Rusland*“ kiadva „*Actes de l'Acad. Imp. de St. Petersb.*“; és különösen azóta, hogy ezt irtam, megjelent könyvét Mr. S. Muller Fznek: „*Gesch. d. Noordsche Compagnie*“.

val, legnagyobbbrészt az ő kezükben van; Raleigh panaszkodik 1603-ban, hogy honfitársainak hajózása Oroszország felé egyre csökken és a hollandusoké emelkedik; 3—4 kis hajóval szemben, melyeket az angolok oda küldenek, a hollandok harminczat, kétszer olyan nagyokat, töltenek meg rakományyal.¹

A Guinea felé vezető út épp úgy, mint az Archangel felé vezető út, még további hajózásokra adott alkalmat. Északon és délen is keresték az utat India tündérkertje felé, a hol Portugália és Spanyolország hosszú időn át egymagukban szedték az aranyalmát. Itt, gazdagságának és hatalmának az üttöerén remélték az ellenséget legérzékenyebben találni. Alig semmisült meg az Armada, mikor La Noue hollandus barátait figyelmeztette, hogy „Spanyolország Flandriát Angolországban gondolta meghódíthatni, sokkal bizonyosabban győzheti le Németalföld Spanyolországot Indiában“,² most itt volt az idő, hogy a régóta halogatott támadást megpróbálják.

A vállalkozás nem volt oly nehéz, mint a milyennek látszik. Az emberek általában túlzott fogalmat alkotnak Indiának abban az időszakban való megközelíthetetlenségéről. Úgy tűnik fel, mintha a portugál kormány az odavezető utat a leggondosabban rejtve tartotta volna és csak néhány alattvalójára bízta volna a titkot, melyet csak a *Houtman*-testvérek kutattak ki ravaszul Lisszabonban, mielőtt a hollandusok a

¹ Raleigh, Observations. A „The trade's increase“ című röpirat szerzője, mely 1615-ben jelent meg és a „Harleian Miscellanies“ 4-ik részében újra kiadatott, kijelenti, hogy mikor ő írta, 17 hajó helyett, mint azelőtt, csak két hajó vitorlázott Angolországból a Fehér-tengerre, ellenben Hollandból 35.

² Archives, II Ser. I, p. 85.

másképp lehetetlen utat megkoczkáztathatták volna. Ez a képzet nagyon távol áll a valóságtól. Csak régi útleírásainkat, különösen *Linschoten* Húgó János megbecsülhetetlen „Itinerario“-ját kell elolvasnunk, hogy belássuk, mennyire másként állott a dolog.

Az India felé vezető út nem volt titok; mindenki megismerhette, a ki fáradságot vett magának, hogy a portugál hajósok által kiadott számos utirányt tanulmányozza; *Linschoten* egy csomót összegyűjtött ezekből, s hollandus nyelvre lefordítva Itinerarioja végén kinyomatta őket. Ebből láthatjuk, milyen jól meg lehetett tanulni a távolságot, a főpontok hosszúsági és szélességi vonalait, az ár és szél irányát, az út veszedelmeit és az ezektől való megmenekülés eszközeit annak, a ki mindezeket komolyan meg akarta ismerni. Egyébként miért lett volna szükség tanítómesterekre? Hát Vasco de Gamanak volt kalauza? A mit ő egy századdal azelőtt véghezvitt, az most nem haladhatta meg a hollandus hajósok képességeit. Az angolok már példát mutattak. Drake és Cavendish már évekkel ezelőtt keresztül-kasul behajózták az Indiai-oczeánt a Molukkáktól egész a Jóreménység-fokáig. A hollandusok nem szoktak visszariadni attól, a mit az angolok meg tudtak tenni.

De meg nem is volt hiány olyan németalföldiekben, kik már Houtmann előtt lisszaboni kereskedőházakban a tengerentúli kereskedelem szokásait eltanulták, sőt olyan emberekben sem volt hiány, kik portugál hajókon az indiai utat is megtették és tapasztalatból tudták azt, a mit Houtmann csak hallomásból merített. A nép ezekben a napokban égett a vállalkozási kedvtől, a kalandvágytól. „Sajátságos vonása népünknek — mondja az ifjabb Dousa — hogy távol-

fekvő tengerentúli országokba utazzék; még tudósaink közül is meglátogatják a legtöbbben Franciaországot, sokan Németországot, sőt néhányan Olaszországot is¹. Ő maga Lengyelországon és Magyarországon és a Fekete-tengeren keresztül Konstantinápolyba utazott és mikor visszatért, még mindig nem telt be azzal a sok idegenszerűvel, a mit látott. Nincs jelentékeny ember ebben az időben, ki legalább részben idegen egyetemeken ne járt volna; a külföldi út hozzátartozott a művelt neveléshez. De mit jelentett a tudósok és nemesek utazási hajlandósága összehasonlítva azzal a távoli utak és csodás kalandok után való ellenállhatatlan vágygyal, mely a kereskedőt és hajóst hazulról elűzte. Hallgassuk meg, hogyan kezdi Linschoten Hugó János az ő útleírását: „Ifjúságomtól fogva szerettem olvasni idegen országok dolgait és történeteit, melyekben különös kedvem és gyönyörűségem telt és nagy volt a vágyódásom, hogy idegen és ismeretlen országokat lássak és kalandokat keressek; hogy így némileg kielégítsem vágyamat, elhatároztam, hogy egy időre távozom hazából, a barátaim és rokonaim köréből, bármily rosszúl esett is ez“. És elment alig 17 éves korában Spanyolországba,

¹ Genti autem nostrae peculiare quiddam est longinquas ac transmarinas peregrinationes instituere“, etc. Georgii Dousae de itinere Constantinopolitano epistola, 1599. p. 6. — Van Dirk Volckertsz. Coornhertről ezt mondja életrajza: „Fiatalkorában, ezen ország szokása szerint, hogy valamit lásson, Spanyolországban és Portugáliában járt.“ Mennyire eltűnt későbbi napokban az ősi rugékonysággal az utazási kedv is! Homlokegyenest ellenkezően Dousa jellemzésével hangzik „De levenswijs der Hollandsche Emigranten“ 1791. szerzőjének jellemzése: „Egy nép sincs talán Európában, mely mint a csiga jobban házához tapadna, mint a hollandusok“.

Lisszabonba, Goába kóborolni; 13 évvel később öt-éves indiai tartózkodása után visszatért hazájába egy csomó jegyzettel mindenről, a mit látott és a miből most könyvét összeállította: az első könyvet, mely a hollandusokkal saját nyelvükön ismertette meg, hogy miket tettek a portugálok Indiában és hogy mit tehet a hollandus ember is, ha bátorsága van.

Útleírásának olvasása közben semmi sem lep meg inkább, mint az, hogy minő nagy azoknak a németeknek és németalföldieknek a száma, a kikre mindenütt bukkant.¹ Goában külön kört alkotnak, melyet a portugálok kicsinyléssel néznek le, de mégis eltűrnek. Egy németalföldi, a kivel megismerkedett, meglátogatta Kínát és Japánt; egy másik, kinek figyelemreméltó életfolyását részletesen elbeszéli, mint fiatal ember nagybátyja után Velenczébe ment és ez onnan tovább küldötte Aleppoba, hogy a drágakövekkel való kereskedést alaposan megtanulja; a helyett, hogy onnan visszatérne Ormusba, Goába ment szerencsét keresni. Egy harmadikat, egy antwerpenit, kivel Lisszabonban ismerkedett meg, visszafelé való útjában váratlanul St Helenában látott újra, mint faktorát, üzletvezetőjét annak a hajónak, mely Malakkából az évenkénti borsrakományt Portugáliába hozta át, míg ő maga, mint a goai bors faktora tért vissza. Ki sejthette volna közönséges felfogás szerint, hogy ilyen bizalmi álla-

¹ Nehéz megkülönböztetni, hogy kik a németek és kik a hollandusok; gyakran mindkét nevet váltogatva használják ugyanazon személyről; a „Het Gout-Koninekrijk van Guinea“ főntebb idézett szerzője mindkettőt különbség nélkül használja. Az angolok a hollandokat, mint köztudomású, így nevezik: „The Dutch“. (Maguk a hollandusok is a maguk általános, mind a hét provincia lakóit egy nemzetiségként feltüntető nevéül a „neder-duitsch“ szót használták. *Revisor.*)

sokra németalföldieket alkalmaznak? Alacsonyabb rangban, mint puskások és trombitások a hajók fedélzetén és az indiai birtokokon leginkább németek és németalföldiek szolgáltak, a mint Linschoten mondja. Így lesz valószínű, a mit Reyd állít, hogy Fülöp maga, mivel féltékeny volt arra a tengeri hatalomra, melylyel az elfoglalt Portugália Spanyolországot felülmulta, szívesebben látta, hogy ha németalföldieket, mintsem portugálokat, vesznek fel hajósnépül az indiai flottára.¹

Nem kevésbé lép meg bennünket Linschoten elbeszélésében a portugál tengeri haderő mély sülyedése és a portugál kereskedelmi állomások védtelen állapota Indiában. A sereg, melynek ezeket őriznie kellett volna, rosszul volt szervezve, rosszul vezetve s oly szűkösen fizetve, hogy senki, a ki csak valamely kereskedelmi állásba, bármily kicsinybe is, átmehetett, nem akart megmaradni a katonai szolgálatban. Az út az anyaország és a gyarmatok között két tekintetben is bátortalan: Lisszabontól az Azorokig csak úgy hemzseg a tenger a kalózsoktól, kik a visszatérő, gazdagon megrakott hajókra fáradhatatlanul vadásznak s a kiknek ellenében a spanyol hadiflotta nem képes őket megoltalmazni; ezenfelül most, hogy a borsszerződés megállapodásai a tengeren szenvedett kárt nagyobbára egy külföldi kereskedelmi társaság számájára tolják, a spanyol kormány nem érezte magát indíttatva, hogy ennek a kárnak megelőzésére veszélyeztesse a hajóhadát. A hajók, melyekkel Linschoten visszatért, jóllehet fel voltak fegyverezve és ágyúkkal el voltak látva, aggódva közelednek, elrejtőznek a mennyire csak tudnak s végre is csak úgy osonnak

¹ 351. l.

be Lisszabon kikötőjébe, boldogan, hogy a hirhedt kalózok elől megmenekültek. Goa és az Azorok között viharok uralkodnak, melyek éppen olyan hirhedtek, mint a kalózok s melyek ellenében a hitvány hajók épp oly védetlenek. Alig lehet elhinni, hogy mily nagy könnyelműség, tudatlanság, gyávaság és rendetlenség uralkodik a portugál hajókon. Oly gondatlanul rakják meg őket, alul könnyű árukkal és a fedélzeten súlyosabbakkal, hogy a hajó elveszti az egyensúlyt és néha még a kikötőben is felbillen. A felszerelés szegényes. Ha a kormányrúd eltörik, semmi sincs, a mivel pótolni lehetne. Az ötven matróz közül tíz, annyira a mennyire érti a maga mesterségét, a többi azonban teljesen tapasztalatlan. A hajó, mondja Linschoten, labirintushoz hasonlít és Isten nevében indul útjára. Isten kegyelme és a szentek közbenjárása csakugyan az egyedüli menedék a szükségben; önmagukon nem tudnak a hajósok segíteni. Sohsem érkezik meg teljes számmal az öt hajóból álló évenkénti flotta; szerencse, ha az öt közül csupán egy járt szerencsétlenül. Annak a hajónak a kapitánya, melyen Linschoten visszatért, nem tudta megérteni, hogy az Úristen őket, kik oly jó keresztyének és katolikusok voltak, hogyan kínozhatta meg viharral, míg az eretnekeknek, mint pl. az angoloknak, a maguk könnyű hajóival szerencsés utat enged. Egy másik meg egészen kétségbe esett és attól tartott, hogy Isten az eretnekeket és a lutheránusokat támogatja és az igaz hívőket háttérbe szorítja. Valóban, ha a szerencse az Isten tetszésének jele, akkor az Egyház hite el volt ítélve. Az Isten-ítélet az eretnekek javára döntött.

Így igazán nem azon kell csodálkoznunk, hogy a hollandusok versenyre mertek kelni, hanem inkább

azon, hogy ezt ezideig meg nem kísérelték. A tekintély, melyet Portugáliának nagy multja oltott a lelkekbe, oltalmazta meg akkori tehetetlenségében. Ekkor még más úton keresték, nem azon, melyet a portugálok maguknak fenntartottak, a Kelet elérését és más nemzetekkel, nem azokkal, melyek a portugáloknak voltak alávetve, igyekeztek kereskedelmi kapcsolatokat létesíteni. Északi Ázsiát körülkerülve, úttalan utakon próbálták Kínát és Hátsó-Indiát elérni, úgy hogy ne kerüljenek abba a veszedelembe, hogy a távol tengereken, a hol a Portugál névtől való remegés még uralkodott, a félelmetes versenytárssal találkozzanak.

Ezeknek az észak felé törő hírneves utazásoknak első dicsőséges tervezője és szervezője de Moucheron Boldizsár volt, egy nagy kereskedelmi ház feje, mely Antwerpen bukása után Middelburgban telepedett meg; rendkívüli ember, ki a németalföldi kereskedők haszonhajhászatával egyesítette annak a nemes normandi nemzetségnek a kalandos szellemét, a melyből eredt;¹ a ki 1598-ban már a Guineai Del Principe szigetet fegyveres kézzel foglalta el, ki résztvett minden kereskedelmi vállalatban, ki kelettel épp úgy, mint déllel kereskedést űzött és Archangelben több üzletet bonyolított le, mint bárki más. Ő volt az első, ki egy északon átvivő indiai útra pénzét kockáztatni merte, abban a határozott meggyőződésben,

¹ Moucheronról és az északi utakról érdekes elolvasni Le Petit, Grande Chronique de Holl. et Zél. II. p. 652. suiv. Az író, annak idején middelburgi jegyző, úgy látszik Moucheron unokatestvérével François de la Daleval, a ki ebben az utazásban elejétől végig résztvett, ismerős volt és tőle hallotta azokat a részleteket, melyeket közöl.

hogy Ázsia fölött épp úgy, mint Afrika alatt hajózható tenger terjed Kelet felé.

Bármily különösen hangzik is, az az író, kinek adataiból tudósok és kereskedők akkoriban Ázsia északi részéről valami fogalmat alkottak maguknak, nem volt más, mint *Plinius*, ki tizenöt századdal azelőtt írt. Az ő homályos, majdnem érthetetlen leírásából arra a meggyőződésre jutottak a földrajztudósok, hogy Lappland partja északkeletre nyúlik, egész Tabis hegyfokig, körülbelül az Obi-öböl hosszúságában és onnan ismét délkelet felé hajlik le Kínához és Japánhoz. Ezt a felfogást legjobban érzékíti meg számunkra *Ortelius* az ő „*theatrum orbis*“-ában, mely körülbelül abban az időben jelenik meg. Minden attól függött tehát, hogy ennek a legszélső szabad csúcsnak, Tabisnak a szélességét megismerjék; ha ez az északi sarkig, egészen a sohasem olvadó jég határáig nyúlik, akkor a keresztülhajózás kelet felé el volt zárva; ha valamivel kisebb szélességben végződik, akkor fölötte a dél felé terjedő nyílt tengerre keresztül lehet hatolni. És miért ne hitték volna az emberek, a mi oly kíváncsú volt? Régi és középkori írónál lehetett olvasni indiánokról, kik útjokból kitérítve Germánia partjain szenvedtek hajótörést: hogy juthattak volna ezek oda, ha nem Ázsia fölött az Északi-tengeren át?¹ És ha ez az út megvolt, akkor

¹ Van Meteren, B. XVIII. f. 357. Van Meteren pontosan leírja, hogy 1594-ben mit tudtak és mit gyanítottak Észak-Ázsia fekvéséről. Ezzel ő nagyon jó ismerős volt, mert a zeelandi kincstárnoknak Valek Jakabnak a kérésére, ki az északi felfedező utaknak nagy támogatója volt, tárgyalásba lépett a híres *Hakluyt* Richarddal és ettől egy jó összeg pénzért kimerítő tudósítást kapott, a melyben minden össze volt

annak legalább is kétezer mérfölddel rövidebbnek kellett lenni, mint a délinek Afrika körül és ezen felül mentnek a fokföldi viharok dühétől és mentnek a monopoliumot űző portugál kereskedők erőszakosságaitól. Ezt a sejtelmet, a mint egyszer már felfeltődött, úgy látszik, hogy minden megerősíti: a mit az oroszoktól és a lappoktól, kik ezeken a vidékeken laktak, hallani lehetett, kedvezően hangzott. Igaz ugyan, hogy az angolok, mióta a Fehér-tengernél megtelepedtek, nem szüntek meg a keresztülvezető utat keresni, a nélkül, hogy megtalálták volna, de vajjon tervszerűen és elég soká keresték-e? A híres *Hakluyt*, ki minden más földrajztudósnál alaposabban áttanulmányozott mindent, a mi ezzel a kérdéssel kapcsolatban volt, nem kételkedett abban, hogy az átjárás megvan és megtalálható. És éppen ekkor kaptak tudósítást Németalföldön arról, hogy egy orosz hajó, a mely keletről Archangelbe visszatért, tényleg elérte a kínai partokat egy a Csendes-tengeren folytatott szerencsés útja után.¹

Kinek figyelmét kerülte volna ki, hogy Hollandra

foglalva és megmagyarázva, a mi eddig az északkeleti átjáróról tudomásra jutott. Valckkal erre a kérdésre vonatkozólag váltott leveleit az országos levéltár őrzi; szerencsétlenségre Hakluit irata nincs mellettök. De ennek rövid tartalmát így ismerteti van Meteren: „Megmutatta nekem, hogy mit jelenének jegyzetei; először felsorolja, hogy mi véleményük volt a régi görög és latin szerzőknek az északkeleti útról, jegyzetekkel, hogy ezek írásaikban hol fordulnak elő; és így következik egész napjainkig mindazok felsorolása, a kik róla írtak; summa summarum: ebből mindenkinek azt a véleményt kell meríteni, hogy ez az út megvan és ő nem is kételkedik ezen“, stb.

¹ L. Maelson levelét, Bor III. kötet 866. lap.

nézve megbecsülhetetlen fontosságú volt ezt az átvezetőutat felfedezni? És nem volt elég, hogy felfedezzék; hollandusoknak kellett felfedezni. Abban az időben minden állam maga-magáról gondoskodott; egy nép sem osztotta volna meg felfedezésének előnyeit másokkal, ha azokat magának megtarthatta volna. A kik az északi átjárót felfedeznék, azok ezt épp úgy, mint a portugálok a maguk déliútját India felé, a maguk tulajdonává tennék és ha lehetséges volna valahol, valamelyik tengerszoroson pl. a Vaigaci szoroson, erősítésekkel és várral zárnák el, második *Sunddá* tennék. Tehát, ha Angolországnak vagy Dániának sikerülne az utat felfedezni, akkor a kár Hollandra nézve felbecsülhetetlen nagy volna: hiszen nemcsak, hogy az északi és keleti államok nem jönnének tovább az ő kikötőibe fűszert vásárolni, hanem még az ő saját hajósai előtt is zárhatnák az utat és kényszeríthetnék őket, hogy az ő piaczaikra járjanak. Egy okkal több Hollandra nézve, hogy más nemzeteket megelőzzön és haladék nélkül felkeresse és elfoglalja ezt az utat; ily módon valószínűleg megszerezheti az indiai árukkal való kizárólagos kereskedelmet, legalább is északkeleti Európára nézve.¹

¹ A holland Rendekhez küldött előterjesztésében 1594. májusáról keelve megemlékezik Moucheron egyebek között a valószínű „változásról a fűszerkereskedésben, mely most Spanyolországból és Portugáliából idejön: viszont a keletieknek és az északiaknak innen kell magokat ellátni; ennek (az északkeleti átjárónak) megnyilta után ezek saját magukat maguk látják el; úgy, hogy ezen országokba nem jönne más fűszer, csak a mit ők maguk nem használnának fel, míg most ellenkezőleg sok más ország innen látja el magát fűszerrel“. Országos levéltár.

Ezek a gondolatok és tervek Moucheronnt már évek óta foglalkoztatták: már tíz évvel ezelőtt, még Orániai Vilmos herczeg életében, előterjesztette őket és ajánlotta a kormánynak; az ország szorult helyzete azonban a megvalósítást egész eddig elhalasztatta. Most az alkalom kedvező volt és Moucheron nem az az ember volt, a ki ezt elszalasztotta volna; már sikerült befolyásos államférfiakat, Maelsont és Valckot tervei részére megnyerni; egy szíves kihallgatás alkalmával meggyőzte Móríczt és Oldenbarneveltet és a hollandi Rendeket, még pedig oly teljesen, hogy egész javaslatát elfogadták és azt Holland és Zeeland költségére hajlandók voltak végrehajtani. Azt az ajánlatát, hogy a költségek negyedrészt viselhesse, de ezért azután a haszon negyedrészt is élvezhesse, mely ebből a felfedezésből származnék, elutasították; szívesen helyeztek neki bő jutalmat kilátásba, ha az út sikerül, de nem akartak meghatározott részt juttatni neki azokból a mérhetetlen nyereségekből, melyeket ettől a felfedezéstől vártak.¹

Az 1594-ik év június havának 5. napján vitorlázott el Texelből az a két könnyű hajó, melyet az északi útra megfelelő módon felszereltek, ügyes hajósokkal és Linschotennel, mint Holland megbízottjával a fedélzetén. Amsterdam városa a maga számlájára még két hajót adott hozzá, de ezek az Északi-tengerben némileg más utat vettek, mint a Rendek hajói; nem a megfagyott partok mentén, hanem északbra, közelebb a sark felé kellett tartaniok. Ezt a város az ő prédikátorának, Planciusnak a tanácsára

¹ V. ö. Mr. J. A. van der Chijs, „Gesch. der stichting v. d. Vereenigde O. I. Compagnie.“ Leyden 1856.

határozta el, a ki az igazhitűség dolgában, fájdalom, nagyon is érzékenykedő volt — azok az egyházi viszálykodások, melyekbe belebonyolódott, bizonyíthatják, — de a kinek nagy tekintélye volt a földrajzi és tengerhajózási tudományok terén és nagy befolyása a város kormányára. Úgy látszik, hogy ő volt az első, a ki azt hitte, a mit még ma is sokan állítanak, hogy a Jeges-tenger csak a partok közelében van jéggel borítva, de a sarkhoz közelebb nyílt és hajózható.¹ Ezt megvizsgálni volt most az amsterdami hajók feladata. Általában ezzel az első úttal nem céloztak semmi mást, csak annak a megállapítását, hogy egy felfedező útnak van-e reménye sikerülésre; a felfedezést magát majd ezután a következő évben egy nagyobb számú és jobban felszerelt flotta próbálná meg.

Feszült várakozásban vitorláztak el a hajók; s a legkíváncsiabb hírrel tértek vissza négy hónapon belül. Az amsterdamiak ugyan csalódtak, mert a nyílt tengert, a melyet vártak, nem találták meg, de a Rendek hajói Waygácson keresztül egy nagy tengerbe jutottak, a melyet Tatár-tengernek neveztek; a tenger olyan színű és víztartalmú volt, mint a spanyol, nyílt és nyugodt és úgy látszék délkelet felé terjedt el, — „Ázsia legszélsőbb és leggazdagabb határa és az Óceán messze szigetei felé“, — a mint Linschoten ezt lelkesültségében mintegy előre látta.

Ebben a boldog reménységben készülődtek nagyobb méretek szerint egy második útra: hét hajó kétszeres legénységgel, 18 hónapra való eleséggel ellátva indult

¹ Lásd Jeannin fontos levelét IV. Henrikhez 1609 január 25-ről, *Negociations* (Édit. Buchon) p. 578.

útnak; az volt a megállapodás, hogy a legkönnyebbik hajó, ha a többiek Tabis-fokon túlhaladtak, meghozza az örömhírt a Rendeknek. Ezek annyira számítottak a szerencsés eredményre, hogy már gondoskodtak a kereskedelmi kapcsolat megindításáról azokkal a népekkel, melyeknél a hajók majd kikötnek és megengedték, hogy árúkat vigyenek magukkal azoknak a kereskedőknek számlájára, kik ezt hajlandók megkoczkáztatni. De ezt a várakozást szomorú csalódás követte. Négy hónappal azután, hogy a hajóhad kiindult, eredménytelenül, kedvetlenül tért vissza. A beláthatatlan egymásra torlódó jéghegyek minden kísérletet, hogy tovább hajózzanak, meghiúsítottak. Az utat csupa szerencsétlenségek, vihar, erős hideg, betegségek tették emlékezetessé; a csalódott hajósok és matrózok folyton czivakodtak és hazaérkezéskor egymást vádolták a balsiker miatt. A cél most távolabb volt az elérhetéstől, mint azelőtt; a kedvező kilátás, mely a múlt évben megnyílt, eltűnt; nem lehetett tovább remélni, hogy a part mentén legalább is keresztül lehessen hatolni a végtelen jégmezőkön.

Ebben az esetben is megmutatták a Rendek, hogy tudták, mennyire bocsátkozhatik a kormány bizonytalan vállalkozásokba. Jó okok alapján két utat láttak el költséggel, a nagy nyereségre való kilátásért, szerény eszközt koczkáztatva meg; de most, hogy az esély megfordult és az ügy kedvezőtlenül állott, nem akartak még többet koczkára tenni. Visszahúzódtak és rábízták a dolgot egyes személyek vagy testületek vállalkozási szellemére, hogy a megkezdett úton tovább haladjanak; bátorították is a résztvevőket azzal, hogy 25000 font jutalmat tűztek ki annak, ki északon át először éri el Kínát.

Köztudomású, hogy még egyszer történt egy kísérlet: az amsterdami tanács, mely vállalkozóbb volt, mint bármely másik, még egyszer szerelt fel két hajót Heemskerck, mint megbízott és a nagy Barentsz Vilmos, mint legfőbb kormányos vezetése alatt. Ez a merész és tehetséges hajós, kinek hírnevét méltatlanul homályosítja el az előkelőbb Heemskerck neve, nagyjában osztozott Plancius felfogásában és bizakodott, hogy a keresztülvezető út csak azért nem volt megtalálható, mert nagyon szorosan csak a part mellett keresték. Ezen az úton gondosan ügyeltek mindenre, a mit korábban, úgy látszik, elmulasztottak, elkerültek mindent, mit a tapasztalat helytelennek mutatott ki. Hasztalan! A jég elzárta most is az átjárást, hiában maradt a kitartó legénység egy aggodalommal teljes télen át Novazemblán, hogy tavasszal az utat újra megkezdje; a jég még a nyár visszatértekor is körülfogta a hajót; továbbmenésre nem lehetett gondolni, vissza az utat nyitott csónakokban kellett megtenni. Miért írom le, a mit mindenki tud? Kinek nem áll lelke előtt ennek a hősi szenvedésnek költői elbeszélése? A derék Barentsz erői kimerülván, útközből elhalt, de nem reménytelenül: a végsőkéig állította, hogy „ezt a vállalt utat Isten segítségével még véghezvinné, ha az útirányt az Északi-foktól északkeletre venné”.¹ Csak a legutóbbi időkben sike-

¹ Gerrit de Veer ki a második és harmadik utazásban résztvevett és Barentsz iratait és rajzait használta, egyszerűen és találóan írta le ezt a három utat. Az ő „Waerachtige Beschrijvinghe van drie seylagiën, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort” méltó arra a megtiszteltetésre, melyet a Hakluyt-Society tanusított nemrég vele szemben, hogy ennek a régi angol fordítását gondosan újra lenyomatta. A két első útról

rült ez az út egy másik nemzetnek, nem a mienknek, de egyúttal kitűnt a kereskedelemre való csekély fontossága is. A mit elődeink képzeltek, az valójában másként volt. De egyáltalában nem sajnálhatjuk eredménytelen fáradozásukat. Jobb vállalkozni, ha a vállalkozás nem sikerül is, mint tétlenül ülni sikertelen erőfeszítéstől való félelemből. Ha az északi utak hazánknek oly nagy anyagi előnyöket nem szolgáltatottak is, milyeneket azoktól vártak, a holland hajósok nevét mindenki szemében magasra emelték; Holland, Móricz és a Rendek neveit az északi sarkkörön belül levő partokon és tengeren megörökítették és az utókornak példát mutattak az erkölcsi bátorságra, a merész vállalkozásra és a csüggedetlen kitartásra.

Az északi út hozzáférhetetlensége még nem tűnt ki, midőn már a portugálok ismert útján egy holland flotta hajózott India felé. Ismét amsterdami kereskedők voltak azok, a kik ezt a flottát felszerelték; az út tervezésének a dicsősége a *Houtman* testvéreket illeti meg.

Ezek egy goudai tanácsos fiai, úgy látszik durva ficzkók, fiatalon Lisszabonba kerültek s ott, nem tudjuk milyen körülmények között, kipuhatolták az indiai hajózás részleteit és bátorságot merítettek arra, hogy ezzel az ismerettel szerencsájüket megpróbálják.

Tudásban bizonyára jóval Linschoten mögött állottak, de önbizalmuk határtalan volt és vállalkozásukbau a merés még inkább helyén való volt, mint a tudás. Hollandba visszatérve, azt a bizalmat, mely őket eltöltötte, át tudták önteni néhány befolyásos amsterdami

Linschoten is olvasásra méltó leírást adott: „Voyagie of the Schipvaert van bij Noorden om“. Franeker 1601.

kereskedőbe; egy társaság alakult, mely a szükséges tőkét, körülbelül három tonna aranyat, összehozta s mely a Rendeknek hozzájárulását, sőt kedvezését is megtudta magának szerezni. Békés kereskedés, nem kalózkodás, mint a mit az angolok (pl. Drake és Cavendish) űztek, volt ennek a társaságnak célja. Azokban az engedélylevelekben, melyeket Móricz, mint főadmirális a társaságnak adott, a leghatározottabban ki volt kötve, hogy tartózkodnia kell minden ellenségeskedéstől; csupán csak önvédelemre használhatták az ágyúkat, melyeket a Rendek kölcsön adtak nekik. A felszerelés csakhamar elkészült. Mielőtt a második felfedező hajóhad észak felé elvitorlázott volna, Houtmann Cornelis, mint főmegbízott, négy jól felszerelt és matrózokkal bőségesen ellátott hajóval tengerre szállt.

A Jóreménység foka mellett elhajózva a Mozambiquei szoroson keresztül a part mentén, mintha csak Németalföld jó szellemétől vezettetett volna, egyenest Jávának vette útját, melyet először minden oldalról körülhajózott, megállapítva róla, hogy sziget.¹ A portugáloknak legszélső kereskedelmi állomása Malakkán volt; innen kereskedtek ugyan a Sundaszigetekkel és a Molukkokkal, de nem telepedtek meg ott; így a hollandusokra nézve valóban nem is lehetett volna kedvezőbb kikötő helyet találni, mint éppen azt a pontot, a melyre hajóztak. A portugálokban vetélkedő ellenséges versenytársakat találtak, kik őket a jávai

¹ Nem merem eldönteni, hogy Baudartiusnak joga volt-e barátjának, Planciusnak tulajdonítani azt az érdemet, hogy „az ő térképei és utasításai alapján hajóztak az első hajók Kelet-Indiába“. B. XIV. 86. 1. Hisz akkor Houtman része az út vezetésében nagyon csekély lenne.

fejedelmeknél, a mennyire csak lehetett, megkárosították, de nem voltak az ország megtelepült urai, kik őket megakadályozhatták és kizárhatták volna. Saját értelmetlenségük, a vezetők tanácstalansága és a matrózok vakmerősége keverték őket nehézségekbe és nem az ellenpárt túlereje. India portugál történetírója, mikor ehhez az időszakhoz közeledik, szomorú hangon mondja: „most jött először Indiába a portugál büszkeség és kapzsiság ostora; 1595 szeptember havában terjedt el Goában a hír, hogy az első hollandi hajók, melyek erre a tengerre merészkedtek, Titankonában voltak láthatók, útban a Sundasziget felé”.¹ Ha lett volna hozzávaló erejük, mily szívesen csináltak volna a portugálok ezekből az első kalandorokból elrettentő példát! De egyebet nem tehettek, mint hogy a jávaiakat felbujtatták ellenük és ez nem volt elégséges arra, hogy ilyen nyereségre vágó kereskedőket elriaszszanak. Az amsterdami társaság az út egyik legjobb eredményét abban a most már bizonyossá vált tényben találta, hogy a portugálok nem képesek az Indiába való hajózást megakadályozni.² Az út egyébként nem volt szerencsés és előnyös. Majdnem harmadfél évi távollét után csak harmadrésze tért vissza az elvitorlázott legénységnek, de az is betegen és kimerülve; a három nagy hajó közül egyet útközben, legénység hiánya miatt, elhagytak és elégettek. A magukkal hozott fűszer-

¹ De Barros idézve Andersonnál. II. p. 189. — A portugálok megtelepüléséről a Maláji szigetcsoportban a hollandok jövétele előtt és alatt I. Dr. Tiele nagyon fontos czikkeit, melyek azóta, hogy a főttebbi sorokat írtam *Tijdschrift. Ind. taal. land- en volkenk.*-ben jelentek meg.

² Reyd, 308. l.

rakomány csak középszerű volt, de mégis gazdagabb, mint a milyennel valaha Amsterdamban hajó kikötött. Mikor a hajók a kikötőhelyhez értek, meghúzták a harangokat és örömkönnék mindenféle módon kifejezést adtak.¹ A mit észak mentén hasztalan kerestek, azt dél felé megtalálták; India megnyílt a hollandi vállalkozási szellem előtt; a jólétnek új forrása fakadt. A társaság azonnal egy második utat rendezett, egy hatalmasabb, nyolcz hajóból álló hajórajjal. Elégséges bizonyíték ez arra nézve, hogy az első út eredménye a jobb után való reménységet nem vette el.

Hogy azokban a gazdag nyereségekben, melyeket az új úttól általában vártak, osztozhassanak, rövid idő alatt az első társaság mellett egy csomó más társaság keletkezett, három Ansterdamban, kettő Rotterdamban, kettő Zeelandban, egy Delftben. 1598-ban már e társaságok közül háromnak számlájára 28 nagy kelet-indiai hajó indult útnak. Lehetett látni, hogy a dolog még itt nem áll meg. A kölcsönös versenyzés Indiában, épp úgy mint Guinea partjain, azt a veszedelmet

¹ Bor. III. k. 337. l. Erről az első indiai útról három érdekes elbeszélésünk van. Az első „Journal van de Reyse der Hollandsche schepen ghedaen in Oost-Indien, Middelburgh 1598“. Az író neve ismeretlen, iratából az tűnik ki, hogy mint matróz szolgált a Hollandián. A másiknak czíme: „Historie van Indien enz. D'eerste Boeck door G. M. A. W. L. (Willem Lodewijcks). Amstelredam 1609“. Az író hajóbiztos volt Móricz hajóján. A harmadik naplót, melyet a Hollandia hajón vezetett Frank Van der Does, csak Mr. J. K. J. De Jonge, adta ki. „Opkomst van het Nederl. Gezag in O. Indie“ cz. művében II. 287. l. Mind a három kevés dicsérettel szólt Houtmanról és Reyd ugyan így beszél róla. 208. l.: „A megbízott Houtman a mint ismét Hollandba jött, megszökött, félve az igazságszolgáltatástól, elkövetett kihágásai miatt“.

hozta magával, hogy a piacot megrontják és a bennszülöttek előnyére a holland kereskedők nyereségeit nagyon is lecsökkentik. Oldenbarnevelt belátta, hogy ebben a rendkívüli esetben el kell térni a rendes eljárástól. Jóllehet meg volt győződve, hogy rendszerint minden kizárólagos hajózási és kereskedelmi engedély a közre nézve hátrányos és ezért következetesen meg kell tagadni, mégis úgy látta, hogy *ebben* az esetben tanácsos az egymás ellen működő, különálló társaságokat egy „szabadalmazott” társaságba összefoglalni. Így meg lehet szüntetni a versenyt, mely egyedül az indusoknak szolgál előnyére. De évek multak el, míg rendkívül sok fáradság és munka után sikerült neki ezt az egyesülést létrehozni és megalapítani a nagy „kelet-indiai társaságot” (Oost-Indische Compagnie), melyről az akkortájt Hágában fogva tartott Arragoni Admirant megjósolta, hogy az Spanyolországnak nem fog kevesebb kárt okozni, mint a mennyit ártott előbb az „*Utrechti Unio*”.¹ Felállítása korszakunkon kívül esik; célom tiltja, hogy fejlődését vázoljam. Elég, hogy ha megjegyezzük, hogy az államháztartásról milyen helyes fogalmat tápláltak és érvényesítettek ez alkalommal is Oldenbarnevelt és a Rendek. De Witt Jan barátját, de la Court Pétert a szabad kereskedelemnek a zárt társaságok felett való helyes méltánylásaért dícsérni szokták, de legtöbbször elfelejtik, hogy fél századdal előbb Oldenbarnevelt épp oly határozottan elítélte a szabadalmazott társaságokat és épp oly határozottan

¹ L. Oldenbarnevelt rendkívül fontos kijelentését bírái előtt: Verhooren 72. és köv. ll. Érdekes megemlíteni, hogy ez a társaság egyszersmind a legelső „részvénytársaság”, melyről a történelem megemlékezik: l. Endemann „Die Entwicklung der Handelsgesellschaften”. S. 41.

ajánlotta, mint általános rendszabályt a kereskedelem szabadságát, a melytől csak egyetlenegy esetben, rendkívüli körülmények között tért el, a mint az egy államférfiúhoz méltó. S az ő idejében a monopolium volt szabály szomszédainknál és mindenütt, nemcsak Spanyolországban és Németországban, de épp úgy Angliában is. Érdekes feljegyeznünk azt is s ez egyúttal hízelgő a mi nemzeti büszkeségünkre, hogy a nagy Baco kijelenti, hogy a köztársasági hollandoknak nincs szükségük zárt társaságokra, de Angolország ezeket nem nélkülözheti és nem bízhatja a kereskedelmet lakosai szabad vállalkozására, mert híjával vannak az önállóságnak, mely a hollandusokban él.¹

A Rendekek folyton el is utasítanak minden kérést a kereskedelem szabadalmazására, bármilyen látszólag szép okokkal támogatják is azt.² Bízunk az egyesek vállalkozó szellemében s ezt szabadon engedik működni. Egyedül a Nyugat-Indiával való kereskedelem, mely korszakunkban lassanként kezd fejlődni,³ lenne való-

¹ „I confess, I did ever think that trading in companies is most agreeable to the English nature, which wanteth that same general vein of a Republic which runneth in the Dutch, and serveth to them instead of a company; therefore I dare not advise to venture this great trade of the Kingdom (the woolen trade) which hath been so long under Government, in a free or loose trade.“ Letter to the King, 1615, idézi Mahon, Hist. of. Engl. IV, p. 287.

² L. a „Klaer Bericht“ a keleti gabona kívánatos monopoliumát illetőleg: Aitzema, I, 1042. 1.

³ Az első nyilvános kísérlet egy nyugat-indiai társaság megalapítására 1600-ban történt. De időszakunk alatt 1591—1592-ben, Wsselinx Vilmos saját mondása szerint már foglalkozott azzal, hogy „különböző uraknak, de kiváltképen kereskedőknek kimutassa, hogy milyen nagy előny állna

színűleg épp úgy mint a Kelet-Indiával való és pedig ugyanazon okokból egy zárt társaságnak szabadalmazva, ha túlnyomó államérdek az Amerikával való kereskedelem előmozdítását egyelőre nem tiltotta volna meg.¹ A keletindiai társaság marad egyelőre az egyetlen, mely a holland kereskedők szabad kereskedelmét korlátozza. Jobb lett volna talán, ha ezt sem állították volna föl és ha egyáltalán nem adtak volna szabadalmat, s az indiai kereskedelmet az összes lakosok szabad versenyére bízták volna? Ez a kérdés önkéntelenül is felmerül előttünk, de habozunk rá választ adni. Ha a társaság utóbb ártalmas volt is, abból még nem következik, hogy felállítása ebben az időben elhibázott volt. Kezdetben bizony nagy előnyöket biztosított és beigazolta Arragoni Admirant jövődölését. A *fegyverszünet* alatt a Társaságnak 40 hajója volt a vizeken 5000 matrózzal ellátva; az első években átlag 35%-ot fizetett ki; ezer meg ezer belföldi lakos osztozott szerencséjében.² A szabad verseny valószínűleg nem szolgáltatott volna ily tekintélyes nyereséget, nem tett volna annyi polgárt gazdaggá. De bármily előnyös volt is, a keletindiai hajózás csak mellékes marad;

elő úgy rájuk nézve, mint a közjóra nézve, ha egy ilyen „általános társaságot“ létesítenének az Amerikával való kereskedelesre“ L. „Sommier Verhael“ az „Octroy der Zuyder Compaignie in Sweden“ függelékében. S'Gravenhage 1627.

¹ L. Mr. Berg van Dussen Muilkerk, „Bijdragen tot de Gesch. onzer Kolonisatie in N. Amerika“, Gids, 1848, II. 538. l.

² Keletindiai igazgatóság előterjesztése, Van Meteren, B. XXIX. f. 588. Ők úgy számítják, hogy társaságukban 20,000 személy van érdekelve; Jeannin 10,000-ról hallott; Negoc. p. 291. A kiutalt osztalékokat illetőleg l. Mr. de Bosch Kemper, Staathuish. Jaarb. 1855, 328. l.

Holland jólétének főforrása még mindig a halászat, az ezzel kapcsolatos iparral, és a Nyugat- és Kelet-Európa közötti áruszállítás.¹

Milyen látványt mutatott ezekben a napokban a mi köztársaságunk Európának! Az angolok Pitt Vilmos sírjára azt írták, hogy ő a háborút a kereskedelem érdekeinek szolgálatába tudta állítani. De mennyire felülmulja az ő diplomatiáját az, a mit ennek az időnek a hollandi államférfiai véghez vittek.² A leghatalmasabb király ellen, kinek mindkét India kincsei szolgálatára állnak, visel háborút egy kis tartomány, melyet gátak és szélmalmok alig tudnak víz fölött tartani, minden más eszköz nélkül, mint a mit saját ügyessége és szorgalma teremt; és ez a háború a jólét forrása lesz. Valóságos gyönyörűség *van Meteren* és *Hugo de Groot* élénk rajzában azt a példátlanul virágzó állapotot nézni, melynek ők szemtanúi; a városok és falvak nagyszámú lakossággal, mint a mennyit ez a föld táplálni tud, de a kik mindenféle foglalkozás révén tisztességes megélhetést találnak; az a számtalan hajó, mely a föld terményeit és népszorgalom alkotásait szállítja, mely fél Európa részére árút szállít és keletről és nyugatról hozza az indiai kincseket. Minden tengeren ott leng a hollandi zászló; vannak helységek Hollandiában, melyekben több a hajó, mint a lakás. A spanyol király, úgy véli *van Meteren*, ha ezt a jólétet látja, bizonyára elveszti

¹ Reyd, 435. l.

² „Az egész világ tudja, hogy míg a háborúnak az a természete, hogy minden országot és embert megrontson, ezek az országok ellenkezőleg a háború alatt észrevehetőleg előrehaladtak.“ Így ír a fegyverszünet ideje alatt. Pzn. Hooft „*Memorien en Adviezen*“, 316. l.

minden reményét arra, hogy ezeket a hatalmas tartományokat leigázhassa.

De még szívesebben szemléljük, mint *van Meteren* czikornyás rajzaiban, az általános jólét haladását, különösen West-Frieslandban, Leeghwater egyszerű krónikájában. Ebben azt látjuk, hogy évről évre tavakat és mocsarakat száritanak ki, malmokat, gyárat, községházakat építenek, kikötőket létesítenek, az ipar új ágait keltik életre. Az író vallásos hálája megszenteli e világ szerint való szerencséjükről való elbeszélését; csak attól tart, hogy a gazdagság fényűzést, a fényűzés elbizakodottságot és erkölcstelenséget fog szülni.

A hollandok szerencséjéről a maguk méltó büszkeségénél nem kevésbbé tanuskodik az idegenek irigykedése. Walter Raleigh, kinek Jakab királyhoz írott jelentését már ismételten idéztük, alig győzi dicsérni a Rendek belátását, a kereskedelem kiterjedtségét, az ipar virágzását Hollandban. Hogy a példát honfitársai előtt annál vonzóbbá tegye, nyilvánvalóan túloz; leírása nem szolgálhat arra, hogy gazdagságunk mértékét megmutassa, de arra igen, hogy megismertesse velünk azt a felfogást, melyet az idegen írók maguknak arról alkottak. Csupán csak a heringbesózás nyereségeit jóval többre becsüli egy millió font sterlingnél. Angolországgal kereskedik 500 hollandi hajó; Hollandiával nem több, mint 50 angol. A hollandi kikötőkből észak felé a Keleti-tengerbe több mint 3000 hajó vitorlázik; 2000 pedig délre, Franciaország, Spanyolország és a Földközi-tenger felé. 500 hollandi hajó látja el egész Európa fakereskedelmét. Ha éhinség van, nem a Keleti-tenger partjain, hanem Hollandban lehet találni azokat a gabonaráktárakat, melyek minden szükséget megszüntetnek. A sónak és a franczia és spanyol

boroknak főlerakódóhelye Hollandia. Az angol posztót Európa hollandi gyanánt vásárolja, mert ezt először Hollandban festik meg és készítik ki.

Főleg Amsterdam kelti fel az utas csodálkozását. De Rohan herczeget, a híres hugenottát, ki miután Itáliát és Németországot beutazta, 1600-ban Németalföldet látogatja meg, egyetlen más város sem emlékezteti annyira Velenczére, mint Amsterdam. Nem hiheti, úgymond, a ki nem látta: három-négyezer hajó van egyidejűleg a kikötőben; kétszer évenként 4—500 hajóból álló flotta jön, részint gabonával megrakva Danzigból, részint borral és sóval Franciaországból és Spanyolországból; ezenkívül még egy csomó más Indiából és az újonnan felfedezett országokból, gazdagon megrakva fűszerekkel és drágaságokkal. Meglátogatta Rotterdami, Dortrechtet és Middelburgot is: ezek virágzó városok, melyek napról napra előbbre haladnak. Egész útja nem mutatott neki annyi csodát, mint a mennyit a kis Hollandban való tartózkodása egymaga.¹

Még az ellenség is, ha az elszakadt tartományok jólétéről emlékezik meg, elfelejti elszakadásukat és bűnüket és dicsérő hangot pendít meg. Bentivoglio elcsodálkozva áll meg, ha látja, Holland mennyire bővében van mindazoknak az árúknak, melyeket pedig nem maga termel: magának alig van gabonája, de Európának nincs jobban ellátott gabonaraktára; nem termel lent, de tömegesen dolgozza azt fel vászonná. Nincsenek nyájai, de bőségesen szövi a gyapjút posztótá; nincsenek szőlőhegyei, de nagy raktára van

¹ Voyage du Duc de Rohan faict en l'an 1600. Elzevier 1600.

német és francia borokból; nincsenek erdői, de több hajót ácsol, mint a többi Európa együttvéve.¹

Mennyire elűt ettől a sürgés-forgástól és jólétől az engedelmes németalföldiek halotti csendje és szegénysége! Valóban nagyon szomorúan állottak az ügyek Flandriában és Brabantban: a lázadás el volt fojtva, de az élet is kialudt, legderekből polgárai kimenekültek az országból; a kik otthon maradtak, elvesztették az iparhoz való kedvüket és a kereskedésre való alkalmatosságot; a flamand városok szövöműhelyei a maguk termékeire nem találtak más utat, mint a szárazföldön keresztül Franciaországba és Németországba, tengeren át sehova. Milyen mélyen sülyedt Antwerpen! A tulajdonképeni Antwerpen a maga polgárainak színe-javával Amsterdamba költözött át; a mit Párma megnyert, egy feloszlásnak indult holttetem volt. Oly erős volt az elnéptelenedés, hogy a házak üresen állottak és hogy pénzt adtak azoknak, kik a házakban lakni és azokat őrizni hajlandók voltak². Guicciardini művének a harmadik kiadásában, mely 1588-ban jelent meg, megismétli a virágzó Antwerpen leírását, melyet az 1567-iki kiadásban adott róla, de hozzáfűzi ezt a szomorú megjegyzést: „Ilyen szerencsések és virágzók voltak azelőtt Antwerpen és a Németalföld, de az akkor és a most között a különbség oly nagy, mint a nappal és az éjszaka kö-

¹ Relaz, I. I, c. 7. — Ezeket a szembeállításokat, melyeket Bentivoglióból oly gyakran leírtak, ez viszont Guicciardini-től kölcsönözte.

² „... egyedül Antwerpen városát veszem például, a hol a meghódolás óta pénzt kell adni, hogy a házak lakottak legyenek“. (Wsselinx) Naerder Bedenckingen over de Zeevaerdt enz. dezer Vereenichde Landen (1608).

zött”.¹ És mióta így írt, azóta a hanyatlás még nagyobb lett. A szükség, melyet a háború pusztítása vagy a rossz termés okozott s melyet kívülről jövő behozatallal nem mérsékeltek, több ízben éhínséggé fokozódott. Főképen a siralmas 1587-ik esztendőben dühöngött éhínség, dögvész és halál; a nagy városok elnéptelenedtek, 2—300 házból álló faluk szinte egészen kihaltak. Éhes farkasok portyáztak az országon keresztül, megtelepedtek az elhagyott lakásokban, szétszaggatták a barmokat és az embereket is megtámadták; Lokerenben magában 17 személyt támadtak meg a farkasok.² Figyelemreméltó, hogy a különben oly könnyen izguló flamand nép ezt a csapást szenvedőlegesen tűrte és a lázadásnak semmi jelét sem mutatta. De vajjon ez, mint Meerbeeck véli, Isten különös kegyelmének jele volt-e vagy nem inkább bizonyosság arra, hogy a nagyon súlyos elnyomás végre is megtörte a nemzet ellenálló erejét? A következő gazdag esztendő enyhítette ugyan a nyomort, de az ipar továbbra is pangott és az elszegényedés egyre nagyobb lett. Az általános nyomornak alig lehet kiáltóbb bizonyága, mint Pármának 1591-iki rendelete, melyben mindenkinek, ki csak akar, megengedi, hogy a parlagon fekvő földet Flandriában minden bér nélkül saját számlájára megművelhesse, míg csak a tulajdonos nem jelentkezik és késznek nem mutatkozik újra

¹ „E veramente che nel tempo della prima impressione dell' Opera, questo era lo stato delle cose d'Anversa et del paese al avvenante, ma pervenuti poi all' anno presente dell' ultima stampa si trovan piu membri scambiati circa prosperità et felicità, quanto è dal di alle notte“. — p. 172.

² Van Meteren, B. XIV, f. 270. Bor, II. k., 285. l. Meerbeeck, 569. l.

munkához látni.¹ Ez volt a régebben oly virágzó nagy népességű Flandria, mely még V. Károly császár idejében a bőségtől annyira elbizakodott lett, hogy alig volt kormányozható: bukásának mélysége mértékét szolgáltatja a többi tartományok sülyedésének is. Ismét új nyomorúságot hozott az 1594-ik esztendő siralmas termése; az életszükségletek árai mértéken túl emelkedtek; a gazdagok kimerültek abban, hogy a legszükségesebbel ellássák magukat, a szegényeknek nem maradt semmi más, mint hogy éhezzenek és szenvedjenek.

Egy hatalmas forradalom, a melyre történetíróink nagyon kevésbé vetettek ügyet, munkált közre, hogy Belgium hanyatlását és ugyanakkor Németalföld előrehaladását siettesse. Értem a nemesfémeknek Amerikából való behozatalát, mely a pénznek minden áruhoz való viszonyát néhány év alatt jelentékenyen módosította.

Humbolt Sándor vizsgálódásai² kimutatták, hogy csak az amalgamálás kitalálása és a huancavelicai gazdag higanybányák felfedezése után, körülbelül 1570-ben, lett az ezüstnek Európa felé özönlése jelentősebb és kezdett az árakra hatalmas befolyást gyakorolni. Anélkül, hogy részletekbe merülnénk, mint meglehetősen helyeset állapíthatjuk meg, hogy II. Fülöp uralkodása alatt Európában az árak körülbelül megkétszereződtek.

Itt minálunk az áremelkedés meglehetősen hirtelen történt éppen abban az időszakban, melyet mi vizsgálódásunkra kijelöltünk. Általánosan halljuk a panaszt „a nagy emelkedés és drágulás miatt mindazon szükségleteknél, melyek a háztartásban nélkülözhetetlenek“.

¹ Van Meteren, B. XVI, f. 316.

² Essai politique sur la nouvelle Espagne, l. IV. chap. 11.

Emiatt minden fizetést fel kellett emelni, az alabárdosokét épp úgy, mint az udvari tanácsurakét. Az ügyész 1595-ben tiszteletdíjának fölemelését kéri azon az alapon, „hogy az idő annyira megdrágult, hogy a mi 1588-ban tisztességes fizetés volt, az jelenleg nagyon is kicsiny lett”.¹ Legjobban észrevehetjük a fokozódó drágaságot a gabona árának emelkedésében, melyhez minden más ár szükségképen igazodott. 1588 áprilisában, éppen egy inséges év után, a holland Rendek egy készlet rozsot még 52 arany forintért vettek kéttonnánként, 1598-ban pedig kéttonnáját 146 aranyforinttal fizetik.² És jóllehet a rendkívüli emelkedés — majdnem 200%! — részben az előző év hiányának tulajdonítható, mégis, miután az árak egyszer ily magasra emelkedtek, ezentúl jóval előbbi magasságuk felett maradtak.

Hogy mennyire végzetes volt az áremelkedés Dél-Németalföldre, hogy ennek következtében mennyivel gyorsabban olvadtak el a szerencsés mult megtakarított fillérei, nyilvánvaló. A mit fillérenként összeraktak, azt forintonként fogyasztották el. De az északi tartományokra épp ily mértékben volt a csereeszköz

¹ Resol. St. v. Holl. 1592, 80. l.; 1593, 23. l.; 1594, 210. l. és másutt. Különböző helyekről beérkezett levelek 1595-ben, Orsz. levéltár.

² Resol. St. v. Holl. 1588, 139. l.; 1598, 26. l. Más tudósítások. nem éppen megegyezők a Resolútiók tudósításaival, Bornál és Van Meterennél; velők ellenkezők Mr. de Meesternél, „Opgave Van eenige prijzen enz“, Staath. Jaarb. 1856. — Én a Resolútiókhoz tartom magamat, mint a leghiteltérdemlőbb tudósításokhoz. A gabonaárak emelkedéséről Angolországban ebben az időszakban I. Stirling „De la découverte des Mines d'or“, p. 118. Ott is megvolt az emelkedés, de nem oly gyorsan.

szaporodása előnyös. Buzdította iparunkat és támogatta kereskedelmünket fellendülésében. A mit most látunk, hogy a megszáporodott nemesfém a munkát mindenütt megeléknkíti, ugyanaz történt ebben az időszakban. Az ösztönzés akkor annnyival erősebb volt, a mennyivel az akkori változás felülmulja a mostanit. Egyes helyeken országunkban még V. Károly császár uralkodása alatt majdnem semmi pénz sem volt forgalomban.¹ West-Frieslandban pl. falvakon teljesen hiányzott az ércpénz. Leeghwater kis krónikájában, melyet már előbb idéztünk, idevonatkozólag is érdekes részleteket közöl. V. Károly első éveiben azon a szigeten, mely a Schermer és Purmer később kiszárított vizei közt feküdt, csak egyetlenegy malom volt, a hol minden parasztnak a maga gabonáját egy fityingért zsákonként meg kellett őrltetni; de gyakran ezt az őrlési díjat sem tudták összeszedni és tojással fizettek. Úgy látszik, hogy a tojás volt a közönséges váltópénz. Az egyetlen mosónő, ki a parasztasszonyok díszes fejrevaló kendőjét közönséges galambganéj helyett szappannal mosta ki, egy brabanti származású asszony, fáradságáért egy tojást kapott; és 32 tojásért egy stuivert² (vagyis tíz mostani magyar fillért). Milyen primitív állapot! S ez alig változott a Holland grófság kezdeté óta, midőn a nyugati fries parasztok az egmonti apátságnak, mint tizedet fizettek: egy borjú után négy tojást, egy juh után hármat, egy halott után egy

¹ Broer Cornelis Adriaensz., összehasonlítva ifjúságának az idejét a zavarok idejével, melyek alatt praedikált, egyik beszédében így szól: „Micsoda pénz is forgott ezekben az országokban? Alig lehetett látni egy darab aranyat“. (I, 295. l. 1698-iki kiadás.)

² Kroniekje, 8., 9. l.

fillért.¹ És most milyen hirtelen változás. Az ezüst csak úgy özönlött be az országba, a felesleges csere-eszköz cserélgetést, kereskedést, ipart hozott létre. Talán sehol sem emelkedik oly gyorsan a jólét, mint West-Frieslandban. Ezen a tájon, hol kevéssel azelőtt a mosószappan fényüzésszámba ment, most a *drága* gabonát keményítővé dolgozzák fel. A becsületes Reyd felsóhajt, ha látja, hogy Wormerben magában 30 tonna búzát pocsékolnak el ilyen gyártmányra. „Még néhány évvel ezelőtt is,“ így szólta,² „a keményítőt egyedül azokból a zsemlyékből csinálták, melyek sütés közben elromlottak, de most, hogy annyi gallért és női fejkötőt és más jószágot kell keményíteni, kiveszik a búza javát és annyit pazarolnak el, hogy nagy városokat lehetne vele ellátni. Isten őrizzen a fényezés továbbterjedésétől és az ő áldásával és adományaival való visszaéléstől, hogy Jerobeam büntetése, a mely kevéssel utóbb Salamon boldog országlására és Ofir aranyhajóira következett, ne szálljon reánk“.

Nem lehetett máskép, mint hogy a népjellemnek a körülmények ilyen változásával szintén meg kellett változnia — *elfajulnia* — aggódtak a „régí jó idők“ barátai. A ki gazdag akar lenni, az sok kísértésbe esik és gazdaggá lenni, ez volt ennek a kornak a törekvése. Egy nép sem értette ezt a mesterséget jobban, mint a hollandusok. „Mi (mondják a kelet-indiai társulat igazgatói)³ mi, a kik az egész világnak legjobb kereskedői és legügyesebb tengerészei vagyunk“.

¹ Hecmundensia, Nederl. Rijks-Archief, I. évf. 209. l.

² U. o. 351. l.

³ Remonstrantie der Bewindhebbers van de O. I. Comp., Van Meteren, B. XXIX, f. 588.

A „tapasztalat tanúsítja“ (jegyzí meg Wsserincx), hogy a németalföldiek, a hova csak eljutnak, akár Spanyolországba, akár Guineába, Keleti vagy Nyugati Indiába, mindenütt felülmulják annak az országnak a fiait munkásságban.¹ „Nyeréséért a hollandus kereskedő keresztülmenne a poklokön is, még azzal a veszedelemmel sem törődve, hogy vitorláit elégeti“,² így kérkedett maga a kereskedő. De a földművelő tartományok csöndes polgárai hozzátették: „a holland kereskedő pénzért mindent árúba bocsát, eladná az Istent is, ha tudná szállítani“. ³ Lehet-e csodálni, ha voltak olyanok, a kik nyugtalankodtak és szomorkodtak az ilyen kereskedői szellem miatt, kik a „régí jó időket“ dicsőítették, „mikor még durva daróczban jártak az

¹ *Vertoogen van Wsserincx Van Meteren*, f. 593. — Az angolok maguk is elismerik a hollandok felsőbbbségét kereskedelem és ipar terén. 1610-ben, midőn szó volt az angol és németalföldi társaságok egyesítéséről, Mr. John More ezt írja Sr. Ralph Winwoodnak: „Sir Noell (Caron) has also made a motion to joyn their East India Trade with ours; but we fear that in case of joyning, if it be upon equall terms, the Art and Industry of their People will wear out ours.“ *Winwood-Papers*, III. p. 239.

² „Pour lui, il veut bien leur déclarer, que si pour gagner dans le commerce il falloit passer per l'Enfer, il hasarderoit de bruler ses voiles.“ Jelentés egy kereskedő kihallgatásáról Amsterdam tanácsa előtt (A. 1638.) d'Estrades *Negociations* I. p. 29. — A kifejezés nem eredeti. Aubery már 1624 előtt hallotta az Orániai herczegtől, hogy egy kereskedő, a ki Ostende ostroma alatt a főherczegnek puskaport és ólmot szállított, a maga mentségére: „ne dist autre chose, sinon que, s'il scavoit cinq sols á gagner en enfer, il iroit avec son navire, s'il n'avoit peur d'y brusler ses voiles.“ — *Bijdr. v. h. Histor. Gen.* II. 402. 1.

³ *Remonstrantie van de burger-hoplieden van Utrecht*, 1588, Bor, II. k., 653. 1.

emberek, mikor még csak az ekét és a fejőstehenet becsülték, mikor még nem jutott túlsúlyra a kereskedelem, az uzsora és a sok fejtörés".¹ Ilyen régi szabású ember volt *Spiegelhel*, az ismert költő, kimondott ellensége az újításoknak, a melyeket feltűnni látott; a tudásvágynak, mely az eretnekség és a türelmetlen orthodoxia dögvészét hívta életre; a pihenés nélküli munkának, mely csak a gazdaggá lételben látja a boldogságot. Fájt neki, hogy a hajózást, mely előbb oly békés foglalkozás volt, a hosszantartó háborúskodás alatt kalózkodássá látja elfajulni; abban a véleményben volt, hogy ez a foglalkozás, melynek a tengerjáró nép egyre jobban szentelte magát, minden egyébnél jobban, romlására szolgál a régi hollandi jámborságnak. Szívvel-lélekkal kívánta a rettenetes háború végét.² Mennyire másként tekinti az új idő költője ugyanezt a kalózkodást:

„A tengerész bátran s vigan foglalja el,
Spanyol bárkát vagy más gazdag hajót ha lel.
De mikor a prédán aztán osztózni kell:
Támad köztük viszály és mindenféle per“.

(Fordította Nagy Zsigmond.)

Cats apó az, a ki az ő „nyolczvankét esztendő életében“ ily kedélyesen írja le *Jan Rap* előnyös foglalkozását, a mely mellett ő maga is, mint ügyvéd szép summát keresett. Benne, Catsban inkább, mint bármely más íróban, látjuk kifejezve az új protestáns hollandus ember jellemét, *Spiegelhel*ben ellenben a mérsékelt katolikus régi holland nemzetség ellenszenvét az egyház reformálása és a kereskedői szellem ellen.

¹ L. *Spiegelhel* kedélyes „Dalocskái“-t Vlaming kiadásában. 228. l.

² L. levelét Lipsiushoz, közölve „Élet“-ében Vlaming által.

Szerencsére, hogy az igazi vallásos érzület is, melyet a reformáció megélénkített, az „oda fent levő“ dolgok keresése, éppen úgy hozzátartozott a kor és a nép szelleméhez, mint a világi haszon hajhászása. Legalább sokaknál a vallás mérsékelte a kapzsiságot és a takarékoság, mely népünk jellemének egyik leg-sajátabb vonása, korlátok közé szorította a fényűzést. Azonban Németalföldnek nemcsak a kincsein van az idegennek csodálnivalója. Scultetus, ki az ifjú Pfalzi Frigyes kíséretében 1612-ben Hollandián keresztül Angolországba utazott, miután Amsterdam kereskedelmi nagyságát már áradozva magasztalta, így szól: „Engem, őszintén megvallva, leginkább az lepett meg ebben a városban, hogy a betegekről és szegényekről, az aggokról és árvákról olyan példaszerűen gondoskodnak, olyan nagyszerű épületekben, hogy szinte habozok, vajjon szegényházaknak nevezzem-e őket vagy palotáknak“.¹ A pénzt, melyet kapzsisággal nyertek, csak ritkán tékozták el fényűzéssel és a szegények elől sohasem volt erszényök elzárva. A hollandi jótékonyosság épp oly híres volt, mint a hollandi nyereségvágy. Ezenfelül a polgárság és parasztság jóléte jellemüknek olyan függetlenségét, önbecsüknek olyan eleven érzését keltette föl bennük, a milyen abban az időben talán sehol másutt nem volt meg, legfőlebb Svájc hegységei között. Ugyanaz a *Pfalzi Frigyes*, kit az elébb említettünk, tapasztalta későbbi napjaiban, midőn mint Csehország elűzött királya, a Rende vendégszeretetét élvezte, hogy mennyire különbözik a hollandus paraszt a némettől. Egy-

¹ Abr. Sculteti vita, ab ipso consignata, Gerdesii Scrinio Antiq. VII. p. 247.

szer vadászaton a vadászszenvedély hevében elfelejtette, hogy hol van és egy menekülő nyulat egy paraszt répaföldjén keresztül akart kergetni; de tüstént rátámadt a paraszt és bérese szénahányó villával kezükben: a király kénytelen volt bocsánatot kérni és távozni.¹ Milyen állam az, ahol egy királynak egy közönséges földműves elől ki kell térnie és a vadászat nemes gyönyöreiről egy paraszt répa földje miatt le kell mondania! Ismerni kell azt a rabszolgai megálázkodást, melyben akkor és még jóval később is a német és főképen a francia paraszt élt, hogy megérthessük, hogy egy francia követ Csehország királyának ezt a kalandját elég fontosnak találta arra, hogy megemlítsé; ez bizonyította, hogy mennyivel irígylésreméltóbb volt a hollandus paraszt (a *búr*) sorsa az idegen országbeli földnépének a sorsánál, mert ugyanazokat a jogokat élvezte, miket az ország legnagyobbjai.

Ez volt a pénznek az *erénye*, az üdvös hatása. Ez adott az alacsony származású embernek büszkeséget és önérzetet. De kizárólagosan minden dolog mértékéül alkalmazva: megvolt a pénznek a rossz hatása is. A születést vagyon nélkül, Hollandiában nem becsülték semmire. Mi volt a nemesember pénz nélkül? Minden nemességével egyetemben semmi több, mint egy „nincstelen lovag” és semmi sem volt nevetségesebb, mint az ilyen. Hányszor nem mulatott az amsterdami polgárság a drentei vagy overijseli nemes úr felfuvalkodottságán és egyúttal szegénységén, a

¹ Aubery du Maurier, Mémoires, p. 209. — Hasonló anekdóta szól egy parasztról, a ki kocsijával nem akart a király hintaja elől kitérni, sőt nem átalotta a méltatlankodó kocsist megcsapdosni; olvasható Aitzemánál, II. k. 531. l.

mint ezt a színpadon színre hozták. „A kinek vagyona van, annak van becsülete is és mivel neked van vagyond, tehát van becsületed is“, így beszélgettek a jó barátok a vígjátékban egymással félgúnyosan; de néha a társaságban úgy jártak el, mintha ez a szabály valósággal érvényben volna. Elődeink (és ezért hálával tartozunk nekik!) csak igen ritkán engedték át magukat a képzelődés csapongó játékeinak, melyek egy szenvedélyesebb népet gyakran rakoncátlankodásra és bűnös kihágásra vezetnek; de, nagyon is józanok lévén, kevésbe vették a becsület, a lovagias önzetlenség és önmehtagadás eszményeit, a melyeket pedig sem az egyes ember, sem egy egész nép nem téveszthet szem elől a nélkül, hogy útján el ne tévelyednék.

Az ősök egyszerűségével eltűnik a butaság, a nehézség is, melyet régtől fogva holland tulajdonságnak állítottak. A régi vígjátékokban a zeelandi ember mindig „kéznél volt“ és furfangos, csalásra hajlandó; a hollandus jóságos, jámbor — „buta“ („bot“) ez a használatos szó,¹ — de ki merné azok után, a miket a fölkelés óta véghezvitt, még butának szidni? Mit törődnek azzal a hollandusok, mondja Coster egyik víg-

¹ Laevinus Lemnius, Scriveriusnál, Batav. III. p. 152. — Ez kevéssel Fülöp kormányra jutása után irt. A „Twee-sprack van de Nederd Letterkunst“ (Leyden Christ Plantyn 1581), felveti azt a kérdést, hogy a hollandokat meg lehet-e tanítani a társalkodásra, „mivelhogy buta hollandoknak hívják őket“; a mire az így félreismert honfitársak túlzó magasztalása következik. Jan van Hout is a maga híres beszédében, melyet a Collegium Theologicum felállításának alkalmával tartott, megemlékezik „a butaságról, melyet nekünk hollandoknak akár tréfásan, akár komolyan annyiszor felhánytorgatnak és szemünkre vetnek“. Bor III. k. 646. l.

játékában, ha a belgák, régi gúnynevükön „boteszűeknek“ csúfolják és mondják is őket. Elégszer meg- „bot“-ozták már őket mások csúfságára“. „Bot“-olják ki egyszer már ők a spanyolokat maguk közül és akkor én — sokszorosan *okosoknak* fogom őket mondani. (A hollandus *szójátékot* nem lehet teljesen jól visszaadni magyarul).

Ez olyan beszéd volt, melyre nem lehetett mit válaszolni. Az „együgyű“ kivívta a győzelmet az „ügyes“ fölött. A régi viszony megfordult. Az Észak, mely évszázadokon keresztül háttérbe volt szorítva, most messze megelőzte a Délt értelmi fejlődésben és műveltségben is. Midőn kétszáz évvel utóbb a most megnyitott időszakot a francia forradalom berekesztette, az éleslátású Forster György beutazta az Osztrák meg a Szabad Németalföldet; meglepte őt az éles különbség a hollandi nép között, mely középszerű tehetsége daczára a szabadság és a felvilágosodás segítségével erkölcsösségre és műveltségre nevelkedett fel és a nála sokkal tehetségesebb belga nép között, mely most, fájdalom, a szellemölő papi kényszer és a kényszerített tétlenség folytán elernyedtt és eltompult. Jól esett neki az után a sok bosszúság után, a melyet belgiumi útjában szenvedett, élvezni azt a megnyugtató látványt, melyet Hollandia tárt lelke elé.¹

Így ítélték meg kétszázadon át tartó fejlődés után a fát gyümölcséről: Fülöpnek meg a Rendeeknek a kormányrendszerét az utódok felvilágosultságára és erkölcsösségére való hatásából. Van-e a spanyol király ellen való felkelésnek egyéb igazolásra szüksége?

¹ Ansichten vom Niederrhein, XXVII. (Sämmtl. Schr. III, S. 356.)

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Az egyház, a vallás és az irodalmi műveltség az egyesült Németalföldön.

Németalföld műveltségét tárgyalni és nem a vallással és egyházzal kezdeni, menthetetlen félreértése lenne a kor szellemének és a nép jellemének. Minden társadalmi intézmény és állapot a vallás uralma alatt állott. Egyház és állam elválaszthatatlan egészet képeztek.

Nem arról van szó, mintha az Egyesült Németalföld minden polgára időszakunk alatt az államegyház tagja lett volna, sőt még nem is arról, mintha mindnyájan a reformált vallást követték volna. Ellenkezőleg — bármily különösnek tessenek is ez — a lakosság többsége még katolikus volt.

A köztársaság egész történetén keresztül folyton halljuk a panaszt a római katolikusok folytonos szaporodása és egyre növekvő dolyfössége miatt.¹ Ha hitelt adhatunk ezeknek a panaszoknak és így napjainkon kezdve, minden megelőző időszakban a római katolikusok számát folyton kisebbre vennők, akkor

¹ Már 1636-ban; I. Aitzema II. k. 392. l. Sokkal általánosabban s hangosabban 1651-ben; u. a. III. k. 509. l.

arra az időszakra, melylyel most foglalkozunk, nagyon kevés maradna. De az ellenkező az igaz: akkor viszonylag többen voltak, mint most; a helyett, hogy a protestánsokkal szemben nyereségre hivatkozhatnának, a római katolikusok száma hazánkban viszonylagosan kevesbedett. A bizalmatlankodó protestánsok panasza a katolikusok számbeli szaporodása miatt épp úgy, mint a panasz az emberi nemzetség romlása miatt nem tapasztalaton alapszik, hanem elfogultságon.¹

Hogy a római katolikusok Oldenbarnevelt kormányzása idején tényleg többségben voltak, kitűnik egy csomó hitelt érdemlő tudósításból. 1587-ben kijelentik a főtörvényszék és más állami területek Leicesternek: „hogy mindazok előtt, kik ezeket az országot ismerik, tudva van és ismeretes, hogy a többség még szíve szerint a római valláshoz ragaszkodik“.² Itt határozottan csak Hollandról van ugyan szó: de hogy a többi tartományokban sem volt különbség a helyzet, kitűnik Móricznak abból a leveléből, melyet 1608-ban IV. Henriknek írt, melyben azt állítja, hogy a Gelderland, Friesland, Overijsel, Groningen és Utrecht lakossága nagyjából katolikus.³ Teljesen megegyezik ezzel, a mit Oldenbarnevelt tíz évvel utóbb

¹ Állandó tanulmányozása az okiratoknak, mióta a fennírtakat írtam, különösen olyanoknak, melyeket római katolikus oldalról adtak ki, módosította felfogásomat a róm. katolikusok és a protestánsok egymáshoz való viszonyáról, ez alatt az időszak alatt. Éppen ezért az, a mi itt következik összehasonlítandó a következő értekezésemmel: „De wederoplucking van het katholicisme in Noord-Nederland omstreeks den aanvang der XVII e. eeuw.“ Gids. 1894. 1. s. köv. lapok. (A katholicismus újraébredése a XVII. század eleje körül.)

² Bor, III. k., 50. l.

³ Jeannin, Négociations, p. 434.

Charleton angol követ előtt hangsúlyoz, hogy a római katolikusok teszik a nemzet leggazdagabb és legtekintélyesebb részét.¹ Bentivoglio, a pápai követ, kinek felügyelete alatt állott a németalföldi katolikus egyház, megerősíti ezeket a tanuságtételeket és kijelenti, hogy a fegyverszünet alatt a művelt osztály nagyobb-részt hű maradt a régi hithez.²

Első pillanatra bizonyára meglep bennünket ez az arány a római katolikusok és protestánsok között. A római katolikusoknak megvan a többségük és ők a leggazdagabbak, mégis megfosztatnak a válásuk gyakorlatától, állami szolgálatra alkalmatlannak nyilvánítják őket s a kisebbség által háttérbe szorítatnak. De ha meggondoljuk, hogy számos római katolikus hű maradt ugyan egyházához, de mégis támogatta a felkelést, mely a protestantismustól elválatatlannak látszott,³ akkor megérthetjük, hogy ezek passzivitása megbénította a kevésbbé számos spanyol érzelmű római katolikusok buzgalmát és megszerezte az erőteljes protestáns kisebbség részére a túlsúlyt.

¹ „That these United Provinces, and this of Holland in particular, had in them many sects and religions; that of these la plus saine (as he said) et plus riche partie was the papists; that the protestant was not the third of the inhabitants.“ Carleton 18/28 Feb. 1617/18, p. 98.

² „La quantità maggiore de Cattolici in quelle parti è in Olanda, e della gente piu civile di quella provincia quasi la piu gran parte ritiene l'antica fede.“ Relaz. della Prov. Ubb. di Fiandra, cap. II.

³ Joggal mondja a „gróf Leicesternek küldött tudósítás“ ismeretlen írója (Archives Ile série, I, p. 61): „desquelz (droictz, libertez et privilèges) les Hollandois sont si jaloux et chatouilleux, que mesmes les Papistes n'ont fait difficulté de les préférer à leur religion et à la conscience“.

A mint a protestánsok a római katolikusok fölött, úgy tüntek ki viszont a többi összes protestánsok fölött a reformátusok hitbuzgóságban és szellemi erőben; szám tekintetében mostanig csak csekély kisebbség voltak; minden túlzás nélkül lehetett még 1587-ben állítani, hogy a reformátusok Németalföld népességének nem teszik ki több, mint tizedrészét.¹ De meggyőződésük szilárdsága, megingathatatlan bizalmuk ügyük isteni voltában, törhetetlen bátorságuk és kitartásuk biztosították egyházuknak a túlsúlyt és az uralmat. Mivel az akkori kor fogalmai államegyházakat követeltek, csak a református egyház lehetett állami egyháza Németalföldnek, melyet a kálvinisták alapítottak. Egy jelenkori író, ki bárki másnál helyesebben fogta fel a mi felkelésünk vallásos jellegét, nagyon igazán mondja: „a kalvinizmus volt a XVI. század valláspolitikai elvének legmagasabb fejlődési formája. Az a reformküzdelem, mely a reformatio keletkezése után oly későn lépett fel, mint mi nálunk, nem lehetett más, mint kálvinista és csak a kalvinizmusnak szolgálhatott javára.”²

Igaz ugyan, hogy Németalföld reformatioja jóval ezelőtt a harc előtt, sőt jóval a kalvinizmus fellépte előtt megkezdődött; az első hitvallók, kik az üldö-

¹ A prédikátorok és a Rendei küldötteinek értekezletén az elnök így szól, hogy „Hollandban nem engedtetik meg semmiféle más vallásnak a nyilvános gyakorlata, csak a református vallásé, a mit nagy jótéteményül kell tekinteni, tekintettel a sokféle és különböző véleményekre, a melyek itt el vannak terjedve, úgy hogy az ország lakosságának egytizedrészét sem teszik azok, a kik református vallásúak”. Bor, II. k., 976.

² Bakhuizen van den Brink, „Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, 123. l.

zésnek czéltáblául szolgáltak, lutheránusok vagy zwingliánusok voltak, vagy legalább is ezzel a névvel jelöltettek meg. Mert még mielőtt Luther az egyháztól való elszakadásra jelt adott volna, egy sereg pap nálunk is eltért az elavult egyházi tantól s az általános közömbösség közepette saját külön meggyőződést alkotott magának, a mely, midőn Luther, mint előharczos fellépett, martinismus és lutheranismus névvel jelöltetett. Efajta protestánsokkal kezdődik meg a német-alföldi vértanuk hosszú sora.¹ De az első mozgalom, melyet Luther felkeltett és mely róla neveztetett el, nem soká tartott. Ő maga megijesztve a vihar által, melyet életre keltett, a rajongókat eltaszította magától s rakoncátlanságuk ellen épp úgy, mint Róma túlkapásai ellen, a világi felsőbbbségnél keresett menedéket; segítőtársai udvari prédikátorok lettek; hitük orthodoxyává merevedett, vallásuk theológiában merült alá. De ezzel a vallásos mozgalom nem szűnt meg. Luther után felkelt Müntzer Tamás; a csöndes lutheránusok mellett felléptek a fanatikus keresztségismétlők, a baptisták. Bennük újraéledt a középkor sokfajta eretneksége és az ellenszenv a papság ellen, mely egykor az albigeneket és huszitákat lelkesítette; családfájukat a középkori első századokig vitték fel. A

¹ Dr. Roodhuyzen akadémiai dissertatiojában (*Het leven van Guilhelmus Gnapheus* 82. lap) közölve van a hollandi ítélőszék egy érdekes ítélete 1512-ből, a mely igazolja, hogy „Meester Herman van Rijswijck“-et tűzhalálra ítélték „eretnekség és hitetlenség“ miatt. Elöttem valószínűnek tetszik, hogy ez a mester inkább humanista volt, mint reformátor. A hirhedt kölni eretnekbíró Jacob Hoogstraten az „Obscurorum virorum“ valódi típusa, játszsza itt, a mint azt várni is lehetett, a főszerepet.

mozgalom, melyet Luther keltett, nem *életre*, hanem *színre* hozta őket; mint futó tűz terjedtek szét Németalföldön és csakhamar a legbuzgóbb protestánsokat, kik buzgóságuknak a lutheranizmusban nem találtak kielégítést, felvették körükbe;¹ egyideig úgy volt, hogy kezükbe kapják a hatalmat; de nem voltak alkalmasak arra, hogy állandó egyházat alapítsanak; idegenkedésükben, romboló vágyukban egyek voltak, de tanításaikban és céljaikban oly sokfélék és annyira elágazók, hogy csak a rombolásban voltak hatalmasak. Ekkor jött végre Franciaországból Németalföldre a kalvinizmus, mely éppen olyan élesen állást foglalt a régi tan és régi egyházkormányzat ellen, mint az anabaptizmus, de egységes hittudományi rendszerrel bírt, saját önálló demokratikus egyházkormányzási rendje volt, át volt hatva szigorú erkölcsi érzülettől és éppen úgy buzgólkodott az emberiség erkölcsi, mint vallási reformálásáért. Amint az anabaptizmus zabolátlanságot prédikált, úgy hirdetett a kalvinizmus szabadságot, Isten akarata előtt való meghódolással kapcsolatban. A római kath. életfelfogással, melyet az anabaptizmus csak tagadni tudott, a kalvinizmus más életelvet állított szembe. A vallásháborúkban, melyek most következtek, ez volt egyesegyedül elég erős arra, hogy a közös ellenséggel szembeszálljon. Svájcban, Franciaországban, Németalföldön, Skóciában, Angolországban, mindenütt, a hol a protestantizmusnak karddal kellett magát megerősítenie, a kalvinizmus volt az, a mely a

¹ Blaupot ten Cate, „Gesch. der Doopsgez. in Friesland“, 49. l. megjegyezte, hogy körülbelül 1534 körül a rendeletekben az „azelőtt megfenyegetett lutheránusok helyett „a keresztiségisméltők“ fordulnak elő. A mit ő különösen Frieslandra vonatkozólag megjegyez, az általában az egész Németalföldre áll.

harczot megnyerte. Alig hogy feltűnik országunkban, már is előtérbe lép. Az anabaptismus épp oly gyorsan visszavonul előle, mint a hogyan ez korábban a lutheranismust visszaszorította. Jórészen maga is beleolvad a kalvinismusba. Az az író, kinek tekintélyére az imént hivatkoztunk, mutatott rá arra, hogy: „a kalvinismus és anabaptismus között több rokonság van, mint a hogyan azt közönségesen elismerik. A kalvinismus a maga újonczait az anabaptisták közül szedte”.¹

Mikor tehát Fülöp uralkodásának kezdetén érezhetővé vált a németalföldi protestánsok közt az egység és az összetartás szüksége, midőn szükségessé lett, hogy hitvallással megkülönböztessék magukat a sokféle tévtantól, mely hirdetőkre lelt és a kormány előtt kimutassák, hogy mely vallás az, a melyért a reformátusok életüket is hajlandók kockáztatni, ekkor szerkesztették meg a németalföldi hitvallást, megegyezőleg a francia kalvinisták tanításával.² Egyetlenegy tanító, minden felhívás és meghatalmazás nélkül szerkesztette meg ezt, de a nagy többség szellemében; azonnal elfogadta egy sereg befolyásos lelkipásztor. Százezernyi hitrokon nevében ajánlották fel a királynak, hogy vizsgálja meg;³ százezeren mondtak rá Áment. Míg ezt a bátor hitvallást itt az országban Alba tüzzelvassal üldözte: Emdenben idegen földön, németalföldi zsinat gyűlt egybe és elismerte a hitvallást és a heidelbergi kátét a németalföldi egyház symbolikus könyveikül. És midőn a következő évben Holland és Zeeland

¹ Bakhuizen van den Brink megjegyzése van Motley, I. 153. l.

² V. ö. Trigland, Kerck. Gesch., 154. l.

³ L. a levelet, melylyel hitvallásukat a királynak felajánl-
ja, lenyomatva Triglandnál 147. lap.

De Briel példájára fölszabadították magukat a spanyol uralom alól, ez a református egyház volt az, mely a római katolikus mellett megszilárdult, bár kezdetben az „evangeliumilag reformált“ névről, melylyel magát nevezte, kevésbbé határozott egyházi hitre lehetett volna gondolni.¹

Az ország Rendei és Orániai Vilmos herceg, a helytartó örömet biztosítottak volna az összes lakoságnak egyforma vallásszabadságot és szabad vallás-gyakorlatot. A Rendei első gyűlésén Dordrechtben elhatározták: „hogyan biztosítani kell lenni a vallásszabadságnak és hogy mindenki a maga vallását nyilvánosan, templomban vagy kápolnában, a mint az a többségnek tetszeni fog, szabadon gyakorolhassa, a nélkül, hogy ebben bárki is megakadályoztatnék; továbbá, hogy a lelkészek a maguk állásaiban bántatlanul megmaradjanak“.² Melyik németalföldi ember, a ki hazájának egyháztörténetével némileg ismerős, olvashatja ezt a határozatot anélkül, hogy teljes szívéből azt ne kívánná, hogy bárcsak mindig az állam alaptörvényeként kezelték volna azt! Mennyi gyötrelme és bűn lett volna elkerülhető, mennyi mély szakadás, mely még most sem gyógyult be egészen! De a körülmények nyomása erősebb volt, mint a legnemesebb férfiak törekvése; a népszenvédely nem tűrte annak oltalmazását, a mitől mint bálványimádástól iszonyodott. Tudva van, mint szegte meg gróf van der Marck a Rendei határozatát, mint üldözte a római katoli-

¹ L. értekezésemet „Archief v. Nederl. Kerkgeschied“. V, 1895, I. „de voorbereiding van de ballingschap van de Gereformeerde Kerk in Holl“.

² Nederl. Rijks-Archief. I. 41. I.

kusokat. A Rendekek felelősségre akarták vonni; de a nép láthatólag mellé állott; hogy nagyobb bajt megelőzzenek, kénytelenek voltak szabadon bocsátani. Az az ő védőirata, melylyel a maga viselkedését nemcsak menti, de igazolja és magasztalja, mutatja legjobban azt a szellemet, mely a nemzetet eltöltötte; mert abból a merész hangból, melyen ezt írta, nyilvánvaló, hogy tényleg a nép véleményét fejezte ki: „ha a római Antikrisztus tana az igaz, miért tűrnék el akkor a reformátusoknak ezzel ellenkező tanát? De ha a reformátusok evangéliumi tana az igaz, vajjon Isten nevét dicsőítik és magasztalják-e azzal, ha nyilvánosan megengedik Róma bálványimádását? Nem lehet egyszerre két úrnak, Istennek és a sátánnak szolgálni“. ¹ Ez volt védelmének főtartalma és kétségkívül ez fejezte ki a protestáns tömeg meggyőződését. Ettől a hangosan kifejezésre jutó idegenkedéstől elriasztva sok római katolikus hívő, főleg a lelkészek, védelemért a spanyol kormányhoz fordultak és megmutatták rokonszenvüket iránta Haarlem és Alkmar ostrománál és egyébként is. Viselkedésüket könnyen megérthetjük és mentséget is találunk reá. De ez okozta, hogy a türelmes Rendekek hovatovább mind nehezebben tudtak ellenállni a türelmetlen többség kívánságának, a mely a pápista „bálványimádást“ és magukat a pápistákat is távol akarta tartani. Hovatovább egy lett a római katolikus és a spanyol érzület; az ország üdve, úgy látszik, azt követelte, hogy a római egyház erejét, melylyel Spanyolország érdekében visszaéltek, megtörjék. Ezért a Rendekek 1573-ban visszavonták az előző évbeli szelíd határozatukat; a római vallás gyakorlását

¹ V. ö. Bor, I. k., 425. l.

megtiltották.¹ Ki tudná eldönteni oly hosszú idő múltán, hogy elkerülhetetlenül szükséges volt-e a vallásszabadságot, melynek neve alatt a felkelés megkezdett, ilyen gyorsan meggyalázni? A Rendek, a kik erre

¹ A pontos idő, a mikor a r. kath. istentiszteletet eltiltották, nem ismeretes előttem. Bizonyára 1574. június előtt; az az egyházi rendtartás, melyet ebben a hónapban a dordrechti zsinaton terveztek, már feltételezi, hogy a római vallás gyakorlata meg van szüntetve. A herczeg a maga apologiájában (Lacroix, p. 107. és Bor, Authent. st. II. 83. l.) azt mondja, hogy az „a Rendeknek Leidenben tartott gyűlésén“ történt; s most azt tudjuk meg e város pénztári számadásaiból, hogy ott a Szent Katalin kolostorában február legutolsó és márczius legelső napjaiban össze voltak gyűlve „Öherczegsége és az ország Rendei“. Lehetséges-e, hogy ez az a gyűlés, melyre a herczeg czéloz? Arról, a mi ott történt és határozatba ment, éppen semmit sem tudunk. Talán egy későbbire czéloz, melynek mi még az összejöveteléről sem tudunk semmit. Tassisnak egy tudósításából (Gachard, Corresp. de Guillaume le Taciturne VI. p. 302.) s egy ismeretlennek a leveléből (Arch. de la Maison de'Orange-Nassau IV. p. 61.) látjuk, hogy 1573. első hónapjaiban Delftben és Holland legtöbb városában a római vallást előbb a tömeg megzavarta és ezután a regensek eltiltották. Meglehet, hogy ez év folyamán azután a Rendek általános tilalmat bocsátottak ki. Szerencsétlenségre hiányoznak, a mint köztudomású, a Rendek jegyzőkönyvei 1572 elejétől fogva egész 1574 augusztus 25-ig és a leideni városi tanács jegyzőkönyvei is éppen az 1572-től 1577 júl. 15-ig terjedő időről nem tartalmazznak feljegyzéseket. Bizonyosan nem tudjuk tehát a pontos időt megállapítani, sem ezen rendkívül fontos resolúciónak keletkezését leírni. A mit az indítóokokról mondok, azt főleg a következő iratokból veszem: „Vriendelijk Vermaning aan de H. H. Staten van Vlaanderen en Brabant (Bor, Authent. st. I. 150. l.), Apologie van Prins Willem (u. o. II. 83. l.) és abból az emlékiratból, melyet Marnix, Villiers és Taffin intéztek Nassaui Jánoshoz s a mely nyomtatásban megjelent Gerdes „Scriinium Antiquarium“ I. p. 103. sq. L. különösen p. 119. és v. ő. ezzel Groen van Prinsterer, Archives VI. p. 494.

ráálltak, ezt valószínűleg a maguk kívánsága ellenére tették, mindenesetre Vilmos herczeg óhajta ellenére. Az ország szorult helyzetében meg is volt nekik az az indítóokuk és mentségük, mely a későbbi törvényhozóknál hiányzott. De a példa, melyet mutattak, siralmas következményekkel járt: a németalföldi katholikusok ennek következtében két évszázadon keresztül meg voltak fosztva jogaiktól. Midőn a Rende 1575-ben a legfőbb hatalmat Vilmos herczegre ráruházták, azt követelték tőle, hogy juttassa érvényre a reformált vallást és gátolja meg a rómainak a gyakorlását; szerencsére hozzátették, hogy senki hitéért nem üldözhető.¹ És ezzel örökre felállították azt a szabályt, melyet a Rende, valamíg a köztársaság fennállott, többé-kevésbé szigorúan, — az idők szelleme szerint, — követtek.² Zeeland, midőn az 1576-ki Unio folytán a a legszorosabb kapcsolatba jött Hollanddal, ugyanezt

¹ „És a mi a vallást illeti, Öexcellentiája megengedi és fenn tartja az evangéliumi református vallásgyakorlatot és egyúttal megszünteti a római vallás gyakorlatát, a nélkül, hogy Öexcellentiája megengedné, hogy valakinek a hitét vagy lelkiismeretét kutatnák vagy hogy valaki e miatt akármi háborgattatásnak, jogtalanságnak, vagy bántalmazásnak lenne kitéve. (1575 júl. 15.) Bor, I. 643. l.

² Kezdetben azzal hizelegtek maguknak az emberek, hogy a római katolikus szertartások megtiltása csak időleges rendszabály lehet. „A katolikusoknak (írja van Meteren 1599 körül) nem engedtetik meg a nyilvános vallásgyakorlat politikából a háború miatt, annak megfontolásából, hogy ezt egy időre megakasztják, míg a tartományok vagy a Staten-Generaal egy jól megalapozott és biztosított béke után új határozatot nem hoznak erre vonatkozólag“. Csodálatosképen ez a kijelentés a többi kiadásokban is megismétlődik, az 1614-iben is, melyet pedig a hollandi Rende nevében egy bizottság nézett át.

az álláspontot foglalta el vallás tekintetében.¹ Itt az ellenszenv a pápisták ellen még hevesebb volt, mint a hollandiak között.

A genti pacificatio nem sokkal ezután ezt a két tartományt veszedelmes kapcsolatba hozta a római kath. hitben még megmaradt tartományokkal, de szándékosan megengedte nekik, hogy a vallásügyet saját maguk rendezhessék; Mátyás vallási békéjéről, mely a régi és új vallás kölcsönös egyenjogusításán alapult, Holland és Zeeland hallani sem akartak. A városokat, melyek az ő határaikon belül még a spanyolokhoz szítoztak, felvették ugyan a pacificatióba, bizonyos satisfactiók mellett, melyek között a római vallásnak szabad, sőt néha kizárólagos gyakorlását is biztosították; de elégséges volt a nép összecsődülése arra, hogy a református vallást itt is uralkodóvá és egyedül megengedetté tegyék. Nehány hónappal a pacificatio után Hollandban és Zeelandban sehol sem tűrték meg többé a római kath. vallás nyilvános gyakorlását.

Az utrechti Unió ezt az állapotot lényegileg változatlanul hagyta és a többi szövetséges tetszésére bízta, hogy Mátyás békéjét, melyet elfogadtak, megtartsák, vagy másként járjanak el, úgy mint nekik tetszik — feltéve, hogy ez lelkiismereti kényszer nélkül történik. A mit előre lehetett látni, megtörtént: korábban vagy később mind Holland példáját követték és megtiltottak a reformátuson kívül minden vallás-gyakorlatot. Hiszen Mátyás békéje semmi mást nem hozott létre, csak polgárháborút; békét, fájdalom, nem lehetett a vallások egyenjogosításától, hanem csak a gyengébbnek az erősebb által való elnyomásától várni.

¹ Bor, I. k., 671. l.

Már 1583-ban lehetett azt fejtegetni, hogy az Unio XIII. czikke, mely a vallásról szól, nem inkább úgy volna-e módosítandó, hogy a reformált vallást úgy kell örökre elrendelni, mint az Egyesült Németalföld államvallását.¹ És jöllehet ez a fejtegetés nem vont határozatot maga után, mégis az ellenséges városok meghódításakor úgy jártak el, mintha a reformált vallás volna az állam vallása: a katholikus többség Groningenben pl. kénytelen volt látni, hogyan jutnak templomai a református kisebbség kezébe. Nem is gondoltak arra, hogy Groningen városának és a „Vidéknek“ a Rendjei, valamint Drente Rendjei is szabadon határozzák meg, hogyan akarnak az Unio XIII-ik cikkével megegyezőleg a vallás dolgában eljárni; a *Generalitás* állapította meg e tekintetben számukra a rendet. Groningen vidékét (az Ommeland-ot) rendszeresen térítették, a lelkészeket meghítták, hogy, az új egyházi tan igazságáról győződjenek meg és azután, mint prédikátorok maradjanak meg helyökben, vagy pedig szolgálatukat hagyják el és engedjék át igazhitű utódoknak. Az a szám, mely ilyen módon szükségből áttért, igen tekintélyes volt.² A laikusok közül

¹ Bor, II. k., 404. l. — Bor és a kik őt másolják, azt mondják, hogy ezt a cikket tényleg megváltoztatták, de ennek ellenkezőjét bizonyította be Van Wijn, Bijvoegsels op Wagenaar, X. 72. l.

² Vilmos Lajos erre buzgón közremunkált a maga tartományaiban: Groningen városában és vidéken, valamint Drentheben is; lásd levelezését Menso Alting lelkészszel, Gerdesii Scrin Antiq. VIII. p. 672. s köv. s a franekeri lelkészekhez küldött levelét (közli dr. Van Vloten „Konst en letterbode“, 1853. No. IX.) — A református vallás behozataláról Over-Ijsel községeibe Ds. (= Dominus, a református papnak olyan elválaszthatatlan jelzője Hollandiában, mint nálunk a „tiszteletes

egy csomó ember épp oly rendesen járt, mint előbb, a régi templomba, de most már az új vallás gyakorlására: ezek inkább ragaszkodtak az általános keresztényi jelleghez, mint a két felekezet ismertetőjeleihez. De nem kisebb volt azoknak a száma, kik hívek maradtak hitükhez, melyben felnövekedtek és inkább nem jártak templomba, mint hogy *geus*-templomba járjanak. A német határok mellett a lakosság mindeütt római katolikus maradt úgy, hogy nem ritkán mintegy puszta tévedésből, római katolikus várnagyokat alkalmaznak.

Kétséggkívül fontos volt a határozat, melyet az utrechti Unió kifejezetten az egyesült tartományok államának alaptörvényéül fogadott el: hogy mindenki a maga vallásánál háborítatlanul megmaradhat, hogy senkit hitéért vizsgálat alá vetni vagy megbüntetni nem szabad.¹ Ezzel mindent, a mi inquisitóra emlékeztethetne, örökre száműztek Németalföldről. És a mennyire én tudom, soha még a zeelandi prédikátorok, mindenek között a legtürelemtelenebbek, sem sürgették ennek az alapelvnek a megsértését. Ellenkezőleg 1651-ben elismerték Zeeland Rendei, kik pedig mindig lelkeszeik kívánságainak voltak a szószólói, hogy a római katolikusoknak megvan a joguk, hogy lelkiismeretükben és hitükben senki őket ne vizsgál-gassa és semmiképen ne akadályozza.² A lelkiismere-

úr“.) Molhuysen olvasásra érdemes közleményt írt, Over-Ijsel Alman 1841—42. és köv. lapok. — A Sticht reformálásáról. I. a falusi egyházak látogatása Bijdr v. h. Histor. Genootsch. VII., 186. l.

¹ ... „feltéve, hogy mindenki a maga vallásában szabadon megmaradhat és hogy vallásáért senkit sem vetnek vizsgálat alá“.

² Aitzema, III. 504. l.

tet mindenki hozzáférhetetlen szentségnek tekinti. Továbbplántálását annak, a mit az uralkodó párt tévedésnek tekint, megakadályozzák, de a benne való hitet nem tekintik bűnnek. A családi körben a más gondolkodásúak is — nagy átalánosságban — szabadon gyakorolhatták vallásukat. Ez egészen összhangzásban volt a nemzet jellemével; a saját lakásában és családi körében bántatlanul maradhatni: ez volt az a szabadság, melyet a hollandus ember mindennél jobban szeretett; a nyilvános életben könnyen alkalmazkodik az ország szokásaihoz és törvényeihez. A Rendekek meg is voltak lelkükben arról győződve, hogy az ő kormányzásuk alatt senkit szabadságában nem bántottak meg és hogy mindenki annyi vallás-szabadságot élvezett, a mennyit méltányosan kívánhatott.

De mi a vallás közös gyakorlás nélkül? Ha korábbi időben szó volt arról, hogy a spanyol király a reformátusok lelkiismereti szabadságát elismeri ugyan, de szabad vallásgyakorlatát nem, a prédikátorok kijelentették: „hogy a lelkiismeret, ha igazán szabad, nem nélkülözheti a vallás nyilvános gyakorlatát”.¹ És ha a protestánsokra nézve a vallásgyakorlat szükséglet volt, mennyire *nélkülözhetetlen* volt az a katolikusra nézve! Hiszen ezek a templomi istenitisztelet látogatásának és a sacramentomokkal való élésnek olyan becset tulajdonítanak, a melyet a protestánsok semmiféle szertartásnak sem. Nem lehet tehát csodálni, hogy a római katolikusok nem voltak meglegedve azzal a lelkiismereti szabadsággal, melyet nekik meg-

¹ Így szóltak 1558-ban angolországi Erzsébethhez, hogy bebizonyítsák neki, hogy a béke Spanyolországgal lehetetlen. Bor, III. 261. lap.

hagytak: panaszkodtak, hogy a reformátusok most, hogy uralomra jutottak, megvonták ő tőlük azt, a mit azelőtt maguknak, mint szent jogot követeltek a királytól.

Tényleg szomorú volt korszakunk alatt a katolikus egyház állapota Németalföldön. Mióta az utrechti érsek Schenk Frigyes 1580-ban meghalt, nem választottak másikat helyébe: azt a hierarchiát, melyet 1559-ben állapítottak meg, egyidőre teljesen elmellőzték és a dioecesiszt a pápa egy apostoli vikárius kormányzása alá rendelte. Ez (Vosmeer Sasbout) mindent a legsíralmasabb zűrzavarban talált: az egyház kormányzása fel volt függesztve, a papok elmenekültek, a világiak szétszóródva minden pásztori felügyelet nélkül voltak. Oly nagy volt a katholikusság félénksége, hogy 1602-ben, midőn tanácsosnak látszott a vikáriust püspöki tekintéllyel is felruházni: *nem az utrechti érsek méltóságát nyerte el, hanem in partibus a philippii érsekséget*, hogy az eretnek kormányának valahogy ne legyen szálla a szemében. De ennek a figyelme azonnal ráterelődött és száműzte őt az országból. Székhelyét most Kölnbe kellett áttennie és innen kellett, úgy, ahogy lehetett, egyházát kormányoznia.¹ Lassan és titokban újra összegyűjtötték a szétszórt nyáját, pásztorok őrizete alá állították és megoltalmazták a további eltévelyedések ellen; óvatosan helyreállították az egyházkormányzatot titokban, hogy a gyanakvó prédikátorok észre ne vegyék és a Rende knél is fel ne jelentsék. A jezsuiták, kik Párma oltalma alatt a kato-

¹ Lásd erre a mélyen benyúló változásra nézve, mely egész napjainkig tartott, az én 237. l. 1. jegyzetében említett értekezésemet a Gidsben.

likus egyházat a visszahódított tartományokban oly eredményesen ismét felépítették,¹ az Egyesült Németalföldön is ugyancsak buzgólkodtak, hogy megtartsák és helyreállítsák, a mit csak lehet. Buzgóságuk nem ritkán bántotta az állandóan itt lakó római kath. lelkészek félénk beletörődését, a kik elszakítva az egyetemes egyháztól, kevésbé voltak áthatva, mint ezek, attól az új szellemtől, mely a katholicizmust a tridenti zsinat óta eltöltötte és megelevenítette. Természetes, hogy a jezsuitákat különösen is kitiltották az országból; de ezeknek a hitbuzgósága nem nézte a veszedelmet és mindenfelé vitte, hajtotta őket, hogy a gyülekezeteket meglátogassák, buzdítsák és kitartásra sarkalják.

Ilyen buzdításra ezeknek nagyon is nagy szükségük volt: mert hiszen mindent elkövettek ellenük, hogy őket atyáik hitétől eltérítsék.² E hit miatt a katolikusok minden közhivatalból ki voltak zárva. A régi nemzetségek, kik emlékezet előtti időtől fogva benne ültek a városok kormányában, a forradalom óta abból kirekesztettek és kénytelenek voltak nézni, hogy „mint tolakodtak be helyükbe a geusök és eretnekek, a kik közül előbb sokan arra sem

¹ „Alexandro et privati eius consilii viris ea stabat sententia, ut quaeque recipiebatur ex haereticis civitas, continuo fere in eam immitti Societatem debere: valere id tum ad pietatem privatam civium, tum ad pacem tranquillitatemque intelligebant“. Sacchinus, idézve Rankenál Pápste II. S. 108. V. ö. Bentivoglio, Relaz. parte II. Cap. I. 1605-ben Lipsius Leuvenből ezt írja Delrionak: „Hic Societas diffunditur et floret“. Burman, Syll. Epist. I. p. 552.

² Nagyon fontosak e tekintetben az „Annales Francisci Dusseldorpii, 1566—1616“, melyből 1893-ban bő kivonatot adtam ki a „Werken van het Historisch Genootschap“-ban; ezek lényegileg megerősítik azt, a mit itt fejtegetek.

voltak méltók, hogy nekik cselédjeik legyenek: foltozóvargák és ócskaruha-árusok s más alacsony rendű ficzkók, kik most az ő rovásukra meggazdagodtak és ebben gyalázatosan diadalmaskodtak.“ Így hallatta hangját néha a soká elfojtott düh. Mint a protestánsok, épp úgy görnyedtek a római katolikusok is a súlyos adók alatt, de mennyivel súlyosabban esett ez nekik, ha meggondolták, hogy az ő pénzüknek arra kell szolgálnia, hogy az ellenpártot erősítse és lehetővé tegye, hogy a törvényes fejedelmet, a kitől ők egyedül várhattak szabadulást, legyőzzék. És aztán mit jelentett ez az időleges elnyomatásuk a mellett a veszedelem mellett, a mely a hívőnek a *lelkét* fenyegette? Nem hallhatjuk részvét nélkül még most is, több mint három század multán a panaszokat, melyeket a katolikusok elnyomatásukban hangoztattak. „Lássátok meg, micsoda nagy kín és gyötrelem a mi szegény lelkeinkre nézve üdvösségünk minden eszközének az elvonása, a katolikus hit igaz tanításának, a szent sacramentumok kiszolgáltatásának a nélkülözése. Tudjuk, hogy halhatatlan lelkünk van és hogy ha az elvesz, minden elveszett; tudjuk, hogy ez nem üdvözülhet az igaz hit és a szent sacramentumok használata nélkül. Gondolhatjátok hát, micsoda szívfájdalmat és vértanúságot kell szenvednünk éjjel és nappal nekünk, kik oly nagyon szeretnék a magunk lelkét is, a gyermekeink lelkét is üdvösséghez juttatni és kiknek erre a célra nincsenek meg a szükséges eszközeink!“ A szülői szívet főleg az keserítette el, hogy gyermekeiket tudatlanságban és vallástalanságban látták felnővekedni. „Az Úr parancsai meghagyják nekünk, hogy gondoskodjunk gyermekeink jó oktatásáról és a természetes szeretet is erre indít bennünket; gondol-

hatjátok, micsoda kint és gyötrelmet kell szenvednünk, ha látjuk, hogy ezt nem tehetjük meg, hogy gyermekeink úgy nőnek fel, mint a vadak, minden jó tanítás és gyakorlás nélkül, úgy hogy Istenről semmit sem tudnak és sohase láttak katolikus istentiszteletet. Ha iskolába akarjuk őket küldeni, azt látjuk, hogy tanítómestereik tévútra viszik, mert nincsenek katolikus iskolák vagy iskolamesterek és katolikus könyveket sem szabad nyomatni.“ Csak egy kivezető út maradt nyitva s ez is csak a vagyonosak részére: ezek gyermekeiket elküldhették külföldre a jezsuiták iskoláiba és katolikus egyetemekre. De ezt a kivezető utat is elzárta előttük most a Rendek óvatossága, mert attól kellett tartani, hogy a belga jezsuiták még inkább nemzetellenes nevelésben részesítik növendékeiket, mint a hollandus katolikus papság. Egy, 1596 április 4-én kelt rendelet kimondja,¹ hogy a kik jezsuita iskolában vagy belga egyetemeken nyerték nevelésüket, örökre elveszítik jogukat minden hivatalra és hogy azonkívül minden hónapért, melyet az illető ott eltöltött, száz forintot kellett fizetni, melyet birtokából, vagy szülőinek vagy gyámjainak birtokai-
ból be lehet hajtani. „Hogyan nyomhatnának el bennünket, szegény katolikusokat még jobban (így panaszkodik egyikük)? Mi az, a mit szívesebben lát-
nánk magunk mellett, mint gyermekeinket, mennyire szenvedünk, hogy ha ezek betegek, vagy sebesültek, vagy meghalnak! És mit gondoltok, mit szenvedünk, ha látjuk, hogy betegek lelkükben, tanulatlanok a vallásban és istenfélelemben és abban a veszedelemben forognak, hogy tévútra vezettetnek és elpártol-

¹ Bor, 188. 1.

nak; ha attól kell tartanunk, hogy örökre elveszítjük őket? Látjuk, naponként hány katolikus hal meg, kiknek árváit azonnal — a jó tanítás hiányában — az eretnekek csábítják el és saját gyermekeinkre pillantva, éjjel és nappal attól kell tartanunk, hogy ha egyszer lehunyjuk szemünket, a mi gyermekeink vagy unokáink épp úgy tesznek, mint sok más, elpártolnak a katolikus vallástól és maguk, utódaikkal együtt, örök kárhozatra jutnak. Hát vallás- és lelkiismeretszabadság ez?¹ Ennek a római katolikus embernek a panaszait, ki iratában művelt és érzelmes embernek mutatja magát, részletesen közöltem, mert mi protestánsok, nem tudjuk mindig helyesen elképzelni, hogy mily fájdalmasan eshetett a nyilvános istentisztelet nélkülözése a katolikusoknak. Írónk előadása nem túlzott; a míg az egyház kegyeszközei a katolikusoktól megvonatnak, a gondolkodók közöttük lelküket szükségképen veszedelemben látják. Joguk volt keserű gúnynyal kérdezni, hogy ez volt-e az a lelkiismereti szabadság, melyért Németalföld fegyvert fogott? De írónk téved, ha a Rendeket vádolja a jogtalansággal, melyet hitsorsosai szenvedtek. A Rendek akaratuk ellenére rendelték azt, a mit a népszenvedély rájuk parancsolt és ez jóval alatta maradt annak, a mennyit a tömeg követelt. Bármily fenyegetőzőknek tűnjenek is fel mielőttünk rendeleteik, nekik folyton

¹ Beclach van een treffelycke persoone, beminder van de welvaert ende ruste des gemeenen vaderlants, over de tyrannie ende gewelt der Generale Staten van de Ver. Nederlanden, claelijck blijckende by hunne placcaeten, ende namentlijck by d'leste van den 4 Aprilis 1596. Gesonden wt's Gravenhage in Hollant aen eenen goeden vriendt tot Antwerpen, 1596. (Meulman, pamflet n°. 819).

azt hányják szemükre, hogy lanyhák és közömbösek. Leicester volt az egyedüli az összes régensek között, kinek hitbuzgóságát a prédikátorok és a tömeg, mely rajtuk csüggött, nem gyanúsította meg. Vilmos herczeg a maga idejében, sőt testvére, Nassaui János sem tudták ezeket kielégíteni.¹ Most még kevésbbé bírták a Rendek a tömeg óhaját kielégíteni s ezért sok kemény szót kellett hallaniok. Nem Rendek ezek, hanem kölönczök (*Niet Staten maar staken!*), melyek az evangelium terjedésének útjába állanak; libertinusok, kik vagy minden vallást meg akarnak engedni, vagy mindent eltiltani, a szerint a mint nekik akkor legjobbnak látszik; semlegesek, kik nem tudnak Isten és sátán között választani. Mennyire utálták Oldenbarneveltet a vallás ügyében való közömbösségért. Egyike a tökéletességeknek, melyeket az „arany legenda“ ebben az új Szent Jánosban gúnyosan magasztal, az, „hogya míg Isten szentjei csak egyetlenegy vallást szerettek és minden mást elvetettek, ez valamennyit szereti és szeretné őket egybeolvasztani“. A tömeg még azt is bűnéül róttá fel neki, hogy a fegyverszünetről folytatott tárgyalások alkalmával nem mutatkozott egészen idegennek attól, hogy a római katolikusoknak feltételesan szabad vallásgyakorlat engedélyeztessék. Ezért méltatlanság volna neki és a Rendeknek róni fel hibául azt az elnyomást, melyet ők nem saját indításukból, de a nép kényszerítésére és pedig a lehető legkisebb mértékben gyakoroltak.

Most azonban, hogy a kormány egyszer kényszerítve érezte magát eltiltani a római katolikus istentiszteletet, igyekezett a tőle kicsikart rendszabályt

¹ Reyd, biz. 18.

egy oly cél szolgálatába állítani, mely egész rendszerével megegyezett: igyekezett a római érületet teljesen megsemmisíteni. Legalább ezt jelenti valamivel később Jeannin a francia udvarnak: a Rendekek, mondja, azt a reményt táplálják, hogy a most élő nemzedékkel kihalni látják a régi hitet.¹ És valóban, miért ne lehetne Németalföld, éppen úgy, mint a skandináv birodalmak, kizárólag protestáns állam? Mily erőteljesnek érezné akkor magát a spanyollal szemben! Az eszközök, melyeket erre a célra használtak, célirányosak voltak: a papok száműzetésével megfosztották a világiakat a felügyeletről és a közösségtől; az istentisztelet megakadályozásával elérték azt, hogy az lassanként használaton kívül került; a katolikus tanítás megtiltásával elfeledtették az egyházi tant. A jövő nemzedék nevelése protestáns kezekbe jutott. Az állami hivatalokra való képességet a protestáns hit vallásával kötötték össze. Hogyan lehetséges az, kérdezhetné valaki, hogy ily sok fenyegetés és csábítás ellenére a római egyház aránylag keveset veszített? A felelet erre a kérdésre népünk szellemének becsületére válik. A szelídség és mérsékeltség, melylyel az éles rendeleteket a római katolikusok ellen végrehajtották, okozta azt, hogy ezek nem érhették el céljukat.

Mert csak az alsóbb néposztály volt türelmetlen. A magasabb rendek általában véve épp annyira idegenkedtek az üldözéstől, mint maga a kormány és ezek voltak azok, kik a kormányra maradandó befolyást gyakoroltak. A szenvedélyes tömeg, a lázító flandriai és brabanti száműzöttek a maguk lármájával

¹ Négociations, p. 445.

szigorú rendeletek kibocsátására rábírták ugyan a kormányt, de *nem* ezeknek szigorú alkalmazására is.¹ És ahhoz a mérséklethez, mely a németalföldi népjellem sajátága, más okok is járultak, melyek megakadályozták a római érzelműek rendszeres elnyomtatását. Ügyelni kellett arra, hogy őket, kik még oly számosan voltak, ne hajtsák a kétségbeesésbe, hogy nyíltan pártjára ne álljanak spanyol hitsorsosaiknak. A kereskedelem érdekei is elhallgattatták a hitbuzgalmat. A cynikus Aitzema, kinek gyönyörűségére szolgál, ha az ember jobb cselekedeteit nemtelen indító okokból magyarázhatja, egy alkalmat sem mulaszt el annak kimutatására, hogy a türelmességet mennyire ajánlatossá tette a hollandok kereskedői szelleme.² Nem is lehet tagadni, hogy a nagy kereskedő városok régensei voltak mindig a vallásszabadság leghatalmasabb harczosai. Az önérdek itt is véghezvitte azt, mire talán a méltányosság egymaga nem lett volna képes. Még szégyenletesebb indító ok is közre hatott arra, hogy a római katolikusok iránt előzékenységet tanusítsanak: a törvénybírák és esküdtek kapzsisága eszközt látott ebben a gazdagodásra. A köztársaság kezdete óta voltak olyanok, kik a római katolikus istentisztelet hallgatólagos eltűrését megvásárolni engedték. Már 1594-ben azzal vádolják

¹ Bentivoglio, Relaz. p. II. c. 2. V. ö. De Groot, Verantwoordingh, 94., 89. l.

² Lásd v. I. 703., III. 509., IV. 1009. l. — Vondel az ő „Haec libertatis ergo“-jában (Hekeldichten, 199. l.) ugyanezt a gondolatot így fejezi ki:

Godt, Godt (zeidt d'Amstelheer) zal eix geweten peilen,
De vrijdom ga zijn gang . . .

Zoo tast de koopman tot den elleboogh in 't goud.

Grootebroek főbíráját — a mint látszik joggal —, hogy nyolczvan forintért évenként megengedte a pápistáknak vallásuk gyakorlását.¹ Ez akkor még valami hallatlan dolog volt, de lassanként a visszaélés a szokásjognak egy fajtájává lett, melyet a katolikusok egyre nyiltabban használtak fel.² *Aitzema* ismételten szól erről a gyalázatosságról és főleg a miatt bosszankodik, hogy ezt a jelentékeny hasznot a tisztviselők és nem az egész ország élvezte. Ő a maga részéről amellettt volna, hogy a római katolikus vallásgyakorlatot mindenütt megengednék „a szegények részére fizetendő jó összeg pénz ellenében”. Hogy a római katolikusoknak, mint honpolgároknak *joguk* volt épp oly szabad vallásgyakorlatra, mint a protestánsoknak, ez neki és kortársainak nem jut az eszébe. Napjainkban szerencsére nem kell bizonyíthatnunk, hogy mennyire menthetetlen eljárás volt az akkori viszonyok között, a lakosság ilyen tekintélyes részét legszentebb jogai egyikétől megfosztva tartani. A legkisebb veszedelem nélkül meg lehetett volna engedni a római katolikusoknak a nyilvános istentiszteletet. Sőt, ha ezt megengedték volna, szorosabban fűzték volna őket a hazához és megelőzhették volna, hogy a westfáliai békekötésig spanyol érzelműeknek,

¹ Resol. St. v. Holl. 1594, 569. l.

² Egy határozatukban 1666-ban kijelentik a Rende, „hogy a mint a rendeletek végre nem hajtása folytán a római kath. vallás gyakorlása nyilvánvalóan egyre jobban kezdett letörni, úgy a tisztek is kevés titkot csináltak abból, hogy a papoktól és a róm. kath. lakosoktól recognitiókat húztak, jöllehet, ezek az úgynevezett recognitiók a maguk eredetében és hatásában nem mások, mint olyan pénzek, melyek olyan célra adattak, mely ellen a rendeleteket kibocsátották”. L. De Post van den Nhederrhijn IV. 321. l.

azután pedig francia érzelműeknek mutatkozzanak, mindig ellenségeseknek a haza iránt, mely őket többi polgáraival nem állította egyenlő sorba.¹ E tekintetben is azt tartom, hogy elődeinket nem annyira azért kell kárhóztatni, a mit válságos körülmények között tettek, hanem inkább azért, hogy nem idejében szüntették meg azt, mit az idő követelése többé nem törvényesített.

Mindent összefoglalva, a római katolikusok sorsa hazánkban bármily kemény, mégis tűrhető volt. Csak rövid ideig és kevés helyen volt istentiszteletük megakadályozva; legtöbbszörre gyakorolhatták ezt egy kis elismerési díj ellenében, mely megalázóbb volt arra, a ki elvette, mint arra, a ki megfizette. És ha saját lakóhelyeiken nem gyónhattak és áldozhattak is, abban senki sem akadályozhatta őket, hogy, ha a háború megengedte, a határon túl, Belgiumban vagy Németországban ne végezzék el gyónásukat.

Bizonyára jobb lett volna, ha a gyónást és áldozást otthon végezhatték volna el, de a kormány, mely a gyónásramenést nem akadályozta meg, legalább nem mutatkozott olyannak, mely a más vallásúakat túlságosan üldözné. Bentivoglio tényleg tanúsítja is (és ő a tekintetben igen jó bizonyosság), hogy a római katolikusoknak Hollandban sokkal jobban ment a dolguk, mint Angolországban és másutt.² Össze-

¹ De Groot 1643-ban ezt írja fivérének: „Romanensium apud vos vicem doleo. Istis male tractationibus contra fidem, ut ipsi dicunt, publicam saepe interpositam, coguntur ἰβηρίαι. At non tales erant, cum Principem Arausionem in Brabantiam et Flandriam vocavere“. Epist. 646. p. 951. V. ö. Wagenaar, De Patriot, XIXe vertoog.

² „Ma (le persecuzioni) non sono state però, nè sono a

hasonlítva a mai helyzettel, a katolikusok akkori sorsa nagyon siralmas volt; összehasonlítva azzal, a mit másutt kellett szenvedniök, tűrhető volt; összehasonlítva azzal, a mit római katolikus országokban a protestánsok voltak kénytelenek elszenvedni, éppen irigylésreméltónak nevezhető. Teljes szívből egyetértünk katolikus polgártársainkkal, ha azt a jogtalanságot, melyet elődeik szenvedtek, elítélik és keseregnek miatta, de megkívánjuk, hogy részvétet és utálatot érezzenek az iránt is, mit itt és másutt a protestánsoknak kellett szenvedniök. Ellenben nem nyomhatjuk el felháborodásunkat, ha egyesek hitsorsosaiknak a köztársaság alatt való mérsékelt elnyomása miatt szenvedélyesen siránkoznak és erre tüstént higgadtan vitatkoznak az inquisitorról és vérrendeletekről, mint olyan dolgokról, melyek *ellen* fel lehet hozni egyetmást, de *mellettük* még sokkal többet. Az a katolikus, kinek „panaszát“ fentebb részvéttel hallottuk, erre a részvétünkre való minden igényét elveszti, mikor hitsorsosainak üldözésével szemben magasztalja a spanyol inquisitiót, „a mely nagyon helyes és nem tesz mást, mint hogy a bűnösöket bünteti jog és igazság szerint“. Utáljuk az egyenlőtlen mértékkel való mérést: a ki az eretneket hitbuzgóságból el akarja égetni, annak meg kell gondolnia azt, hogy az eretnek viszont őt, mint bálványimádót bünteti. Egyedül annak, ki sem az eretneket, sem a bálványimádót nem akarja üldöztetni, van joga azt követelni, hogy őt is békében hagyják.

gran pezzo si rigorose come nell' Inghilterre e in altri paesi... e per queste vie la religion Cattolica ha trovato qualche tollerabile connivenza nell' occulto esercizio e quasi rubato, dentro il quale è stato necessario in quelle parti che si ritenga.“
Relaz. p. II. c. 2.

Épp úgy mint a katolikusoknak jobb dolguk volt a Rendeik kormányzása alatt, mint akármely más protestáns kormányzás alatt, úgy a zsidók is itt találtak menedéket az elől a türelmetlenség elől, mely őket más és pedig Dél katolikus országaiból elűldözte.

Régi időktől kezdve kevés zsidó volt ezekben a tartományokban; törvény szerint nem is voltak megtűrtve; V. Károly számos rendelettel megtiltotta Németalföldön való tartózkodásukat. Mert éppen ebben az időben kezdett a vallásgyűlölet újra fellobogni, mely a középkor későbbi századaiban lassanként elcsöndesedett; az üldözés, melyet a protestánsok ellen indítottak, csakhamar a régi hevességgel kiterjedt a zsidókra is. Az inquisitio egyforma lelki nyugalommal égett meg eretnekeket és megkereszteletleneket.¹ A közös szenvedés kölcsönös részvétre, majdnem barátságra hangolta az üldözötteket. A reformátusok a zsidókat olyan jóakarattal kezelik, mely erősen elüt attól az iszonyattól, melyet a római katolikusok velük szemben tanúsítanak. Még Kálvin is szelídebb a megvetettekkel szemben, mint a hogy tőle várni lehetne; és tanítványa Franciscus Junius, ki a németalföldi prédikátorokra maradandó befolyást gyakorolt, határozottan tanította, hogy a zsidókat tűrni kell, „mert természet szerint való testvéreink”.² Egyelőre ez a tan Németalföldre nem volt jelentős; úgyszólván alig voltak zsidók az országban; a kérdés, hogy őket tűrjék-e, egyelőre felesleges volt.

Csak 1595-ben lett a türelmesség időszerű. Midőn

¹ L. Henne, Règne de Charles V en Belgique, IX. 104. sk. 1.

² „Ongedruckt antwoord op zekere vraag“, Brandt, Hist. d. Reform. II. 34. 1.

ebben az évben az amsterdami alpolgármester szolgálta bejárta a várost, kutatva a római katolikusok titkos összejöveteli után, véletlenül rábukkant a zsidók gyűlésére, kik a nagy engesztelő ünnepet ősi szokás szerint ünnepelték. Csak néhány évvel előbb menekültek el a Pyrenei félszigetről ezekbe a boldog tartományokba, melyek a spanyol inquisíciót lerázták magukról. Bizvást remélhették, hogy itt, viszonylag legalább, békében és biztonságban fognak élni. És reménységükben nem csalatkoztak. Spanyolország halálos ellenségei megérdemelték, hogy a németalföldiek velük, mint barátjaikkal bánjanak; ők, a kiket Spanyolországból mint gyanusokat kitaszítottak, éppen ezért Németalföldön szívesen látottak voltak; a kormány elhatározta, hogy nem zaklatja őket s csak azt a kötelezettséget róta rájuk, hogy az országért és a kormányért imádkozzanak. Csendben és a nélkül, hogy botránkozást okoznának, ősi szokásaik szerint viselkedhettek és fenntarthatták vallásukat. Milyen megváltás volt az a mélyen elnyomottakra! Számra nézve kevesen voltak, de a szíves fogadtatás, mely osztályrészükül jutott, csakhamar egy csomó hitsorsosukat vonzotta ide. Lassanként gyülekezetet alkottak; első zsinagógájuk Amsterdamban 1598-ban épült. Ugyanez időben Németországból a zsidóknak egy másik nemzetsége jött át. Ezek is bebocsátást nyertek. De a mély megalázkodás, melyben felnövekedtek, szegényebbé, tudatlanabbakká, szolgálaiabbakká tette őket, mint a milyenek délvidéki testvéreik voltak. Ezért kezdetben kevesebbre becsülték őket, mint amazokat, és kevesebb kedvezményben részesítették. Mindamellet is összehasonlítva korábbi sorsukkal, az ő jelen állapotuk is szerencsésnek volt nevezhető és alkalmas arra,

hogy újabb és újabb csapatokat hozzon Németalföld felé.

Hogy a szerencsétlen zsidókkal egész Európában mily kegyetlenül bántak, azt akkor értjük meg világosan, ha látjuk, hogy Hollandban mennyi lenézés daczára is, mily boldogoknak érezték magukat. A ki jóakarattal szól róluk, mintegy kötelezve érzi magát, hogy enyhe ítéletét néhány kemény szóval tegye jóvá: ha emberileg akar is bánni velük, idegenkedéssel szól róluk, mint az Úr Jézus Krisztus esküdt ellenségeiről. Wsselincx kereskedő, kiről már ismételten megemlékeztünk, úgy írja le őket, mint „hitszegő vérengző népet, minden keresztyén ellenségét, a mely szívesebben látna elpusztulni százezer keresztyént, mint hogy száz dukát kárt szenvedjen jószágában”.¹ És a mit ő e szavakkal kifejezett, ugyanazt gondolta kortársainak nagy többsége. A zsidókat lehetett tűrni, de tűrésnél többet nyújtani nekik nem volt lehetséges. Szerencsére a kereskedelmi érdek megegyezett az emberiesség érzésével és megtiltotta a bántalmazást. A zsidók egész Európában, főleg pedig a Földközi-tengerpartján elterjedve, messzireható kereskedelmi összeköttetésekkel bírtak; különösen a levantei kereskedelemben voltak jártasak. Hogyan utasíthatott volna ki Amsterdam ilyen embereket? Ők a nekik nyújtott vendégszeretetet azzal viszonozták, hogy buzgón közreműködtek a város felvirágoztatásában. Főleg az ő hozzájárulásukkal lett Amsterdam a levantei kereskedelem székhelye.²

¹ „Octrooi aan de Zuider Compagnie in Zweden.”

² Lásd a zsidók sorsáról Németalföldön Mr. H. J. Koenen kimerítő művét „Geschiedenis der Joden”.

Nemcsak a római katolikusoknak és zsidóknak volt tilos a nyilvános istentisztelet, a más nézetű protestáns felekezetek is kiűztek voltak ebből törvényesen zárva. Egyedül a vallon (francia) gyülekezet, mely 1577-től különálló vallási társaságot alkotott,¹ de tanáiban és istentiszteletében a németalföldi reformátusokkal megegyezett, volt ezekkel egyenlővé téve. A zwingliánusok, lutheránusok, újrakeresztelők és egyéb szekták épp úgy, mint a római katolikusok, lelkiismeret dolgában szabadok voltak, de a nyilvános istentiszteletet tőlük is megvonták. Nagyobb jóindulattal bántak velük, mint a pápistákkal, mert tévtanuk kevésbé volt botránkoztató, de eretnokségük terjesztését náluk is megakadályozták; remélték, hogy ily módon ezek lassan kihálnak és minden protestánst az egy igaz egyházban lehet majd egyesíteni.

Ezt a czélt tartották a Rendekek szem előtt épp úgy, mint a lelkészek, és pedig joggal. Mert ha már egyszer államegyházat fogadtak el, igyekezniök kellett, hogy minden polgárt ennek az egyháznak tagjává tegyenek. A római katolikus gyülekezetet, a mint már fentebb láttuk, szétszórva tartották és a mennyire ez lelkiismereti kényszer nélkül történhetett, hithagyásra buzdították. Még kevesebb nehézséggel lehetett a lényegileg nem nagyon különböző protestáns felekezeteket az államegyházzal való egyesülésre kényszeríteni.

A kor szelleme is közremunkált ebben, mert egyesülésre ösztönzött. Eredetileg a reformatio minden keresztyén embertől saját meggyőződést követelt és

¹ Zie 's Gravezande, Gedachtenis van het Synode te Wesel, 84. l.

így a nélkül, hogy ezt akarta volna, véleménykülönböztséget hozott létre. Most visszaborzadva a sokféle tévtantól, melyet keletkezni látott, azt óhajtotta, hogy mindenki az egyedül igaz evangéliumi tant vallja.

Tényleg, a vallás kétféle elven alapulhat: vagy saját meggyőződésen, vagy a hagyomány és szokás tekintélyén. A vallás mindenkinek lelki dolga, de egyúttal elsőrangú fontosságú a népéletben, a legszorosabb kapcsolat, mely egy nemzetet összeköt. A középkorban főleg az utóbbi jellemvonást mutatta; innen van az, hogy akkor mint erkölcstelent büntették meg azt, ki a nép meggyőződésétől eltérő saját meggyőződést mert vallani. De végre merő külső magatartássá fajulva, elidegenedve az ember lelkületétől, megerőtlenedve és befolyás nélkül az ember lelkére és életére, a keresztyén vallásnak, ha nem akart elhalni, meg kellett újulnia azokból a forrásokból, melyekből eredt: a szent iratokból és az európai emberiség szívéből. Ez volt a reformatio iránya, mely a szabad vizsgálódás és az egyéni meggyőződés jelszava alatt indult meg. Kezdetben nem voltak annak tudatában, hogy a szabadságból és az egyéni meggyőződésből a vélemények sokfélesége és mindenféle tévedés keletkezhetik; épp úgy, mint később a francia forradalom kezdetén nem láthatták előre, hogy a szabadság féktelenségre és büntényre fog vezetni. Mindkét forradalom az emberiség jóságába vetett ugyanazon nemes bizakodással kezdődött; a rossz mindkettőben váratlanul nyilvánkozott meg. Nem egy-é az igazság — kérdezték az emberek önmaguktól — és a ki az igazságot egész szívvel keresi, nem fogja-e azt megtalálni? Csupán csak a papi csalás és a papi kényszer tartották addig a legszentebbet

mintegy kárpit mögött elrejtve; most, hogy a papság elüzetett és a kárpit szétszakadt, mindenki úgy láthatja meg az igazságot, a milyen az valósággal, és mindnyájan hallhatják és imádhathják egy szívvel és egy szájjal. Ha a hívők között némi különbség lehet is, úgy ez csak kétséges pontokat, jelentéktelen fontosságúakat érinthet; a szükségesben az egység többé nem kényszerrel, hanem mindenki megegyezésével fog uralkodni. Ez az örömteljes remény élt az egyházi reformátorok legnemesebbjeiben, kik az igazságért és a jogért való ugyanazt a szomjúságot keltették fel keresztyén társaikban, mely után ők maguk is epedtek.

Mily szomorúan csalódtak várakozásukban. Egész más eredményekhez vezetett a mindnyájuk által követelt szabad vizsgálódás. Mi is a szabadság az olyan emberre nézve, kinek nincs más önállósága, mint hogy joga van ahhoz ragaszkodni, a kihez leginkább érzi vonzatra magát? A tömeg nem volt elég értelmes és nem volt lelkiileg elég művelt arra, hogy meggyőződést alkotott volna magának; a saját választására hagyatva azt fogadta el, a mit leghevesebben prédikáltak neki. A hamis próféták, az újrakeresztelők és a fanatikuskok vonzották a nagy tömeget. Kitünt, hogy csak kevesen tartják szem előtt az igazságot; a legtöbben mindenféle tanítás szelétől hajtatra, céltalanul tévelyegtek ide-oda.

Ekkor önként érvényesüléshez jutott a másik épp oly nélkülözhetetlen elv, a hozzáértők tekintélyének elve a tömeg fölött, mely tanításra szorul. A Biblia mellett, melyet mindenkinek szabad vizsgálni, felállították a hitvallást, mely összefoglalta annak summáját, a mire minden vizsgálódónak el kellett jutnia.

Már megjegyeztük, milyen nyomatékosan éreztette magát az egység ilyen formulázásának a szüksége és hogy milyen készségesen vetette magát alá a németalföldi protestánsok egy része a hitvallásnak és a katekismusnak. De a reformált egyház mellett még fennmaradt a lutheri egyház is, az augsburgi vallástétellel, mint hitszabálylyal. Hasztalanul próbálták 1566-ban és később a két felekezetet egybeolvasztani, megegyezésre nem tudtak jutni. Egységet csak egyiküknek a túlerőre jutásától és az idő hatásától lehetett remélni. Így kezdenek a prédikátorok és a kormány a lutheránusoknak egyre több nehézséget gördíteni útjukba és kezdik őket barátságos kényszerrel a református egyházba behajtani.¹ Ugyanilyen

¹ Hogy ebben micsoda elvből indultak ki a városok és a városi tanácsok, az kitetszik abból a megjegyzésre érdemes esetből, mely Amsterdamban 1588. tavaszán történt. A lutheránusok a városi kormányzóságtól szabad vallásgyakorlatot kértek és válaszul azt kapták: „hogy a mi a nevezett városban Isten szent ígéből nyilvánosan hirdettetik, az nincs ellenmondásban a „kérelmezők által előterjesztett” ágostai hitvallástétellel; hogy a tanácsurak ezért nem engedhetik meg, hogy valaki más, mint a ki arra törvényesen hivatott és kibocsátatott, Isten ígését a nevezett városban hirdesse: annál inkább, mert Holland és Zeeland uniójában és szerződéseiben a Rendek megesküdték arra és kifejezetten megállapították, hogy ezen országokban és városokban más vallás nyilvánosan nem hirdethető és gyakorolható mint a jelenlegi evangeliumilag reformált vallás; ezért a folyamodók, hogy szakadás vagy lázadás ne, álljon elő (a mint azelőtt egy pár évvel más városokban történt), az igehirdetéstől kell hogy visszatartsák magukat. De a mennyiben a folyamodók Isten ígéjével akarnák bebizonyítani, hogy az a vallás, a mely Hollandban és Zeelandban nyilvánosan hirdettetik, a bibliai Szentírással némely pontban nem egyezik meg: forduljanak a Rendekhez, a kiket a rendelkezési jog megillet”. Holland Rendei, kikhez a kérel-

módon bánnak el a keresztségismétlőkkel és a többi protestánsokkal is. Az összes protestáns felekezetekből egy nagy államegyházat igyekeznek alkotni, mely elég erős legyen arra, hogy a római egyházzal szembe szálljon, sőt, hogy azt magába felvegye és magával azonossá tegye.

Már Orániai Vilmos herczeg idejében megkezdték a felekezetek félig kényszerített egyesítését. Leicester, a mint azt tőle várni lehetett, ebben az irányban buzgólkodott; ő Utrechtben a Szent Jakab egyházat, melyet Duifhuis alapított, nem minden bántó erőszak nélkül¹ egyesítette a consistorium orthodox egyházával. A Rende, a kik őt a kormányzásban követték, ugyanehhez a politikához ragaszkodtak: Oldenbarnevelt a református egyház külső egységét mindig rendszeresen előmozdította.² Midőn 1589-ben Duifhuis

mezők tényleg fordultak, egyáltalán nem tagadták az amsterdami tanácsurak által felállított elv helyességét, de kijelentették, „hogy a jelenlegi alkalom és az ország állapota egyáltalán nem tűrik meg, hogy most vitatkozásba és tanácskozásba bocsátkozzanak a kérelmezőkkel a vallás dolga felől“ s hogy ezek csak maradjanak csöndesen és éljenek az amsterdami tanács parancsa szerint, „addig is, míg a Rende a kérelmezők kérésére figyelhetnek és azután olyan határozatot hozhatnak, a milyen helyesnek mutatkozik“. A Holland Rende határozata 1588 ápr. 6-ról 109. l.

¹ „Subreptional és obreptional“ mondják később maguk a tanácshoz intézett kérvényükben, Uitenbogaert Kerckel Hist. 271. l.

² Verhooren van Oldenbarnevelt 32. l.; „azt mondja, hogy . . . mindig ellene volt a szakadásnak a hitrokonok között, mért úgy vélekedett, hogy ez nemcsak a vallásra és a hitrokonokra nézve, hanem az ország biztonságára nézve is hátrányos, a református hitrokonok széttagolódása miatt, kik a haza védelmének legjobb és legbiztosabb partját alkották mindig“.

előbbi követői engedélyt kértek, hogy ismét külön gyülekezetté alakulhassanak, ez a hollandi Rendeknek is tudtával és hozzájárulásával megtagadtatott tőlük, de egyúttal, hogy előzékenységet tanúsítsanak velük szemben s hogy az egyház békéjét helyreállítsák, a gyűlölt fanatikusok helyébe szelídebb és jobban tessző tanítók alkalmaztattak. Hogy a Rendeek mennyire komolyan igyekeztek az egyház egységét előmozdítani, mutatja főleg a woerdeni lutheránus gyülekezettel szemben követett eljárásuk. Ezt a várost 1558 óta II. Fülöp a braunschweigi lutheránus herczegnek, Erichnek adta zálogba s ez az általános vallásüldözés közepette Erich herczeg hitsorsosainak menedékhelyéül szolgált; innen volt az, hogy a spanyoloknak Hollandból való elűzetése után itt egyedül a lutheránus vallás gyakoroltatott. De még Vilmos herczeg életében alkalmat vettek a Rendeek a prédikátor Saliger János lázító egyházi beszédéből arra, hogy a város egyetlen templomát elvegyék a lutheránusoktól és a reformátusoknak utalják oda, kik ott lassanként megtelepedtek. Nem tiltották ugyan el a lutheránus istentiszteletet, (egyelőre szabad volt nekik egy templommá ácsolt istállóban nyilvánosan összegyűlniök), de a viszálykodásokban, melyek közöttük és reformált lakostársaik között szünetlenül kitörttek, a Rendeek mindig pártoskodásuknak adják tanubizonyosságát és mindig a lutheránusok rovására döntenek. Szünetlenül szerénységet ajánlanak nekik és figyelmeztetik őket, hogy nem oltalomra, hanem csak megtűrésre tarthatnak igényt. Végre 1603-ban egy újabb czivódás után meghagyják nekik, hogy istentiszteletüket ezentúl szerényen „a református egyház tagjainak legkisebb botránkoztatása és scan-

dalizálása nélkül“ és más időben, mint ezek, végezzék.¹

Ilyen eszközökkel a szemük előtt tartott czélt legálább részben sikerült elérniök. A még tévelygő protestáns tömeg legnagyobbbrészt a felé az egyház felé igyekezett, melybe minden oldalról szorították. A woerdeni lutheránus gyülekezetből pl. 1594-ben a megáláztatás következtében kivált egy tekintélyes szám a városi tanácscsal élén és reformátusnak jelentette ki magát. Így volt ez mindenütt; a közömbösök minden felekezetből az államegyházhoz mentek át. Azoknak a száma, a kik szilárd meggyőződést tápláltak és e mellett háttérbe-szoríttatásuk daczára is megmaradtak, nem volt nagy. Hogy ezeket is a reformá-

¹ L. Resol. v. Holl. 1590. 493., 504. l., 1594. 125. l. és passim; 1595. 505. l.; továbbá Brandt, Hist. der Reform. II. 27. l. — Érdekes hallani, hogy egy buzgó református hogyan vélekedik erről a dologról: „a mi Woerden dolgait illeti, az maga mutatja, hogy mit kell róluk tartani. Ha az Országos Rendekek helyesen tették, hogy a református vallást vették fel, úgy a tanács helytelenül járt el, hogy egy más vallást vett fel, mert valamely vallás felvételére nézve azt, hogy az jó-e vagy rossz, magából a vallásból kell megállapítani“ stb. Antw. op de Justificatie van Leyden 1598. 92. l. — Ez a ritka röpírat, mely a Remonstrans Testvériség könyvtárában Rotterdam-ban van meg, a vitairatok egy fontos sorozatához tartozik, melyeknek czímét következőkben sorolom fel:

1. Remonstrantie die van Leyden, enz. — Újra lenyomtatva Bor, Auth. St. II. k., 115. l.
2. Antw. der dienaren des Woorts van Holl. op de Remonstrantie van Leyden. — Újra lenyomtatva Trigland, 197. l.
3. Justificatie des Magistraets van Leyden (door Coornhert). — Újra lenyomtatva: Coornhert Werken. II. 189. l.
4. Antwoord op de . . . Justificatie van Leyden, nu door eenige wederdooperen van nieuws uitgegeven, Rott. 1598.

tus egyházba vonzzák, erősebb eszközökre lett volna szükség, mint a minőt a kormány használni akart, t. i. üldözésre és elnyomásra. A Rendeek türelmes kormányzása alatt az államegyház mellett maradtak fenn kis elszakadt gyülekezetek továbbra is. A keresztségismétlők, jóllehet erősen megfogyatkozva, fenn tartották magukat; a kormány türte őket, sőt jóindulattal volt irántuk, az eskü iránt való lelkiismereti aggodalmukat és a fegyverviseléstől való idegenkedésüket elnézte.¹ Kétségkívül az a jóakarat, melyet évekkel ezelőtt Vilmos herczeg tanúsított irántuk, még soká javukra volt ennek halála után is. Hogy mily

¹ 1588-ban Bodegrawn és Waarder néhány lakosa, kiket őrségi szolgálatra hívtak fel községeikben, azzal a kérrrel fordultak Holland Rendeihez, „hogy a fegyverhasználat alól mentessenek fel“. Erre ezek azt a határozatot hozták, „hogy a kérelmezők lelkiületük és érzületük ellenére ne kényszerítettessenek fegyver használatára“, de a maguk részéről gondoskodjanak arról, hogy helyettest állítsanak, fizessék meg a fegyvert, melyet különben is maguknak kellett volna beszerezniök (Resol. St. v. Holl. 1588. 445. l.) Hogy ez az engedély semmi különöset nem tartalmazott, az kitünik abból, a mit hozzáfűznek, hogy ez azért történik, „hogy engedjenek a Rendeek egyetemes határozatának“. A mi az esküt illeti: a hajókisérlet és kereskedői engedélyek dolgában kiadott rendeletekben 1586, 1597 és 1598, a hajósoktól azt a nyilatkozatot követelik, „hogy állításaikat esküvel erősítsék meg vagy „férfiúi igazvoltuk“-kal, a mit tőlük eskü helyett elfogadnak és ha abban nem igazaknak találatnának, mint az esküszegést úgy büntetik“. (Gr. Plackaat bk. I. f. 2278, 2285, 2321.) Érdemes megjegyezni, hogy ezen kedvező döntéseknél a keresztségismétlők, kiket az állam, mint egyházat nem ismert el, sohasem neveztetnek nevükön; de önmagától érthető, hogy ez az ő kedvükért történt. Láttuk már (208. l.), hogy a hajósok között különösen a Mennoniták akkor és később is, igen nagy számmal voltak.

tűrhető volt sorsuk időszakunk végén, kitűnik egy orthodox református ember panaszkodásából: „hogya a keresztségismétlők összejövetele, melyek néha néhány száz emberből állanak, nappal, mindenek szemeláttára, tartatnak meg”.¹ A lutheránusok is, jóllehet mélyebben meg voltak alázva, mint a keresztségismétlők, Woerdenben és mindenütt, a hol még gyülekezetük volt, zavartalanul tartották összejöveteleiket. Már 1602-ben panaszkodik az Északhollandi zsinat, hogy a martinisták és a flaccianusok (lutheránus secták) az országban nagyon elszaporodtak és a reformátusokkal szemben gyalázkodóan és elkeserítően viselkednek.² Bentivoglio tényleg állítja is legteljesebb joggal, hogy itt ebben az országban a keresztségismétlők és a lutheránusok névleg ugyan csak a kormány elnézésével, de tényleg úgyszólván nyíltan gyakorolhatják vallásukat.³

A Rendekek türelmessége sok lelkészt megbotránoztatott, különösen azokat, a kik a maguk hitbuzgóságaért és igazhitűségükért a gyülekezet előtt a legnagyobb becsülésben állottak. Ezek rámutattak Juda királyainak követésreméltó példájára, a kik min-

¹ „Antwoord der Dienaren des Woorts op de Rem. van Leyden“ 1597-iki kiadásának előszava. — Az „Atw. op de Justif. van Leyden“ írója ugyanezt mondja, de élesebben: „Időközben a keresztségismétlőknek megengedték téves vallásuk teljes gyakorlását, hogy egyházi büntetést alkalmazhasanak, a mint nekik tetszik, hogy gyűléseiken a nyilvános rendelkezések és hirdetmények ellenére házasságot kössenek, . . . úgy hogy senki semmiben őket nem akadályozza és ezért hasonlatosak az oroszlánhoz, mely szabad, korlátlan és fékezhetetlen“.

² Brandt, Hist. d. Reform. II. 23. 1.

³ Relaz. p. II. c. 2.

den bálványimádót üldöztek. „Egyedül az igaz vallást illeti meg a szabadság, semmi mást nem. A keresztényen felsőbbségnek távol kell tartani a hamis vallásokat, mint olyan dolgokat, melyek Isten előtt a legnagyobb mértékben gyűlöletesek és a melyek miatt az ő jogos büntetése szállhat az országra“. Ha felhozzák ellenük, hogy a háború Spanyolország ellen a vallásszabadságért indult meg, ezt a leghatározottabban tagadják: „A mi a reformátusokat illeti — mondják — ezek óhajtották a maguk vallásának a szabadságát, de a másét nem. Általános vallásszabadság mellett csak azok buzgólkodnak, kiknek maguknak nincs vallásuk, kik minden vallást egyformának tartanak és azért eltűrik, hogy mindet egyformán gyakorolják épp úgy, mint eltűrnék azt is, hogy valamennyit egyformán eltiltsák“.¹ Sajátságos kijelentés! Mi egyebet hirdettek azelőtt az üldözésre szomjas katolikus lelkészek? A mit most a református egyház egyeduralma mellett hangoztattak, azt majdnem szószerint hozták fel húsz évvel ezelőtt a katolikus egyház egyeduralmának védelmére. Egy levélben, melyet Viglius 1567-ben Hopperushoz intézett, olvassuk a következőket: „Én a lelkiismereti szabadság tanát mindig kárhozatosnak tartottam és abban a véleményben voltam, hogy a kik ragaszkodnak hozzá, minden vallást szükségképen megvetnek és nem lehetnek messze az atheismustól. Isten a nyájnak pásztorokat rendelt, hogy azt az eltévelyedéstől megőrizze. Ezenkívül (így folytatja) tekintélyes férfiak óva intettek bennünket, hogy a kálvinisták és más szakadást csinálók csak addig hirdetik a lelkiismeret szabadságát, míg arra

¹ Antwoord op de Justificatie van Leyden, 149., 151. l.

nekik maguknak szükségük van, de ha egyszer többségre jutottak, nem tűrnek meg más vallást, csak a magukét".¹ Ez a jövődőlés most, fájdalom! megvalósult volna, ha a református papság a maga tetszése szerint rendelkezhetett volna a világi kormánylyal. De a kormány már magától is idegenkedett minden vallási üldözéstől, ezenkívül tartott a prédikátorok gyarapodó befolyásától is, a kik mint népvézérek már-már veszedelmesekké lettek az állam nyugalma és biztosságára. Nem volt hajlandó tehát közremunkálni abban, hogy ezt a befolyást ellenállhatatlanná tegye.

Valóban, jöllehet a Rendek és a lelkészek összeműködtek, hogy az ingadozó tömeget az államegyházba hajtsák be, mindegyiknek megvolt emellett a maga külön célja. A Rendek egy általános németalföldi egyházat kívántak, általános keresztyén hitvallással, a mely az alárendelt hittételek tekintetében ne legyen nagyon szigorú, s elég határozatlan legyen arra, hogy a nagyszámú prótestánsok, kálvinisták, zwingliánusok, lutheránusok, melanchthoniánusok, flaciánusok és a többféle baptisták elfogadhassák, a kik ez esetben, fenntartva mindenik a kétes hitczikkek tekintetében a maga külön véleményét, a *szükségesben* egyértelemmel és egymás iránti szeretettel eltelve egygyülekezetet alkotnának. Ez volt folyton Oldenbarnevelt törekvése² és ezért foglalt állást 1597-ben és később minden olyan nemzeti zsinat összehívása ellen, a melyen a hitvallást nem akarták újra fontolóra venni

¹ Hoyneck van Papendrecht, *Analecta*, I, II, p. 421.

² De Groot még későbbi időben is azt állította, hogy Oldenbarnevelt azt remélte, „hogy némi engedékenységgel a praedestinatio tanában sok lutheránust, menistát és jó katolikust meg lehetne nyerni“. Brandt, *Leven van H. de Groot* 356. l.

és revideálni és tanácskozás tárgyává tenni azokat az eszközöket, a melyekkel a protestáns felekezetek közötti különbséget ki lehetne egyenlíteni.¹ De a hitvallást újra fontolás tárgyává tenni kétséget árult volna el tartalmának teljes igazsága tekintetében és ilyen kétségnek még csak nyoma sem volt a buzgólkodóknál. „A hitvallás és katekizmus teszik egyházunk igaz és tiszta tanának summáját és ezek nem valamely zsinat értelmével, hanem a szentírással egyeznek meg.“ Így szóltak 1582-ben a hollandi prédikátorok a leideni tanács előterjesztésére adott válaszukban.² És az előző év nemzeti zsinatán határozták el, hogy a prédikátorok, a presbiterek és a diakonusok, a theologiai professorok, sőt még az iskolamesterek is a hitvallással és kátéval való teljes meggyezésüket kezük aláírásával tanusítsák.³ Mirevaló is volna a symbolikus könyveket revisió alá venni? Hogy a libertinusoknak vagy a rajongóknak kedvét keressék? Ki akarta volna az ő kedvükért az igazságot megrövidíteni? Mindenkinek a hitvalláshoz kellett alkalmazkodnia és az igaz egyházhoz tartoznia, mert csak ezek egyeztek meg Isten szavával és törvényeivel. A felsőségnek, hogy ha kötelességét teljesíteni akarja, a hitvallás XXXVI. cikkével megegyezőleg minden bálványimádást és hamis vallást el kellene tiltania és ki kellene irtania: az igazság tekintélye ez esetben önként érvényesülne ezekkel szemben. Röviden, a mint

¹ Verhooren van Oldenbarnevelt, 32, 56. l. De Groot, Verantwoordingh, l. 50. Documenten van de Justificatie der scherpe resolutie, 75. l.

² Trigland, 206. l.

³ V. ö. Dr. J. Borsius, „Het toegenomen gezag der formulieren van eenigheid“, Kerkel. Archief, IX, 284. l.

De Groot kifejezi: „az egyháziak decisióra és defini-tióra törekedtek, a felsőségek accomodatióra; az egyháziak az egyház bejáratát a sok vitatható pont meghatározásával szorossá akarták tenni, a világi hatóság ki akarta táрни, a mennyire csak lehetséges volt, minden feddhetetlen életű keresztyén ember számára“. ¹ Hogy ezekből a szétágazó nézetekből végre is viszály támad az állam és egyház között, azt előre lehetett látni; s az a fegyverszünet alatt ki is tört, még pedig hevesebben, mint bárki előre gyaníthatta volna. De a mi időszakunkban a csira még fejletlen volt; a közös baj kölcsönös engedelkenységre készítette az embereket.

Önként érthető, hogy a dolgok ilyen állásában mindkét pártra nézve nagyon fontos volt az, hogy hogyan kormányoztatik az egyház; hogy maga kormányozza-e magát egészen szabadon, vagy pedig a felsőbbség döntő befolyást gyakoroljon reá? Annyira fontos volt ez a nézeteltérés, hogy az 1618-iki dort-rechti zsinatig eldöntetlen maradt. Egész odáig zavar és önkény uralkodott rend helyett a hollandus egyházban. Nem mintha nem lettek volna komoly kísérletek arra, hogy a rendet megállapítsák, de mindkét párt fenntartotta véleményét és semmit sem engedett létesülni, a mi ezzel ellentétben állott.

A két kívánság közötti különbséget nem is lehetett kiegyenlíteni. A Rendek, tartva a papság mindenbe beleavatkozni való hajlamától, az egyház igazgatását, a mennyire csak lehetséges volt, maguknak akarták fenntartani. Tudva van, hogy szabadságunk

¹ Verantwoordingh, 35. l. V. ö. Verhooren van Oldenbarneveldt, 241. l.

megalapításakor Pauw Adorjánt és más száműzötteket, kik Hamburgból Amsterdamba visszatértek, miként figyelmeztette egyik kormánytag arra, hogy „óvakodjanak attól a szirttől, melyen a keleti városok hajója zátonyra jutott és ne tűrjék, hogy a prédikátorok mással is foglalkozzanak, mint a maguk prédikátori hivatalával.”¹ A holland Rendeket igazán nem lehet vádolni azzal, hogy ezt a tanácsot szélnek eresztették volna. Ellenkezőleg nagyon is gyanakodva figyelték a papságot már a függetlenség első napjaiban és ezzel elidegenítették maguktól. Midőn 1572 után a református egyház Hollandban kezdett megszilárdulni, a Rendek vonakodtak megadni neki a szabad szervezkedést, a mit kívánt. Ők az egyházat, mint állami intézményt, a maguk kormánya alatt akarták tartani s a prédikátorokkal, mint az állam szolgáljaival akartak rendelkezni. Nem hiszem, hogy a zsinatnak ne volna igaza, mikor 1582-ben, nyíltan, nyomtatott jelentésben, azt a czélzatot tulajdonítja az egyik hatalmas állami pártnak: „hogy a prédikátorok csak prédikáljanak és a sacramentumokat szolgáltatassák ki és hogy a hatóságok a prédikátorokat alkalmazzák és elmozdítsák és aztán az egyházat úgy igazgassák, a mint azt legjobbnak és legmegfelelőbbnek tartják.”² Tényleg egészen ebben az értelemben vannak megalkotva az 1576-iki egyházi törvények, melyek Vilmos herczeg rendeletére készültek s a melyek nem hajtottak ugyan végre, de melyeknek tervezete eléggé mutatja a czélt,

¹ *Hoof*t polgármester feljegyzéseiből, Brandt, Hist. d. Reform. I. 593. l. — V. ö. Mr. H. J. Koenen, *Adriaan Pauw*, 84. l.

² Holland lelkészeinek elbeszélése Coolhaes ellen, *Trigland*nál is, 164. l.

melyet vele el akartak érni.³ Ezen törvénytervezet szerint a városi kormányok maguk neveznék ki a lelkészeket, presbitereket és diakonusokat és gyakorolnák a fegyelmet az utóbbiak fölött; a prédikátoroknak nem volna szabad szélesebbkörű összejövetelekben résztvenni, mint a mit most lelkészi körnek neveznek; az „egységi formulák“ aláírását nem követelték volna meg az állás elfoglalásakor. Ha ezeket a törvényeket valaha bevezették volna, minden egyes gyülekezet külön városi intézménynyé vált volna, kiszolgáltatva egy, még római katolikus, vagy legalább is nem református tanács szeszélyeinek is: az „*egyház*“ nevezetet az ilyen, maguk között is minden összekötetés nélkül álló, gyülekezetek csoportja alig érdekelte volna meg. Nem lehet csodálni, hogy a prédikátorok ez ellen az intézkedés ellen a leghatározottabban állást foglaltak. Mesterüktől, Kálvintól megtanulták, hogyan kell egyházat berendezni; és meggyőződésük szilárdságáról tanuskodik e tekintetben, hogy ők első, még a száműzetésben tartott zsinatuktól 1568-tól egész az 1618-iki zsinatig a földolgot illetőleg mindig ugyanazt a rendezést kívánták meg és kérték a kormánytól. Prédikátorok, presbiterek és diakonusok szabad választása az egyháztanács által a gyülekezet és a felsőség jóváhagyásának feltétele alatt; az egyházi tanácsnak, a classisnak, a tartományi és a nemzeti zsinatnak szabad gyülekezése meghatározott időben; a hit egységének és az istenitisztelek egyformaságának fentartása vizsgálattal, a formulák köte-

¹ Csak 1617-ben jutottak ezek a törvényjavaslatok napfényre „Justificatie van de Resolutie der Staten van Holland, genomen 4 Aug. 1617.“ V. ö. 19. l. Újra lenyomatva Brandt, Hist. d. Reform. I. 567. l.

lező aláírásával és ha kell, fegyelmi vizsgálattal és szükség esetén a pártosok eltávolításával: íme ezek a fővonások, a melyek a hollandi vagy a nemzeti zsinatok által készített minden egyházi rendtartás tervezetét jellemzik. Nekem úgy tetszik, hogy ilyen önállóságnak követelésében az egyház részére semmi oktan túlhajtott követelés nem volt. Valamely egyház, mely nem önmaga kormányozza magát, hanem kénytelen a világi felsőség járószalagját követni, nem fejlődhetik, nem élhet és nem munkálkodhatik úgy, a mint őt megilleti. De a kormány a maga részéről látta, hogy a lelkészek befolyása a gyülekezetre mennyire meghaladta az ő saját hatalmát. Ha az egyházat önállóvá teszi, nem ok nélkül tartott attól, hogy az egyház nemsokára az állam fölé kerekednék, hogy a felsőség csakhamar kényszerítve lenne arra, hogy a maga erős karjával a zsinat határozatait végrehajtsa. És melyik hatalom adja így át magát önként egy másiknak? Ezenkívül hogyan használná fel az egyház a maga túlnyomó hatalmát? Az valóban nem volt kétséges, nem volt szükséges, hogy némely külföldi papság példájára terveket költsenek rá; céljait egyáltalán nem tartotta titokban. Szabadon akart az egyház fegyelmet gyakorolni és levágni az egyház testéről mindazt, a mit nem tartott orthodoxnak; és mivel egyedül az ő tagjai voltak jogosítva állami szolgálatra, az egyháztól függött volna megállapítani azt, hogy valaki elfoglalhat-e valamely állást vagy nem, hogy megnyert állását megtarthatja-e vagy sem. Az egyház a veszélyes könyveket el akarta tiltani s ilyeneknek nyomtatását és kiadását meg akarta gátolni; a kormánynak kellett volna ehhez kezét nyújtania. De ha csak ebben maradt volna a dolog! De az egyház

jogosítottának érezte magát „minden eretneket, a ki Krisztus igaz tanítása ellen harczol“, a maga zsinata elé idézni és a megejtett vizsgálat után elítélni;¹ ez esetben a kormányt kötelezettnek vélték arra, hogy az elítéltek vallásgyakorlatát megtiltsa s megakadályozza. Ilyen veszedelmes igények ellen a libertinus kormány természetesen állást foglalt; nem azért rázta le Németalföld Róma igáját, hogy ily módon a prédikátorok uralma alá jusson. 1582-ben *van Hout János*, az ostrom alatt, Leyden híres ügyésze, kormányának nevében Holland Rendeinél egy előterjesztést nyújtott be a kevéssel azelőtt Middelburgban tartott nemzeti zsinat nyilvános uralomvágya ellen s ebben a cselekedetében számíthatott a városi tanácsok nagy többségének helyeslésére.² Maga Vilmos herczeg látva, hogy milyen nagy igényekkel lép föl a papság és mily erős ellenszenvet keltett a regenseknél, aggódni kezdett az egyház jövőjéért és sürgetni kezdte a megfelelő rendezést, mert „különben megtörténhetik, hogy a reformált vallás s ezenkívül maguk a tartományok

¹ Lásd a 62. és 42. kérdést, melyet a Middelburghi nemzeti zsinat 1581-ben tett s melyre válaszolt Bor, II. 567. l. V. ö. *Vriendelijke vermaning van de H. H. St. van Brab., Vlaand. enz. (Bor, authent. st. I. 159. l.: om eenigheid van geloof in Nederland te weg te brengen zou maar noodig zijn, „dat in de vergaderinge der Gemeener Staten beide de partijen gehoord souden worden: alwaer welke 'thare metten worde Godts beweeren en bekrachtigen soude, de selve men behooren soude gelijk te geven, te vorderen en aenhangig te wesen“.*

² Oldenbarnevelt, midőn bírái előtt állott, még akkor is a leydeni remonstrantiára hivatkozott, (Verhooren 239. l.): bizonyossága annak, hogy milyen benyomást tett ez a mű annak idején.

is teljes romlásba juthatnának“.¹ És vajjon ez az aggodalom, mely a leideni előterjesztésben is kifejezésre jutott, alaptalan volt-e? Fájdalom, a tapasztalat tanúsította, hogy nagyon is alapos okokon nyugodott. Az egyház 1618-ban, midőn tulsúlyra vergődött, megmutatta, hogy Holland Rendei éveken át milyen veszedelmek ellen oltalmazták meg a nem orthodoxokat. Ugyanaz az üldözés, melyet akkor a remonstransok ellen indítottak, már most érte volna a lutheránusokat és keresztségismétlőket és főképen a római katolikusokat, ha a Rendek az egyháziakat korlátok között nem tartották volna. Mert azt a szabadságot, melyet a reformált egyház a maga részére követelt, nem akarta más felekezetekkel megosztani; maga szabad akart lenni csak azért, hogy a többiek fölött uralkodhassék.

Olyan egyházi rendtartást, a minőt a Rendek kívántak és a milyen az 1576-iki törvényekben tervezve volt, sohsem vezettek be; a lelkészek szilárd akarata ellenére a kormány ilyent nem akart keresztülhajszolni. Ellenben egy olyan rendtartás, a minőt az egyház maga kívánt, rövid ideig törvényesen fennállott. Leicester jóváhagyta azt a tervezetet, melyet az 1586-iki nemzeti zsinat elébe terjesztett és rábírtá még Holland Rendeit is, hogy nyugodjanak meg benne. De Leicester kormányzásával együtt az ő egyházi törvénye is megbukott. A Rendek nem érezték magukat kötelezve általa; félretolták a nélkül, hogy okát adták volna és elhatározták, hogy újat készítenek, olyat, mely meg egyeznék azokkal az elvekkel, melyeket a kormányzás minden ágában alkalmazni akartak.

¹ De Groot, Verantwoordingh, 31. l. Verhooren van Oldenbarnevelt, 194., 195., 240. l.

Természetesen itt is megnyilatkozott az a provincialismus, melyet mindenütt előtörni láttunk. A helyett, hogy egy nemzeti egyházi rendtartás felé törekednének, a mint azt az egyház és az állam érdeke egyaránt megkövetelte, a különböző provinciák Rendei az egyháznak a maguk külön területén való különleges rendezésére szorítkoztak. Holland Rendei e tekintetben még csak nem is próbálták, hogy az egyébként velük oly szorosan összekapcsolt Zeeland Rendeivel egy értelemre jussanak. Az egyház szabályozását pusztá állami ügynek tekintették, melyet minden tartomány önmagában képes és köteles is elintézni; az *utrechtii unio* megállapodásaihoz tartották magukat, a mely tényleg, megfelelően az ágostai vallásbéke feltételeinek, minden kormány részére fenntartotta alattvalói vallásügyi dolgainak szabad szabályozását. Holland Rendeinek fáradozása, mihelyt az ország védelméről és kormányuk megszilárdításáról megtörtént a gondoskodás, elsősorban oda irányult, hogy egy bizottság küldessék ki nyolcz tekintélyes világi és nyolcz egyházi személyből s erre bízták egy elfogadható egyházi rend elkészítését. Mindennek Oldenbarnevelt volt a megindítója és keresztülhajtója; ő is tagja lett a bizottságnak és mielőtt még ez összeült volna, már a tervezet főbb vonásokban az ő nézeteivel megegyezően megvolt állapítva; határozatba ment ugyanis, hogy egy korábbi tervezetet az 1583-ik esztendőből, melyet akkor még nem tárgyaltak, kell alapul venni és ezt csak annyiban kell módosítani, a mennyiben szükségesnek mutatkoznék. Ezt a régi tervezetet annak idején Oldenbarnevelt közreműködésével, ki éppen akkor kezdte meg politikai pályafutását, készítették el és ez neki még most is annyira tetszett, hogy majd-

nem változtatlanul akarta megtartani. Ha a két tervezetet az 1583-iki és 1591-ikit összehasonlítjuk, tényleg látjuk is, hogy alig különbözik a kettő egymástól.¹

Oldenbarnevelt egyházi törvénye az egyház és állam igényei között való közvetítésen nyugszik. A lelkészek, presbiterek és diakonusok meghívása egy bizottság joga, mely négy világi tagból, kiket a városi tanács jelöl ki és négy egyháztanácstagból áll, természetesen a felsőség közelebbi jóváhagyásának feltétele alatt. Az egyháztanács, az egyházmegye és a tartományi zsinat gyűlései meg vannak engedve, feltéve, hogy egyedül egyházi ügyeket tárgyalnak; nemzeti zsinatról nincs szó az elfogadott rendszerben, ez nem is lett volna helyén. A meghívott lelkésztől nem kell formulák aláírását követelni, de ki kell jelentenie, hogy a bibliai tant, mely a katekizmusban summásan van összefoglalva, tisztán fogja hirdetni. A fegyelmi hatóság végső fokon a tartományi zsinatnál van, melyet azonban annyi képviselővel egészítenek ki, a mennyit a Rendek czélszerűnek találnak a maguk köréből küldeni; a szavazatok többsége dönt.

Ha nem csalódunk, ez a terv kiválóan alkalmas volt az akkori korviszonyokra. A szabadság, melyet az egyháznak biztosított, jöllehet kisebb volt, mint a mennyit az egyház követelt, mégis nagyobb, mint a mennyit eddig élvezett, oly nagy, a minőt egyáltalán ezidőszerint elbírt. A befolyás, mely a felsőségnek jutott, más oldalról elégséges volt arra, hogy a prédi-

¹ Az az egyházi rendtartás, melynek tervezete 1583-ban készült el, először Prof. H. I. Royaards által adatott ki, Nederl. Archief. voor kerk. gesch. III. 336. l. Az 1591-ikit megtaláljuk egyebek között Bornál, III. 557. l. — V. ö. Verhooren van Oldenbarnevelt, 194. l.

kátorok követelőzéseit és túlbuzgóságát megfékezze. Mint átmenet egy tökéletesebb szabadsághoz, párosulva az egyház és állam további különválásával, ez a szabályozás éppen ezért nagyon alkalmasnak tűnik fel előttünk. Oldenbarnevelt megtett mindent, a mit csak tehetett, hogy ezt a Rendekkel elfogadtassa, de hasztalan; az ő tekintélye sem volt elég, hogy a két féltékeny hatalmasságot: az egyházit és világit, kölcsönös engedelkenységre bírja. Mint annyi más közvetítés, ez sem elégítette ki a két párt egyikét sem. A prédikátorok nagyon is a kormány befolyása alá helyezve látták magukat; annyira elégedetlenek voltak, hogy arról is szó volt, hogy azt a nyolcz lelkészt, kik a bizottságban ültek, fegyelmi vizsgálat alá kell vonni. De elkedvetlenedésük erőtlen volt, mert a Rendek belátták, hogy zsinat nélkül is és saját kívánsága ellen is szabhatnak az egyháznak törvényt és az egyháziak elégedetlenségével keveset törődtek volna. Nem lehetett azonban ilyen könnyen felfogni egyes városi tanácsok elégedetlenségét, a kik a felsőség jogát a tervezetben nem látták elég erősen kifejezésre juttatva és a kik azt követelték, hogy az 1576-iki egyházi törvények szelleme minden enyhítés nélkül tartassék fenn. Ezek ellenállásán hajótörést szenvedett a bizottság javaslata; hosszú tárgyalás után elintézetlenül félretétetett. Az egyház törvény nélkül maradt, kitéve a regensek vagy lelkészek önkényének, aszerint, a mint az adott pillanatban egyiknek vagy másiknak befolyása volt nagyobb;¹ a viszályoknak gazdag forrása maradt

¹ Az egyháznak több oka volt panaszkodni az állam túlkapásai ellen, mint megfordítva. A Rendek egy határozata 1598 márczius 16-ról elrendelte, hogy Beierlandban, a hol a gyülekezet heves viszálykodásban élt, egy ideig ne osztassék

nyitva kettőjük között. A kedvező pillanat felhasználatlanul mult el; lesz még idő, a mikor az ellenkező városi tanácsoknak okuk lesz megbánni meggondolatlan ellenkezésüket.

Más tartományokban, Zeelandban, Utrechtben, később Groningenben és Drentében a kormány szerencsésebb volt, mint Hollandban; itt sikerült neki egy meglehetősen jó egyházi rendet megállapítani. Zeelandban az egyház jó szervezetének tulajdonítja *Trigland*, hogy ezt nem fertőztették meg az Arminius-féle zavarok, melyek Hollandot nem sokkal utóbb oly sajnálatraméltó módon nyugtalanították.¹

A kormánynak az egyházzal való gondoskodása alapította sok évvel ezelőtt a leideni egyetemet. Nem annyira azért, hogy a tudományt előmozdítsa, mint inkább azért, hogy az egyház részére tanult és méltó tanítók képzőintézetéről gondoskodják, állította fel az egyetemet Orániai Vilmos herczeg, a független állam megalapításakor. A leideni egyetemnek feladata az volt, hogy azzá legyen a protestáns Hollandra nézve, a mi előbb a leuveni egyetem volt a katolikus Németalföldre; ennek mintájára Leidenben a jogi és orvosi tudomány oktatását is hozzá csatolták a hittudományokéhoz. De a fődolog mégis csak a református prédikátorok képzése maradt.² Így állván a dolog

ki az úrvacsora! L. Kist, Kerckel. Archief, V. 487. l. — Nem minden ok nélkül mondja az Antwoord op de Justificatie van Leyden: „Olyanok vagyunk, mint az eb, melynek nyakkötőt kell hordania és ezzel úgy vezetik, a mint akarják“.

¹ Kerckelijke geschiedenissen, 171. l. — A zeelandi egyházi rendtartásra vonatkozólag l. Te Water kitünő értekezését, Reform. v. Zeeland, 444. s köv. l.

² Joggal mondja Grotius: „Praecipue movebat religio, columen partium, cuius explicandae munus opifices hactenus,

az egyháznak befolyást kellett volna gyakorolnia a tanárok alkalmazására és az oktatás módjára. A mily meg nem felelő volna *most*, az *állami* egyetemeken a szabad vallástudomány oktatását az állam által elismert egyházak egyikének gyámkodása alá helyezni, épp oly észszerű lett volna akkor azt a semináriumot, mely kizárólag egy államegyház szolgálatára állítatott fel, ezen egyház zsinatának felügyelete alá helyezni. De, a mint már tudjuk, az egyetem alapításának idejében a Rende és a herczeg nem kívántak olyan egyházat, mely magát kormányozza; ők az egyház kormányzását maguknál igyekeztek megtartani és ennek folytán maguknak tartották fenn az egyetem kormányzását, az oktatás szabályozását és a tanárok alkalmazását is.¹ Ez nem tetszett természetesen a lelkészeknek; már időszakunk alatt panaszkodnak, „hogya leideni akadémia révén több kárt láthatnak az egyházi szolgálatban, mint előnyt”.² Viszont a kormány abban a nézetben volt, hogy neki volt oka a panasz-

aut e rudi plebe literarum inexerciti sibi sumserant“. Hist. I. V. p. 377. V. ö. Vilmos herczeg levelét 1582 márcz. 10-ről az akadémiai tanácshoz, Kerckel. Archief. IX. 523. I. Hogy Jan van Hout 1592-ben ehhez a kijelentéséhez: „ezen egyetem alapításának legfontosabb indítóoka a theologia volt“, hogyan fűzheti hozzá azt: „hogya legyen megengedve nekem ennek a titkát köztudomásra hoznom“, nem értem: hisz a titok köztudomású volt.

¹ „Miótán manapság a theologia tanárai a doktorok helyébe léptek, ennél fogva őket más tudományok és művészetek professoraival egyenlőkké tettük leydeni új egyetemünkön és az lesz a feladatuk, hogya az elébük írt törvények szerint a Szentírást tisztán magyarázzák, tudós és méltó lelkipásztorokat képezzenek“. Kerckel. Wetten 1576-ból 36. czikk.

² Bor, II. 978. I.

kodásra, a miatt a gáncsvetés miatt, melyet az egyetem egyházi részről tapasztalt.¹ Még gonoszabb következményei lesznek egy későbbi időszakban annak, hogy a Rende az egyházi szolgák képzésébe belevetkőztak. Az ő egyetemükön tört ki a harc Armínus és Gomarus között; Vorstiusnak általuk tanárrá való alkalmazása pedig véget nem érő nehézségekbe sodorta őket. De nem akarunk az időknek elébe vágni. Már most is kitűnt, csak kisebb mértékben, hogy az egyház az ő *szükségletére*, de az ő *befolyásán kívül* képzett tanítókat bizalmatlankodva fogadta.

Holland példájára Friesland Rendei 1585-ben, „daczára az idők válságos körülményeinek“, szintén állítottak fel egyetemet Franekerben oly célból, — a mint ezt 1585 július 15-én kelt hirdetményükben kifejezik —, „hogy hazájukat Isten egyházának a vete-ményeskertjévé tegyék és a művészetek és tudományok székhelyévé“. Ők is kizárták az egyházat minden közvetlen befolyásból a hittudományi oktatás irányára és önhatalmulag nevezték ki a tanárokat, kiknek tudományától és hitétől függött jórészen az egyház sorsa.

A leideni akadémia kezdetben nem felelt meg annak a célnak, melylyel felállították. Daczára, hogy a hittudomány számára volt alapítva, theologusok csak csekély számban látogatták. A jogi szakra elég tekintélyes számú ifjú jött tanulni abban a reményben, hogy előnyös állást nyerhet a tartomány vagy az ország szolgálatában; orvostanhallgatókban sem volt hiány; de azok közül, kik tudományos nevelésben részesülhettek, aránylag kevésnek volt kedve a lelkeszi szol-

¹ Jan van Hout. Bor, III. k., 647. l.

gálatra. Mert a lelkésznek az állása akkor és még sokkal utóbb is, a tekintélyes polgári rendnél nem valami nagy becsben állott.¹ Jó házból való fiút ritkán engedtek lelkészi pályára. Másrészt a fiatal emberek, kik az egyházi szolgálatra kedvet és hivatást éreztek, többnyire nem voltak elég tehetősek arra, hogy saját költségükön tanulhassanak. Így a tanárok előadótermei üresen állottak és az egyház jól nevelt és tanult prédikátorokban továbbra is hiányt szenvedett. Általános volt a panasz „az aratás szűkös volta miatt”.² Hogy e téren a helyzetet meg lehessen javítani, szükséges volt azoknak, a kik hivatást éreztek az Ige szolgálatára, eszközöket bocsátani rendelkezésükre, hogy az akadémián kiképezhessék magukat; tehetséges fiatalembereknek az ország költségén kellett a theologia tanulását lehetővé tenni. Már az 1581-iki zsinat, melyről több ízben megemlékeztünk, buzdította a gyülekezeteket „azon munkálni, hogy legyenek a theologián hallgatók, a kik *ex bonis publicis* kapják ellátásukat”.³ Az 1583-iki és 1591-iki egyházi rendtartástervezetben a zsinat ezen kívánságával megegyezőleg

¹ Grotius így ír 1639-ben: „Functio theologi, hominum vitio, minus honorata”. Epist. 1214. Sokkal nyersebben fejezi ki magát 1625 körül Van der Laen haarlemi volt polgármester: „Legtöbbnyire a közönséges, műveletlen, tudatlan nép salakjából származtak”. Brandt, Reform. IV. 639. l. Vele egyezően mondja 1663-ban Aitzema: „Látjuk, hogy csak a legalacsonyabbak és legszegényebbek tanulnak a végből, hogy lelkészek legyenek. A tanult és ékesszóló lelkész a maga személyes tehetségeiért részesül ugyan némi tiszteletben. De magát a lelkészi rendet micsoda tiszteletben részesítik vajjon?!“ IV. 1008. l.

² Jan van Hout kifejezése.

³ Határozatainak 14. czikke.

határozatba ment, hogy ézentúl a leideni egyetemen az ország költségén 36 kiválasztott ifjú nyerhessen egyházi szolgálatra nevelést. És jöllehet ez az egyházi rendtartás, a mint láttuk, nem jutott érvényre, elhatározták a Rendeek, hogy legalább ezt az egy megállapodást végrehajtják és 1592 októberében az ő rendelkezésük következtében megnyílt a „Collegium Theologicum“, a hol az állam költségére szegénysorsú lelkészjelölteket lakással és élelmezéssel láttak el. Leiden titkára, az ismert *van Hout* János ez alkalommal egy túlcziczomázott, fellengős beszédet tartott a *rederijkerek* modorában.¹ A nagytiszteletű Cuchlinus töltötte be az igazgató fontos állását.

Nagyon kevésbé vették fontolóra azt az egyházpolitikai hatást, melyet ennek a collegiumnak a felállítása szükségképen maga után vont. Ezáltal lettek Holland Rendei egyházuk jóvendőjének az uraivá, ha nem is ez volt kifejezetten a céljuk. Hiszen ebből a collegiumból kerül ki néhány év múlva a prédikátorok nagy többsége; az ő neveltetésüktől fog függni, hogy milyen szellem uralkodjék az egyházban. Tanulmányi idejük alatt olyan igazgató felügyelete alatt vannak, a kit a Rendeek állítanak a collegium élére. Tanulmányaik módjára, jellemük kialakulására ez az igazgató túlnyomó befolyást gyakorolhat. Ezenkívül tanulmányi idejük bevégezése után csak a felsőség jóváhagyásával választhatta meg őket valamelyik gyülekezet; a collegiumban tartózkodásuk révén ismeretessékké lettek a kormány előtt és az ellenzékieskedőket és kezelhetetleneket egy vagy más módon ki lehetett zárni az egyházi szolgálatból.² Így az okta-

¹ Egy e korbeli röpiratból, lenyomtatva Bornál III. 645. l.

² Elismeri ugyan van Hout is, hogy a Rendeek egyebek

tásnak ezen berendezésével, sokkal inkább, mint talán a legszigorúbb egyházi rendtartással, módjában állott a világi kormánynak az egyházat a maga gyámködása alatt tartani. Nem volt túlzás az, midőn *De Groot* 1615-ben Vossius Gerardus Jánosnak, ki a Rendeek collegiumának az igazgatójává neveztetett ki, ezt írta: „Isten után neked van kezedben az, hogy milyen legyen 10 vagy 20 év múlva az egyház állapota itt az országban”.¹ De akkor már késő volt; az egyház nem adott az államnak időt arra, hogy új szellemet plántáljon bele. Mint más tekintetben is, úgy itt is elmulasztotta a felsőség, hogy idejében kihasználja a reá kedvező intézményeket; általában nem ügyelt eléggé a növendékek kiválogatására, sem az igazgatók megválasztására: más befolyás alatt és nem az övé alatt nőttek fel a jövődő lelkészek. Így a kormány a maga collegiumából nem húzhatott olyan előnyöket, a minőket várhatott volna.

A franekeri akadémián Friesland Rendei hasonló collegium felállítását határozták el, de ez nem jött létre. Végre úgy intézkedtek, hogy a szükségben levő theologusoknak ösztöndíjakat adjanak és rájuk bízzák, hogy hogyan élnek meg abból és hogyan folytatják tanulmányaikat. Oly égető volt Frieslandban és a szomszédos tartományokban a szükség tudományosan képzett! prédikátorokban, hogy egy ideig nem kevesebb, mint száz ilyen stipendiumot osztottak ki.² Hogy

között azt is célozzák a collegiummal, hogy „egyesek túlságos heveskedését némileg zabolázhassák”.

¹ „... ita ut post Deum immortalem tua potissimum in manu sit futurum, qualis post annos decem aut viginti futura sit his in terris Ecclesia“. Epist. 55. p. 18.

² Tegenw. staat van Friesland, II. 533. l.

a Rendek ezen eljárás révén semmi hatással sem lehettek arra a szellemre, melyben a segélyezettek felnövekedtek, önként érthető. Itt épp úgy, mint Leidenben a hittudomány és egyházi jog különböző rendszerei szabadon fejlődhettek és terjedhettek egymás mellett. A tudomány szerencséjére a Rendek libertinus közönbössége megakadályozta, hogy ezek a hittudományi tanulmányokra olyan túlnyomó befolyással legyenek, mint különben szándékoztak és tényleg lehettek volna. Csak különös alkalmakkor és rövid ideig törődtek a tanítással és a tanárok rendszereivel. Általában a németalföldi akadémiákon a vizsgálódás teljes szabadsága uralkodott.

Visszatérünk arra a megjegyzésünkre, a melyből kiindultunk; a református egyház, mely minden más egyházat magába akart olvasztani, a legkülönbözőbb alkotórészeket vette fel magába, a nélkül, hogy ezeket saját lényével assimilálni tudta volna. Azok az eszközök, melyeket használt, hogy egységet és egyformaságot hozzon létre, elégteleneknek bizonyultak. Azokon a vidékeken, melyek azután, hogy az ellenségtől visszahódítottak, rendszeresen térítették át az egyházba, az orthodox tanítás nem talált ellenzésre és osztatlanul uralkodott. De Hollandban és Utrechtben a katekizmus és hitvallás tana mellett továbbra is fennmaradt mindenféle eltérő tan, a martinismustól kezdve egész Joris Dávid rajongásáig. Egyes városokban a heterodoxiát maga a városi tanács vette oltalmába. Goudában pl. holland orthodox prédikátorok sehogy sem tudták bevezetni a heidelbergi kátét, mely másutt mindenütt el volt fogadva. Sőt a goudai gyülekezet használatára egy külön, szabad szellemben szerkesz-

tett kátét adtak ki.¹ Több más helyen a helyi felsőség megtartotta azt a lelki tanítót, a kit az egyház, mint nem orthodoxot, fegyelmi vizsgálat alá vont. Mekkora erőfeszítésre volt szükség időszakunk alatt, hogy Goudában egy Herbertszon Hermannt, Medemblikben egy Sybrantszon Takot, Hornban egy Wiggertszon Korneliust el lehessen mozdítani állásából! Az egyház mindaddig a maga jogában volt, a míg azért, hogy a tan tisztaságát megőrizze, igyekezett a tévelygő tanítókat letenni helyükből, de mikor még azt is meg akarta a kormány útján akadályozni, hogy ezek egy különvált gyülekezetet alapítsanak, akkor már túlment a jogos határon. A türelmes Rendeek természetesen nem adták magukat erre eszközül oda, de a helyett, hogy a lelkészeknek ezt az utóbbi, méltatlan kívánságát megtagadták volna, igyekeztek a rendes fegyelmi vizsgálatot megelőzni és az eretnekekkel megtartatni az orthodox egyházban a lelkészi állást. A mennyire félték a Rendeek az elszakadó egyházak szaporodásától, épp annyira aggodalmasan igyekeztek a nemegyesíthetőt együtt tartani. Ez a külső egység lebegett szemük előtt elsősorban; remélték, hogy az érzelmi egység azután majd magától meg fog jönni. Mily siralmasan csalódtak! Amikor megakadályozták, hogy az egyenetlenkedők külön váljanak, szünetlenül erősítették a kölcsönös gyűlöletet, míg végre ez 1618-ban fékezhetetlen hevességgel kitört, midőn a gyengébb pártot az egyházból az erősebb nemcsak kitaszította, de le is verte és el is tiporta.

Egy hittétel áll ez idétt mindezen egyházi viszály-

¹ L. Donteclock, „Proeve des Gouschen Catechismy“. (1607) 2. 1.

kodások közepette előtérben: az eleve-elrendelés, a praedestinatio hittétele. Nagyon fontos tétel kétségkívül és sokkal méltóbb tárgya a különbözősnek, mint a transsubstantiatio, mely fölött a német protestánsok oly hevesen vitáztak. De hogyan lehetnek a gondolkodó keresztyének e tekintetben valaha egyek? Mindekelőtt kinek-kinek saját jellemétől függ, vajjon az ember erkölcsi szabadságát, vagy pedig az Isten egyetemes kormányzását érezi-e legmélyebben; hiszen nincs keresztyén ember, ki a két hitczikk közül az egyiket megtagadhatná: a remonstransok és a contraremonstransok csak annak a viszonynak a mértékére nézve különböznek, a mely szerint ezek egyesíthetők s egymással összeegyeztethetők. A szabadelvűek és így a holland régensek többsége, a maguk szabad akaratát érezték legerősebben. Éppen ezért abban a nézetben voltak, hogy Isten világkormányzásának befolyása az emberek cselekedeteire nem ellenállhatatlan. A gyülekezet pedig főleg Isten lelke által vitetve érezte magát és a maga akaraterejét kisebbnek tartotta. A két párt egyike sem hajtotta túl a maga felfogását addig a legszélső végletig, mint a hogy azt az ellenpárt ráfogta. A szabad akarat védelmezői nem szüntek meg Isten gondviselésében hinni. Az eleve-elrendelés hirdetői nem tanítottak fatalismust és csak ritkán hallatták a mohamedán „Isten akarta úgy“-féle szólásmódot bűneik mentségére. De hitükből megingathatatlan bizalmat merítettek ügyük isteni volta iránt. Kiválasztottaknak érezték magukat, kik naponként sokban hibázhattak, de a kik mégis az örökéletre vezető egyetlen úton jártak. A remonstransok tana alkalmas volt olyan emberek számára, kik a maguk akaratáról és ennek mozdulatairól számadást adni igyekeztek; a

contraremonstransok tana megfelelt annak a tömegnek, mely akaratának más által való határozását érzi, a nélkül, hogy tudná, mily okoktól vezettetik.

A különböző irányokat, melyek időszakunk alatt az egyházban mutatkoznak, jelentős emberek képviselik. Dirck Volckertszen Coornhert és Marnix van St. Aldegonde, mindketten azon az időszakason belül halnak meg, melylyel mi foglalkozunk; életük folyása nagyobb részében egy korábbi korba tartozik ugyan, de mint a pártok képviselői az egyházban s egyúttal, mint a németalföldi irodalom munkásai, megérdemlik, hogy egy-két szót szenteljünk emléküknél.

Két embert, a kik tehetség és jellem dolgában egymástól jobban különböznének, alig tudunk elgondolni. Az egyik bátor, komoly, szigorú nemes úr, a ki megtanulta az élet harczában, hogy ne emberi erőre, hanem Isten segítségére támaszkodjék, de a ki azután abban a szilárd hitben, hogy Isten támogatja, erősnek is érzi magát; kipróbált meggyőződésű ember, kinél a kétségnek még csak árnyéka sem jelentkezik; türelmetlen a másként gondolkozókkal szemben, majdnem eretneküldözésre hajlandó, de egyúttal kész arra is, hogy hitéért maga is üldözést szenvedjen és életét adja. A másik polgárember, ki keze munkájával vagy tollával keresi meg kenyerét; ki fél a veszedelemtől,¹ ki nem akar martir lenni, de a ki nem is akar senkit

¹ Az „Antwoord op de Justificatie van Leyden“ írója szemére veti Coornhertnek és pedig nem ok nélkül, hogy ez 1572-ben a hazát elveszettnek tekintette, vele nem törődött s csak magáról gondoskodott. „Túlságos gondosságból“, mondja, „nagyon keveset bízott Coornhert az Isten gondviselésében“ 146. lap.

se hitéért kínozni; türelmes azok iránt, a kik őt megtűrik és semmitől annyira nem idegenkedő, mint az üldözési fanatismusban szenvedő orthodoxiától: jólelkű, önmagával elégedett, meggyőződve arról, hogy a ki a jót komolyan akarja, azt meg is valósíthatja. A két ember arczképét csak meg kell nézni, hogy belássuk, hogy mily kevés közös vonás van közöttük: Coornhertnek mosolygós, nyílt széles ábrázata, bárdolatlan, köpczös alakja, Marnixnak pedig tiszteletet gerjesztő tartása és hideg, zárt arcza van. Ha könyveiket felütjük, különböző jellemük még világosabban szól stílusukból. Marnixnál a mély komolyság váltakozik a metsző gúnynyal. Nevetése az ellenpárt kigúnyolása, a melyet mint Isten szent igazságának ellenségét, megvet, melylyel nem vitázhat, de melynek okoskodását, mint hazugságot és ostobaságot pellengérre kell állítania. Coornhertben ellenben vitakedvelő, terjengős, kimerítő, polemikus írótlátunk, ki mindent meg akar próbálni és a jót megtartani, ki inkább helyezi az igazság keresésébe, mint annak birtoklásába a maga dicsőségét.

Daczára, hogy ez a két jellem annyira eltér egymástól, mind a kettőt méltányolhatjuk és tisztelhetjük. Ha Coornhert és Marnix élettörténetét megnézzük, ha tetteiket összehasonlítjuk szavaikkal, mindkettejüket megszeretjük. Mindketten azért buzgólkodtak, a mit jónak és igaznak tartottak, mindkettő a maga módja szerint. De mily méltánytalanul ítélték meg mindkettejüket kortársaik: egyiknek barátai lebecsmérlik és elátkozzák a másikat. Trigland, Marnix párt-híve, a vallásos és protestáns Coornhertben „egyikét látja a legnagyobb ellenségeknek, kik a református tan és egyház ellen valaha feltámadtak; ki a keresztyén vallást legszenvedélyesebben gyűlölte és leggya-

lázatosabban becsmérelte“.¹ És Coornhert barátai nem sokkal kedvezőbben szólnak Marnixról, kit pártoskodásukban majdnem hazaárulással vádolnak.² A későbbi történetíró nagy kiváltsága az, hogy mindkét párt nagy férfiainak céljait a nélkül, hogy tetteik irányzataitól tartania kellene, pártatlanul ítélni meg és ha megérdemlik, az egyiket épp úgy, mint a másikat csodálhatja. A kortárs belevonatva a vélemények harcába, a jó törekvést az ellenpártban ritkán tudja észrevenni, nagyon is ügyel az ő szemében veszedelmes *következményekre*, melyeket amannak a tettei maguk után vonnak és éppen ezért a legélesebb fegyverekkel harcol ellene, melyeket csak talál. E tekintetben a híres emberek csak az utókortól várhatnak méltányos ítéletet. A pártokon kívül állni csak közönbösöknek adatott meg, vagy rendkívüli ítélőképességű férfiaknak. Orániai Vilmos méltányos lehet Coornherttel és Marnixsal szemben és mindkettő erejét magasabb célra használhatja fel, mint a milyent azok bármelyike maga elé tűzött.

Coornhert időszakunk elején 67 éves öreg ember volt, de még mindig szüntelenül — majdnem azt mondhatnám — nyughatatlanul munkált. Az utolsó éveket államszolgálaton kívül Haarlemben töltötte el mint jegyző, de munkakörét sohasem szerette. Kedve főleg vallási vitákban tellett, szóban, írásban mindenféle módon. A három vaskos folio kötet, melyben művei össze vannak gyűjtve, alig tartalmaz mást, mint ilyen vitairatokat. Még életének utolsó esztendejében is kijelentette készségét arra, hogy a heidelbergi káté

¹ Kerck. Gesch. 197. 1.

² L. pl. „Antidote“, melyről tüstént bővebben.

tévedéseiről megindított vitáját, melynek nem szakadt vége, a lelkészek bizottságával szemben újra felvegye. Halálos ágyán azzal foglalkozott, hogy harmadik vita-iratát írja Lipsius ellen az eretnekek megölethetése tárgyában. Szenvedélyessége sok bajba keverte. Midőn 1588-ban Haarlemből Delftbe költözött, hogy ott egy jó barátja házánál utolsó napjait a Bibliára tett számos megjegyzésének az összegyűjtésére szentelje, megtiltotta a városi tanács, a melynek lelkészeit megtámadta és elkésérítette, a város falai között való maradást. Lipsius ellen írott könyvével, melyet Leiden tanácsának ajánlott, úgy gondolta, hálára számíthat, de nem aratott mást, mint hálátlanságot, mert a leideni felsőség nem akarta Lipsiust, az egyetem díszét megharagítani; a felajánlást nyiltan visszautasította és Coornhertnek nem adott igazat. De hallgatásra az igazságszerető ember nem volt bírható; kitartott, a míg csak a halál meg nem hozta a nyugalmat neki.

Egészen máskép végezte Marnix a maga életét. Antwerpen elvesztése után, a hol ő parancsnokolt, megvádolva, kihallgatás nélkül elítélve és hivatal nélküli életre kárhóztatva, méltóságosan vonult vissza és birtokán Westsouburgön újra hozzálátott korábbi száműzetése alatt kifejtett irodalmi munkásságához. Mikor később, azután, hogy az első felháborodás már lecsillapszik, a Rendei vagy Móricz herczeg valami megbízással Angolországba vagy Franciaországba küldik, vállalja a feladatot, az önértetért ért megbántás minden éreztetése nélkül. Végre a magas kormány olyan munkával bizza meg, mely éppen az ő tehetségére van szabva és egészen szíve szerint való: a Bibliának az eredeti szövegből hollandusra való for-

dításával. Ezzel a munkával foglalatostkodva hal meg 1598-ban.¹

Életének utolsó évében neki is kellett még egy tollharczot vívnia; ő is azt a kérdést tárgyalta, melylyel Coornhert halálos ágyán foglalkozott: mit kell tennie a világi felsőségeknek, hogy az egyházi tant az eretnekségek ellen megoltalmazza. De még Marnix az eretnekek *üldözését* ajánlotta, Coornhert csak tollal, nem pedig karddal akart a tévelygések ellen harczolni.

E kérdésre adott válaszában — mely kérdés, fájdalom! ebben a században annyira a közérdeklődés tüzpontjában volt — Coornhert az újabb idők fiának mutatkozott; öntudatlanul is át van hatva annak a szükségességétől, hogy egyházat és államot külön kell választani. Nem akarja, hogy a felsőség védelmezze az igaz hitet, mert tagadja azt a jogát, hogy a sokféle tanításból kiválassza az igazat. Meg lévén győződve arról, hogy a szentírás kétségbevonhatatlanul igaz, azt szeretné, ha a felsőség minden felekezet tanítóinak azt parancsolná meg, hogy egyedül az ó- és újtestamentumot hirdessék minden emberi magyarázat és hozzátoldás nélkül.² De ha az egyiknek megengedik, hogy a maga írásmagyarázatát, hittudományi rendszerét hirdethesse, akkor senkit se szabad megakadályozni abban, hogy más írásmagyarázatot, más theologiai rendszert hirdessen, mert senkit sem illet meg az a jog, hogy a vélemények közül egyiknek a többiek fölött való igazságát kötelezővé tegye; az igazság annyira erősebb, mint a hazugság, hogy semmi

¹ V. ö. értekezésemet „Herinnering aan Marnix van Sint Aldegonde“. Gids, 1898. dec.

² L. Coornhert „Middel tot mindering der Secten“. Werken. III. 395. l.

emberi oltalomra nincsen szüksége. Csak hagyni kell az igazságot és a tévelygést nyíltan és szabadon harczolni egymással; nem kétséges, hogy a kettő közül melyik fog győzni.

Coornhert álláspontjáról nézve ez az okoskodás megczáfолhatatlannak látszik. De Marnix más álláspontból indult ki.

Nem tagadja, hogy volt kormány, mely megcsalatra és elcsábíttatva, téves vallást védelmezett és a jobbat üldözte. A római császárok, kik az első keresztényeket, a római katolikus fejedelmek, kik a protestánsokat elnyomták, kétségtelenül tévedtek és helytelenül cselekedtek. De mit bizonyít ez? Nem ítélte-bíró sohase ártatlant halálra s nem bocsátott-e vétkest szabadon? De hát ezért a gonoszok büntetését helyteleníteni és eltörölni kellene? Nem. Ha a protestánsok olyanok lettek volna, a milyeneknek V. Károly első vérparancsában leírja őket, akkor mindenkinek el kell ismerni, hogy nem egy, hanem száz halált érdemeltek volna.¹ Keresztyén kormányra nézve

¹ „Et qui est celui d'entre nous, lequel ne confesse volontiers que si à la verité nous estions tels que l'Empereur Charles le Quint nous a depeints en l'Edict de la Religion faict à Worms en l'an XXII, sur le quel tous les autres ensuivans et mesmes ceux du Roy Philippe son fils se trouvent fondés, nous aurions merité non pas une seule mort, ains cent, s'il estoit possible de les souffrir l'une après l'autre“. Reponse Apologetique. Ehhez a vitairathoz négy darab tartozik:

1. Marnix v. St. Aldegonde, Ondersoeckinge ende gronde-lijcke wederlegginge der Geestdrijverische leere enz. 1595.
2. Antidote ou contrepoison contre les conseils sanguinaïres de Ph. de Marnix.
3. Reponse Apologetique de Ph. de M. à un libelle fameux etc. 1598.

nem is oly nehéz dolog az, mint gondolják, hogy az igazságot megismerje. Az igaz hittől függ az ember üdvössége és így Isten az igazságot az elől, a ki teljes szívvel keresi, nem rejthette el: a kormány nem kevésbbé van abban a helyzetben, mint minden üdvözülni vágyó ember, hogy az igaz hitet felismerje és ezt ez esetben védenie kell az ördög és pokol támadásai ellen azokkal a fegyverekkel, melyeket Isten rendelkezésére bocsátott. Teljes bizalommal szólítja fel tehát Marnix a felsőséget, hogy a fanatikusokkal,¹ a kik az ördög segítségével naponként szaporodnak, szembeszálljon és őket, ha a szükség úgy hozza magával, el is pusztítsa.

Nem ítélni akarunk, hanem csak ismertetést nyújtani; Marnix és Coornhert között az idő döntött. Érdekes a történelemre nézve az a harc, a melyben küzdeni látjuk őket; ez szinte előjátéka azoknak a szomorú színjátékoknak, melyek a fegyverszünet alatt lejátszódtak. Coornhertben látjuk a remonstrans kormány előhírnökét, ki a vitás hitczikkekre hallgatást parancsolt; Marnixban a contraremonstransok előhírnökét, ki meg levén győződve arról, hogy nézete kétségbevonhatatlanul igaz, az ellenpártot hallgatásra akarja ítélni és egyedül a maga számára követeli a szabad igehirdetést.

Harmadik nem nagy, de befolyásos pártot alkottak a libertinusok, kiket neutralistáknak is neveztek,

4. Wederwoord van Emmerij van Lyer (Bor, IV. 580. l.)

Ezen könyvekből vontam össze Marnix okoskodását.

¹ Rajongóknak neveztetnek David Jorisz, Hendrik Nicolaasz, Sebastiaan Franck és több ilyenek követői, a keresztiségismétlők söpredéke, kik a bibliának allegorikus értelmet adtak és rajongásukat a szentírással vegyítették.

mert a római katolikusok és protestansok közötti harczban nem foglaltak el oly határozott állást, mint a minőt a tömeg kötelelességszerűnek tartott. Valóban ők inkább a humanistáktól, mint az egyház reformátoraitól származnak; épp úgy, mint ezek, magasabbra becsülik az általános keresztyénit, mint azt a különöset, mely a protestantismust a catholicismustól megkülönbözteti. Türelmességet és lelkiismereti szabadságot követelnek mindenki részére. Idegenkednek a theologiai czivódástól, az oly igazság keresésétől, melyet megtalálni nem lehet; ellenségei a katolikus papi kényszernek épp úgy, mint a protestáns prédikátorok kormányzásának, a babonának és a fanatismusnak mindenféle alakban. Különösen nekik lehet köszönni, hogy itt az országban legalább egy századdal korábban, mint másutt, megszűntek az iszonyú boszorkányperek.¹ Befolyásuk a hitbuzgóság zabolázására és az erkölcsök szelídülésére nagyon jó hatással volt. Kétféle hitvalláshoz tartoznak, a római katolikushoz és a protestánshoz, de egymással közelebbi rokonságban állanak, mint ama túlbuzgólkodókkal, a kiket hitsorsosaiknak neveznek. A protestánsokhoz tartoznak sokan a régensek és államférfiak közül, kik későbbi időkben a remonstransokhoz csatlakoztak, különösen Oldenbarnevelt, kinek mondása: „semmit sem tudni, ez adja meg a legbiztosabb hitet” minden libertinus hitvallás rövid foglatának tekinthető. A katolikusok között tiszteletből első helyen nevezzük meg Elbertus Leoninust, Gelderland kancellárját, kiből Marnix semmi egyéb megrovásra méltót

¹ L. cikkemet: „Het geloof aan Wonderen“, De Gids 1866. II.

nem talált, mint azt, hogy nagyon idegenkedett mindenféle hittudománytól.¹ De még inkább, mint Leoninus, érdemli meg Spieghel a költő, kiről már fentebb megemlékeztünk, hogy mint ennek a pártnak tagja említessék fel. Ő hű maradt az anyaegyházhoz, de annyira idegenkedett az inquisitiótól, mint Oldenbarnevelt a képrombolástól. Kedvelt íróinak egyike Montaigne, a főfőskeptikus, ki azt írta, hogy mi ugyanabból az okból vagyunk keresztyének, a mely okból francziák vagy németek vagyunk.² Épp úgy, mint ez, gyűlöli ő is az új fajta theologusok tudásvágyát:

Tudásvágy, mint az étvágy, árt, ha mértéktelen:
Mennyi eretnokséget támasztott botorul;
Isten félelme helytt im pártok csatája dúl,
S kizár a menyből itt lent s kizár majd odafenn.

¹ Marnix azt írja Leoninusnak: „Nihil est in te, quod non sit suavissimum, si hoc unum demas, quod nimium es atheologus“. (Oeuvres de Marnix, Corresp. p. 245.) — Ennek és minden más libertinusnak a hitvallása a következő szavakban van összefoglalva: „Ego simplicem religionem amplectendam semper praedicavi, et etiam nunc praedico, prorsus divina et humani ingenii captum excedentia divinitati et secreto Dei et Angelorum iudicio relinquens, honorandam potius et admirandam divinitatem quam definiendam iudicavi“. L. van Cappele, Elb. Leoninus, Bijdr. tot de Gesch. d. Nederl., 114., 115. l.

² „Nous sommes chrestiens, à mesme tiltre que nous sommes ou perigordins ou allemans.“ Essais L. II. ch. 12, p. 536. — Spieghel ugyanezt a fejezetet idézi, 254. l. (Vlaming kiadása); l. továbbá 129. l. v. 557. — Montaigne „Essay“-inek befolyása már korán nagy volt minálunk is. Az „Antidote“ íróján meglátszik, hogy jól ismeri és Marnix is jól ismeri, mert ellenfelét azzal vádolja meg, hogy mindenféle skeptikus megjegyzést Michel de Montaigne irataiból írt ki. Pedig az *Essayk* első teljes kiadása csak 1588-ban jelent meg.

Szerencsés ellenben a régi, elmúlt idő:

Gyermekkorunk egyházi tanja
Nem rendelt, mint most, oly sokat.
Elég volt Miatyánk, Üdvözlég,
Hiszekegy, Tizparancsolat.
Átkozzuk el az ördögi ármányt
És maradjunk meg most is ebben,
„Istent szeressed“ — ez a főtan,
Ki szeretetben megáll, megmarad az Urban,
Virágozzunk a szeretetben.

De válassza bár Spieghel a régi időt, helyén van ő az újban is. Szabadgondolkodásáért a protestáns kormány akkora szabadságban részesíti, a mennyit az inquisitio bizonyára nem hagyott volna neki. Kereskedése virágzik; ha gyűlöli is a feltörő kereskedői szellemet, ért hozzá, hogyan gyűjtsön becsületes módon kincseket magának. Érintkezik mindenféle felekezetből a rokongondolkodásúakkal: Roemer Vischer, az Anna és Tesselschade atyja; Hooft polgármester, a híres várnagy atyja, továbbá Coornhert és egy sereg a legtekintélyesebb amsterdami polgárok közül, baráti köréhez tartoznak.

És ez a kör, a mi újabb irodalmunknak iskolája, dicséretet érdemel azért is, a mit maga alkotott, de még inkább azokért a tanítványokért, a kiket nevelt. Az a három férfiú, kiket az egyházi pártok élén látunk, Marnix, Coornhert és Spieghel, egyúttal vezetők az irodalom terén is; Marnix, a nemes úr, itt is egyedül jár a maga útján; Spieghel és Coornhert szorosabban összetartanak és szívesebben csatlakoznak körük polgári költészetéhez.

A középkori városok lényegéhez, a maguk czéheivel és polgárőrségeivel, hozzátartozott a „Rederijkers-

Kamer“ vagyis a *rhetorikai-kör* is. Ez Brabantban és Flandriában már a XIV. század elején virágzásban lévén, onnan jött át Észak-Németalföldre; a fölkelés kitörésekor már megvolt honosodva Hollandban és a Délről száműzöttek még inkább megkedveltették; most az egész ország, városok és falvak szinte el voltak árasztva ilyen rhetorikai körökkel. Kétféle gyakorlat foglalkoztatta őket: színdarabok és vígjátékok előadása a nép számára és rímelések a kör tagjai között kölcsönösen. Néha, mint 1596-ban Leidenben, több kör jött össze különböző helyekről, s e körök ünnepi felvonulásokkal, mutatványokkal és legjobb költői darabjaikkal versenyeztek a kitűzött díjakért. Kedvvelésük nem ritkán megbotránkoztató volt; szabados szellemükért, zabolátlanságukért először a római katolikus, később a protestáns lelkészek gyűlöletét is magukra vonták. A kegyes, vallásos embereknek botránkozásul szolgáltak, az irodalomnak keveset használtak. Nem mintha költői berkeikben hiányzott volna a tenyészet, sőt nagyon is buja volt, de legtöbb esetben csak gaz és gyom jött létre. Csak egy pillantást kell vetnünk időszakunk pályaverseire, természetesen a legjobbakra, hogy meglássuk, hogy a rhetorikai körök nemes művészete micsoda élvezhetetlen gyümölcsöket termett; nem is illett már a szabad, egyéni fejlődés ezen időszakába, túlélte azt az állapotot, melyben virágozhatott; a városokban nem sokára hanyatlani kezd és csak a falvakban tartja még fenn magát, mint méltó járulék a falusi búcsúk gyönyöreihez.

Kivétel volt az általános jelentéktelenségből az ősrégi amsterdami kör: melynek „*szeretettelben virágzik*“ volt a jelmondata és a neve. Időszakunk alatt ebben a körben fejlődött ki az új irodalom a régi alakokból,

melyekben még mintegy fogva volt: a moralitásokból és bohóskodó játékokból kifejlődött a színművészet, a pályaversek rimeléséből a nyelvészet és költészet. Ismét Spieghel és Coornhert azok, kik ezt a jobb jövőt előkészítették.

Legnagyobb érdemük az a gond, melylyel a nyelv tisztaságát szívükön viselték. Az ő felügyeletük, különösen a Spieghel felügyelete alatt a kör 1584- és 1585-ben egy németalföldi nyelvtant és egy németalföldi dialektikát adott ki, melyet a szaktudósok, mint nagyon érdemeset, magasztalnak.¹ Az ő törekvésüknek és némely náluk kevésbé híres munkás törekvésének köszönhetjük, hogy a németalföldi nyelv számtalan idegen szótól és alaktól, melyek azt a burgundi herczegek idejétől fogva eléktelenítették, megtisztult éppen akkor, a mikor az idegeneknek és annak a sok mindenféle vonatkozásnak a befolyása, melyekbe a kereskedelem a szomszédokkal juttatott bennünket, még gonoszabb meghamisítással fenyegettek. Mennyire előnyösen üt el az akkor fejlődő nyelv tiszta hollandussága attól a mindenféle nyelvből való zagyvaléktól, melyen a flamandok és brabantiak ugyanazon időben kifejezték magukat.

Ha Brüssel mind kiüzné a jött-ment szavakat,
S az mind sietne vissza, honnan ide szakadt:

¹ „Twe-spraeck vande Nederduitsche Letterkunst ofte vant spellen ende eygenscap des Nederduitschen taals, . . . tot Leyden 1584. — Ruygh-bewerp vande Redenkaveling, ofte Nederduitsche Dialectike, . . . tot Leyden 1585“. — Brandt G. szerint: („Inleidinge tot de beschrijvinge der ses Vertoningen“) Spieghel volt ezeknek a könyvecskéknek írója és Coornhert és Roemer Visscher voltak annak a kamarának akkori igazgatói, mely e könyveket kiadta.

Kitűnnék, milyen bamba a sok-sok fecsegő,
 Mert együgyű nyelvében nem volna ész s erő.
 De most úgy összeforrtak ott, hogy szét nem tudnád választani
 [többé,
 Ha valamennyi leuveni s leydeni tanár és doktor fejét mind
 [azon törné.

És nemcsak a nyelv megtisztításáról, hanem gazdagításáról is gondoskodtak a kör tagjai azzal, hogy felelevenítettek elfelejtett kifejezéseket és új összetételeket alkottak. Hogy ebben nem ritkán nagyon is messze mentek, azon nem csodálkozhatunk: a legtöbb újítás túlzásba szokott csapni. De a mi helytelen volt benne, az újra feledésbe merült, a helyes használat pedig, melyet ők hoztak forgalomba, fennmaradt. A mi „*Rendi-Bibliánk*“ hollandus nyelve, mely a későbbi nyelvre oly kiszámíthatatlan hatással volt, maga is megérezte a Spieghel újításainak a befolyását.

Spieghellel és Coornherttel e tekintetben Marnix egyértelműleg munkálkodott. Jól esik látnunk, hogy ők, kik egyházi téren annyira távol állottak egymástól, az irodalom terén ugyanazon szellemben és szemük előtt ugyanazon czéllal, együtt működnek.

Marnix, jóllehet születésére nézve brabanti és szívének egész teljességéből azon volt, hogy a tizenhét németalföldi tartomány újra egyesíttessék egymással, a vallonok az alnémetekkel: mindazáltal éppen úgy, mint a hollandi születésű nyelvtudósok, ellensége volt annak, hogy a flamand nyelv a vallonnal egybekevertessék. Ő, ki illetékes bírák ítélete szerint, oly kitűnően ír francziául, a hollandust épp oly tisztán írta, mint Spieghel, sőt tisztábban, a mennyiben nem engedte

¹ Bredero, Spaansche Brabander.

magát azokra a természetellenes szóösszetételekre és szószármaztatásokra csábíttatni, melyekben Spieghel annyi gyönyörűségét leli. Belátta, hogy az írónak „lehetőség szerint a nyelv közönséges és használatos módját kell követnie és minden czikornyás és idegen szót kerülni tartozik“.¹ Követésreméltó példát állított fel a zsoltárok fordításában, a mely 1580-ban jelent meg ugyan először, de *most* 1591-ben sokban javítva és a maga végleges alakjában adatott ki újra. Ebben a könyvben, a mely oly méltó volt arra, hogy igazi nemzeti könyvvé legyen, igyekezett Marnix a „du“ és „dijn“ („te“ és „tiéd“) egyesszámú második személyű névmásokat, melyek még nem sokkal azelőtt mentek ki a használatból: ismét használatba venni. Hasznosnak tartotta azt, hogy az egyes számra meg a többes számra különböző alakokat használjanak, de főleg kötelességének tartotta a mélyen vallásos férfiú, hogy „Isten egyetlen és minden társ nélkül való magas felségét és egyetlen egyszerű lényét“ ne többes számban szólítsa meg; ebben bünt és Isten *egyetlen* voltának a tagadását látta. Így ebben az időben a vallás az ember gondolkodásának egy tárgyától sem volt idegen. De Marnix törekvése megghiúsult, nyelvkincsünknek, — hitem szerint — a megkárosodására. A bibliafordítók későbbi időben kénytelenek voltak vele, hogy némi habozás után a kedvelt „du“ és „dijn“ szavakat örökre elveszni engedjék.

Kevésbbé járatosak e korszak költői a versalakok művészi szerkesztésében, mint a nyelvben és a stílusban. Csak *Hoof*t fogja majd ezeket a

¹ Zsoltárai 1591-iki kiadásának „előszavá“-ból (Van Toorenbergen I. k. 198. l.)

művészi versalakokat Itáliából Németalföldre átültetni. Spieghel és Coornhert, sőt maga Marnix is nagyon gyakran vétenek a verstan szabályai ellen. Ez megrontja költeményeik élvezését; gyakran bukkanunk bennük szabálytalanságokra, meg nem felelő helyen meghosszabbított vagy megrövidített szótagokra. Mindamellet is összehasonlítva a „rederijker“-ek rimelésével, az ő verseik e tekintetben is megérdemlik a dícséretet. És költői munkásságuk közben tanulnak is; korábbi és későbbi költeményeik között a különbség észrevehető. Coornhertnek „A mulandó vagyon helyes használata és a vele való visszaélés“ című költeménye nagyon előnyösen különbözik első verseitől. A mi Marnixot illeti, az ő zsoltárai néha egészen folyékonyak és minden hiba nélkül valók.

Közülök az ilyenek tetszenek is nagyon. Nem szükség őket *Datheen* rimelése mellé állítanunk, hogy meglássuk, mennyi báj van bennük; minden összehasonlítás nélkül is megkap bennünket szépségük. Marnix vallásos lelkülete, mely oly szerencsésen meg egyezett a zsoltár költőjével, mindig a helyes hangot ütteti meg vele. Főleg a siralmas énekek, a melyek közül a legtöbbet bizonyára az elnyomatás és szorongattatás idejében fordított le, tanusítják, hogy a költő érezte azt, a mit a Zsoltáríró után újra énekelt; a németalföldi száműzött panaszai egybeolvadnak a héber száműzött panaszaival. Nemcsak Izrael sorsa az, mely miatt a költő így sóhajt föl:

De most elfordítottad orczád,
S hagyod, hogy világ csúfja lettünk,
Nem szállsz velünk a harcba s hozzád
Szabadításért hjába esdünk.

— — — — —

Úr Isten ébredj, itt az óra,
 Óh miért alszol oly sokáig?
 Ébredj s ne üzz el minket újra,
 Szívünk remeg s fél mindhalálíg.

Ez ad Marnix zsoltárainak előttünk, németalföldiek előtt olyan különös értéket; annak a mélységes megérzése, a mi aztán a költőt énekre lelkesíti, hogy az Izrael nyomorúsága és megváltatása meg Németalföldnek a spanyol „szolgálatházából“ kiszabadulása között olyan nagy a megegyezés. „A szentírás szerint való dicséretnek könyvé“-hez írt előszavában, mely könyve a zsoltárok függelékeképpen jelent meg, nyíltan rámutat azoknak a jótéteményeknek hasonlóságára, melyeket Isten Izraellel és Németalfölddel szemben tanúsított:

Most is ép azokat a csodákat teszi.

A mire tanúság, a mit akkor kezde,
 Mikor Faraónak rettenetes népét
 Fényesen legyőzte s tengerbe süllyesztve
 A király reményét elpusztítá végkép.

Debraht is adott a királyi nőben,
 Ki a britt partokon védi szent egyházát
 S Isten népét óvja nyugalmas békében,
 Kiterjesztve reá ó'talmazó szárnyát.

S csodálatosképpen francziák trónjára
 Egy üldözött vitézt nem ő maga hívott?
 Felemelve ezt, ki bujdosásban jára,
 Mint Saul trónjára egykoron Dávidot?

S nem ad-e nekünk is Dávid örökébe
 Salamont, ki ifjan építi templomát,
 És nem állított-e Ezekkiást melléje,
 Az Urat szolgálni egész életén át.

Nem olvashatjuk Marnix zsoltárait a nélkül, hogy a korabeli Németalföldet épp úgy, mint a régi Izraelt szemünk előtt feltámadni ne lássuk és ez jellemzi az ő fordítását minden későbbi fordítással szemben. Ha Izrael diadalmának dicsőségét egyedül Jehovának tulajdonítja:

Sohse menekült ki maga erejéből
 Ellenség okozta nagy veszedelméből;
 De a Te karod és kezed erőssége,
 S fenséges orczádnak fényes dicsősége
 Kisegíté mindig; sohasem esett el
 Ha kézen vezetted igaz szeretettel, —

nem úgy tetszik-e nekünk, mintha a XVI. század hívő németalföldi emberét hallanók, a mint Istent magasztalja csodálatos váltságáért és megdicsőítéséért.

Az egész XLIV. zsoltár, melyből ezeket a verseket idéztem, de éppen így több más zsoltára is, nem kell, hogy tartson a későbbi fordításokkal való összehasonlítástól. Talán fogyatékosak lehetnek formában és verselés tekintetében, de ezt a hiányt bőségesen kárpótolják azzal az érzéssel, mely bennük megszólal. Mindezek közül a költői művek közül, melyeket ebből az időszakból megismertem, Marnix zsoltárfordítását tartom legméltóbbnak arra, hogy még most is olvassák.

E korszak költői termékeinél jóval kiválóbbak a prózában írt művek. És a legjobb prózaírók között ismét Marnix foglalja el az első helyet. „A szent római egyház méhkasa” című műve tulajdonkép egy korábbi időbe tartozik, de azt az alakját, melyben ma olvassuk, csak ebben az időben kapta meg; az utolsó átdolgozás, (kizárólag ennek vannak újabb ki-

adásai), csak az író halála után látott napvilágot.¹ Ki nem ismeri e híres könyvet és ki nem csodálja — nem nézve tartalmát és irányzatát, mely felől az ítéletek természetesen eltérők, — találó, erőteljes stílusát, választékos szólásmódját és utánozhatatlan szellemességét? Erre a könyvre is áll az a régi mondás: a szív az, mely ékesszólóvá tesz. Milyen megingathatatlan meggyőződésből támad az a keserű gúny, melylyel a római egyházi tant és egyházi szokásokat ostorozza. Nagyon helytelenül hasonlították össze Rabalais „harsány kaczagása“-val és még helytelenebbül a szent dolgokkal való gyermekes játszadozással, melyet az ókori és középkori századok megengedtek maguknak. Marnix nem játszik azzal, a mi előtte szent, s nem nevet az emberek ostobaságain; ő még a gúnyolódásban is komoly és vallásos. Úgy gúnyolja a római egyház „bálványimádását“, mint egykor Illyés a Karmelhegyén a Baal papokét; nevetése forró imádságba megy át és a bálványnak és szolgáinak megátkozásában végződik.

Semmit se írt Marnix később, a mi ezzel a mesterművével egy vonalba volna állítható. „A rajongók tanításának a megvizsgálása“ cz. irata jól megírt rövid vitairat, de minden nagyobb művészi érték nélkül; nem mutatja a meggyőződésnek azt a tüzet, mely a

¹ Épp így kezünkbe jutott S. A. úr szomorú elmulta után az ő Byen-Corf-ja (Méhkas), mely több év előtt jelent meg, melyet ő sajátkezüleg átnézett, kibővített és kijavított, úgy hogy majdnem új munkának látszik, majdnem mindenütt meg-egyezik az új franczia Byen-Corffal, mely e név alatt „Tableau“-s stb., 1594. esztendőben került piacra. A későbbi kiadások előszava. Az előbbi kiadás és ezen utóbb átdolgozott kiadás között levő különbség itt kissé túlozva van.

„Méhkas“-ban a tévelygést elpusztítja. Marnix maga is többre tartotta első művét; folyton javította, míg csak élt. Utolsó éveit arra fordította, hogy francia nyelven átdolgozza és kibővítsé. Egész Európának kezébe akarta adni, a mit honfitársai oly kimeríthetetlen gyönyörűséggel olvastak. De „a valláskülönbségek ezen rajzainak“ csak az első része készült el s jelent meg.¹ Nekem azonban úgy tetszik, hogy ez nem tett akkora hatást, mint a minő Németalföldön a „Méhkas“-nak osztályrészül jutott. Én a magam részéről ezt a francia átdolgozást az eredetinek jóval mögéje helyezném, bár mások az utánzatot értékelik többre;² de annak, hogy ítélkező összehasonlításba fogjunk, nem itt van a helye. A bibliafordítás, melyre Marnix utolsó erőit fordította, csak éppen hogy megindult. Zsoltárfordítása és „Méhkas“-a az ő irodalmi működésének valódi emlékjelei.

Nem is gondolom, hogy ezekkel bármelyik kortársának a műve, Coornhertét sem véve ki, egy sorba volna állítható. A legtöbbnek a tartalma hittudományi és államtudományi; vagy legalább is egyházi vagy államügyekre vonatkoznak. Nem állanak a későbbi idők vagy éppen napjaink hasonló iratai mögött sem alak, sem nyelv tekintetében. Az „akkor“ és „most“ között írásművészet dolgában nem veszek észre valami nagy haladást.

Még inkább, mint saját irodalmi munkásságáért, dicsérhetjük Coornhert és Spieghel iskoláját azokért

¹ Premier tome du tableau des differens de la Religion, 1599.

² Quinet „Marnix de St. Aldegonde“. — V. ö. mit erről a viszonyról, melyben a Byen-Corf és a Tableau des differens de la Religion egymáshoz állanak, prof. Van Toorenenbergen mond az ő kiadásának a függelékében. XXVIII. l. s köv.

a költőkért, a kiket ők neveltek; Bredero és Coster, Hooft és Vondel „a szeretetben virágzó“ Kör befolyása alatt fejlődtek. A mi a leideni egyetem volt a tudományokra nézve Németalföldön, az volt az amsterdami „rederijker“-kör a németalföldi irodalomra nézve.

Még egy érdemét Spieghelnek és barátainak kell megemlítenünk: nekik köszönhetjük Melis Stocke rimes krónikájának első kiadását.¹ Spieghel a megbecsülhetetlen történelmi munka egyik ritka kéziratának birtokába jutott és inkább a nyelv, mint a tartalom kedvéért nyomtatás útján akarta közkinccsé tenni:

Korcs német szavakra ebben nem találunk,
Melyektől az ős nyelv úgy megrútult nálunk,
Hogy tisztán zengeni már maga is szégyel, —

mondja *van der Does* János ajánló előszavában, melyet a kiadó kérésére a rimkrónika elé írt. De ha a történetírás előmozdítása csak mellékes czél volt is, Spieghelnek, ki egy ily okiratot a maga költségén kiadott és Dousának, ki magyarázattal látta el, joggal adhatunk díszhelyet történelmünk alapvetői között. Főképen Dousa szerzett érdemeket hazánk történelme körül. A leideni egyetem könyvtárnokává neveztetvén ki azon feltétel alatt, hogy Holland történetét latinul megírja, — alaposan áttanulmányozta a *grófi kormányzás* korát és végül olyan munkát nyújtott, mely a korábbi írások fölött nem kevésbbé tűnt ki, mint Coornhert és Spieghel versei a rederijker-ek rímelve fölé. Ő az első, ki a mi grófságunk eredetét és az adományleveleket, melyekből ezt megismerhetjük,

¹ Megjelent 1591-ben.

kritikailag megvizsgálta; vizsgálatának eredményét lényegileg a későbbi írók mind átvették.¹ Ő a történelmi iskolánknak a mestere, kitől Scriverius és Boxhorn és annyi mások tanultak. A csípős, éles harcz, melyet elődei: Leydeni János, Snoy, Bockenberg ellen folytatott, ha nem volt is mindenben méltányos, mégis megszüntette a régi hagyományok könnyen hívó utánmormolását. Ugyanezt a szolgálatot, melyet ő Holland történetének tett, megtette ugyanez időben Friesland történetének a kiváló Ubbo Emmius, ki épp oly keményen és még inkább érdem szerint hallgattatta el a fries meseírókat, Ocko Scarlensist és a hozzá hasonlókat, mint Dousa a hollandi krónikákat és híres „*Friesland történeté*“-ben a németalföldi történetírásnak új korszakát nyitotta meg.

De az írók magasztalása mellett nem mulaszthatjuk el a Rendeknek is megadni azt az elismerést, mely őket megilleti. Egy költséges háború közepette is még mindig volt pénzük arra, hogy a történetírókat műveik kiadásában támogassák: Le Petit, Bockenberg, Coninxbergen, Merula tapasztalták ezt. Éppen ily bőkezűleg járulnak hozzá Twisck és Van der Eyk természettani és tengerészeti könyveinek kiadásához és Wagenaer atlaszának a megjelenéséhez. S azt már föntebb láttuk, hogy mint a református egyház védelmezői, hogyan bízták meg Marnix van St. Aldegondet a biblia újra való lefordításával; e célra 2800 forint évi tiszteletdíjat állapítottak meg részére.²

¹ Bataviae Hollandiaeque Annales (1601.) p. 186 sq. — Hogy mily kedvezően ítélte Kluit a Dousa művéről, arról értesít bennünket De Wind, Biblioth. d. Nederl. Geschiedschr. 266. 1.

² A Rendek azonban ezt a magas évi díjat Marnixnak nem

De már ideje, hogy ezzel a hosszú kitéréssel végezzünk és elbeszélésünk fonalát ismét felvegyük. Elégséges, ha ez a futólagos áttekintés képet nyújt arról a megszűnés nélkül való munkásságról, melyet a németalföldi nemzet ebben az időszakban minden téren, a tudomány, művészet, kereskedelem és ipar terén kifejtett.

annyira tudós munkája megjutalmazására, mint inkább az országnak tett szolgálatai elismerésül szavazták meg; így tanuskodott legalább Oldenbarnevelt Marnix halála után. Lásd értekezésemet „De aanstelling van Marnix tot Bijbelvertaler“, *Handelingen van de Maatsch. d. Nederl. Letterk. van 1867.*

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Osztrák Albert kormányzásának első esztendeje.

Az 1596-ik év január havában tartotta bevonulását Brüsszelbe Osztrák Albert bíbornok. A lakosság nem fogadta oly hangos ujjongással és oly csapongó örömmel, mint azelőtt fivérét. De ő csakhamar bebizonyította, hogy sokkal buzgóbb és tehetségesebb kormányzó, mint a milyen amaz volt. Modorában fejedelmi fenség volt, de a mellett udvarias volt, ment attól a bántó gőgösségtől, a mely a legtöbb spanyol nemest gyűlöletessé tette.¹ A németalföldi urakat azzal nyerte meg magának, hogy tisztelettel bánt velük. Az alattvalói hódolat, a melyet nehezen tudtak színlelni egy spanyol granddal szemben, önként megjött a király unokaöccsével, a császár fivérével szemben. A sokaktól annyira útált és oly félelmesnek

¹ A spanyolok szemére vetik, hogy a spanyol háborús pénzeknek nagy részét udvartartása részére használta fel Franc Soranzo., *Relaz. di Spagna* (1602); *Relaz. degli Stati Europei nel secolo XVII. Serie I. vol. I. p. 169.* — Vervou, ki 1597-ben Brüsszelben időzött, látta őt asztalánál ülni „és nagyon nagy tisztességet tettek neki; a mikor bort vagy kézmosóvizet kapott, ez térden nyújtatott neki sok más szertartás közepette, melyeket hosszas volna itt elbeszélni“. 69. l.

tartott Fuentes és Ibarra elhagyták az országot és visszatértek Madridba. Elbocsátásukban egy nemzetibb kormány előjeleit látták.

Az új helytartó kormányzását ugyanazokkal a reménytelen békeajánlatokkal kezdte meg, mint elődei és ugyanazzal az eredménynyel.¹ De belátta már eleve, hogy a békét csak szerencsés háborúval lehet megszerezni és ezért tüstént megtette a szükséges előkészületeket a jövő háborúra. Javára szolgált, hogy egy oly hadvezér, mint Fuentes, előzte meg; a sereg egészen rendben volt, a hadi fegyelem meglehetősen helyreállott, a katonák lelkét az elmúlt esztendő győzelmei büszkeséggel töltötték el. Albert maga még 4000 embert hozott magával abból a seregből, mely Franche-Comtéban állott² és a mi még a legénységnél is szükségesebb volt, tekintélyes összegű pénzt. Nem voltak azonban jó vezérei; Mondragon és Verdugo, mindketten éppen kevéssel ezelőtt hunytak el és Fuentes, az egyetlen jó hadvezér, a kivel még Spanyolország rendelkezett, eltávozott.³ A helytartónak spanyolok hiányában idegent kellett serege élére állítani: Savignit, Rosne urát, egy francia főnemest és buzgó ligapártit, ki most, hogy a Liga kudarcot vallott, spanyol szolgálatba lépett, hogy a gyűlölt Navarrai Henrik ellen harcoljon. Ez a választás szerencsés volt; Rosne kiváló hadvezérnek bizonyult, hű volt Fülöphöz, mintha ennek alattvalója lett volna s a spanyoloknál is olyan tiszteletet szer-

¹ Haraeus, p. 514.

² Coloma, p. 365. — Haraeus, p. 513.

³ Franc Soranzo is azt mondja: „Ha gran mancamento il re di soggetti per capitani per condurre eserciti e per guidar imprese grandi“. p. 131.

zett magának, a milyenben ezek idegeneket ritkán szoktak részesíteni.

Míg Albert a hosszú utat Németalföldre megtette és Brüsszelben a kormány gyeplőjét a kezébe vette, IV. Henrik még mindig La Fère előtt táborozott. Láttuk főntebb, hogy miután elkésett Kamerijk felmentésével, ez előtt a kis, de jól megerősített vár előtt szállott táborba, melyet a liguisták annak idején a spanyoloknak engedtek át fegyverkezési helyül s a mely azóta ezeknek mintegy előőrse volt Franciaországban. A lovagias király nehezen tűrte az unalmas ostrom fáradsalmait; helyettök inkább választotta volna az egyenlőtlen csata veszedelmeit. A nehéz ágyúknak és mindenféle ostromeszközökben való hiány arra kényszerítette, hogy a hely körülzárására és kiéheztetésére szorítkozzék, de szerencsétlenségére a helynek fekvése meggátolta azt, hogy a körülzárást teljesse lehessen tenni. Így vesztegelt a holland csapatok hűséges és bátor támogatása mellett már nyolcz hónap óta a kis erőd előtt.¹ La Fère még tartotta magát. A kérdés most az volt, hogy Albert mit tesz ennek felmentésére?

A király oly erősen volt elsánczolva, hogy a felmentő sereg, bármily nagy lett volna is az, melyet a bíbornok harcza vihetett, nem lett volna képes őt onnan kiűzni. Henrik semmit sem kívánt forróban, mint hogy az ellenség ily kísérletet tegyen és az ő körébe merészkedjék; ebben az esetben remélte, hogy gyorsan összevont seregével a nyílt mezőn megver-

¹ „S. M. fut tres bien assistée des gens de guerre de M. les Estatz Généraux des Provinces Unies, soubz la conduite de M. l'Admiral de Nassau.“ Villeroy, Rapport sur le traité de Vervins (Life of Th. Egerton, p. 32).

heti. De a bíbornok sokkal óvatosabb volt, sem-hogy így kitegye magát a veszedelemnek és koczkára vesse seregét; mert ha egyszer szétverték volna, nem tudta volna egykönnyen összegyűjteni és kiegészíteni. Sokkal elfogadhatóbb volt az a terv, melyet Rosne ajánlott neki; egy más fontos, de rosszul felszerelt francia erősséget kell megtámadni és ezzel kell a királyt vagy arra kényszeríteni, hogy La Fère ostromát abbahagyja, vagy ennek a helynek az elvesztéseért kárpótolni magukat annak a másiknak az elfoglalásával. Rosne főleg Calaisra gondolt, Franciaország hídfőjére, melyet Angolország oly sokáig elfoglalva tartott és melyet Erzsébet oly forrón óhajtott vissza. Ez jól fekvő erősség és egyúttal gazdag kereskedőváros volt. Rosne ismerte jól, még nemrég járt benne és tudta, hogy inkább csak névleg erős, mint¹ valósággal.¹ A kormányzó, De Bidossan, kire Henrik kénytelen volt a város és vár fölött való feltétlen hatalmat ráruházni, rosszul teljesítette kötelességét és az erődítési műveket pusztulni engedte. Egy meglepetés-szerű támadás tehát nem látszott lehetetlennek. Albert a sokat ígérő tervhez hozzájárult és megvalósítására mindent előkészített; a titkot gondosan megőrizték.

Április elején a spanyol sereg — 16,000 gyalogos és 2000 lovas — megindult, látszólag a La Fère előtt fekvő francia haderő ellen. Henrik király és lovagjai már csatára készültek.² Ekkor a spanyol hirtelen más irányt vett és nagy gyorsasággal Calais elé vonult. Midőn a király a szándékot észrevette, megörült ellensége koczkázatos vállalkozá-

¹ Thuanus, 1, CXVI. c. 6.

² Haraeus, p. 515.

sának; azt gondolta, hogy ezek fejükkel egy bevehetetlen vár ellen rohannak; mielőtt az ostromhoz jól hozzáfoghatnának, ő már La Fèret elfoglalja és azután felkeresi őket Picardia síkján és megverheti. Anélkül, hogy az ostromot abban hagyná, Boulogneba ment lovasaival, hogy az ellenség mozdulatait kikémlelje és Picardia kormányzójának megparancsolta, hogy a fenyegetett városba több őrséget és nagyobb készleteket szállítson. De az ellenség megelőzte; midőn az odaszánt megerősítés Calais előtt megjelent, az utak már el voltak zárva. A szárazföld felől nem lehetett többé a városhoz közeledni. A hollandi őrhajók, melyek a part előtt czirkáltak, mihelyt észrevették, hogy mi van készülöben, a kikötő elé jöttek és felajánlották, hogy a megerősítést a tengeri oldalról juttatják a városba, de a kormányzó érthetetlen módon nem merte ajánlatukat elfogadni. A hollandok tudva, hogy mennyire fontos Calais megtartása, nem szorítkoztak a pusztá ajánlatokra: Móricz a veszedelem első hírére Zeelandba sietett, nagy gyorsasággal néhány csapatot hajóra tett és haladéktalanul útnak indította őket; ő maga nagyobb számú segédcsapattal akart útnak indulni. Szerencsétlenségre ez a segítség is nagyon későn érkezett.¹ A város már

¹ A király a Rendeknek segítő készségükért nagyon hálás volt: Nassaui Justinus május 7-én a La Fère előtti táborból azt írja: „Nem hallgathatom el azt a nagy meglepedést, melyet a király érzett a fölött a nagy készség fölött, melyet a hadseregnek Calaisba küldésével Nagyságtok tanusítottak. Ha boldogult Vidousan úr (a kormányzó) az erősítést kellő időben és jól elvégezte volna, öexcellentiája kétségkívül idejekorán érkezett volna, hogy a rendelt hadsereget hadiszerekkel együtt beküldhesse; a mi kétségkívül a város megmentésével lett

megadta magát. De a vár még védekezett. A veszteség nem látszott elháríthatatlannak; Henrik kevés gyalogossal, de nagyszámú kiváló lovassággal közelben állott, Plymouthben egy hatalmas angol hajóhad várakozott néhány ezer katonával a harcziás Essex parancsnoksága alatt útra készen Spanyolország felé. Ennek a hajóhadnak csak meg kellett volna jelennie Calais előtt; legfeljebb a katonákat kellett volna partra szállítani és a király csapataival egyesíteni, hogy az ellenséget elvonulásra bírják.¹ De nem volt elveszteni való idő. Henrik haladéktalanul követet küldött az angol udvarhoz, hogy Erzsébettől ezt a támogatást kikönyörögje; sürgetve, majdnem fenyegetően esengett érte, de hasztalan. A féltékeny királynő az alkalmat kedvezőnek ítélte arra, hogy megkapja azt, a mire már oly rég vágyott és szilárdan el volt tökéelve, hogy ezt az alkalmat nem szalasztja el hiába. Jutalmul a segítségért, melyet Henrik tőle kért, ugyanazt a Calais-t kívánta, melyet megtartani segített volna. Mennyire elütött önzése Móricz és a Rendekek segítőkészségétől! Ezenfelül el is tévesztette célját. A király felháborodva szövetségesének ily hitszegésén, mitsem akart hallani ama gyalázatos feltételről. Ha Calais-t el kellene veszítenie, úgy döntött, hogy inkább az ellenség kezére jusson,

volna egyenlő, a mint azt ő felsége maga is elismeri“. (Orsz. Levéltár.)

¹ „La Reine d'Angleterre avoit une armée toute prête et embarquée, la quelle pouvoit en six heures passer audit Calais, et en autres six heures s'en retourner, et avec la seule contenance, sans combattre, conserver à la France une place si importante non seulement à nous, mais aussi à ladite Reine même“. — Lettres du Cardl. d'Ossat, III. p. 26.

mint *ilyen* barát kezére.¹ Minden feltétel nélkül való támogatást sürgetett. De csakhamar feleslegessé lett minden tárgyalás. A vár néhány nap mulva kénytelen volt megadni magát kétségbeesett védelem után, a melyből a körülbelül 60 főnyi németalföldi csapat, maradványa annak a két zászlóaljnak, melyet a Rendekek gondoskodása jóval előbb a védőcsapatok közé vitt, derekasan kivette a maga részét.²

Calais elvesztése Franciaországra érzékeny csapás volt és nem kevésbbé a Rendekekre, kiknek már az egy Duinkercentől is annyit kellett szenvedniök és a kiknek most attól kellett tartaniok, hogy Calais még nagyobb kárukra lesz. La Fère megadta ugyan magát végre a királynak, de ez a nyereség nem ért fel a szenvedett veszteséggel, annál kevésbbé, mert Calais után Ardres is, melyet szintén bevehetetlennek tartottak, az ellenség kezébe esett. Szerencse, hogy La Fère bevétele után legalább újra mozgásba jött a francia sereg. Ha a spanyol Picardiában meg akar állni, csatára kellett készülnie.³ Hogy ezt elkerülje, óvatosan kereket oldott és saját határaitra vonult vissza; a helyett, hogy a nyert előnyöket és a győző sereget egy bizonytalan kimenetelű csatában kockáztatná, inkább nyugodtan nézte, hogy a szegény

¹ Az egész tárgyalást pontosan leírta Thuanus: I. CXVI. c. 10., valószínűleg Du Vair jegyzeteiből, a ki ebbe maga is bele volt vonva. V. ö. Calvart levelét a Staten-Generaalhoz, Gedenkts. v. Oldenb. II. 104. l.

² Reyd, 276. l.

³ Fuentes, a ki akkor Milanóban volt, azzal kérkedett, hogy a bibornok Franciaország északi határán, még egy csomó helyet melyek mind el voltak pusztítva és el voltak hanyagolva, rövid időn belül el fog foglalni. Lettres d'Ossat, II. p. 102., 106.

Artoist a francziák bosszúból Picardia elpusztítása miatt mily siralmasan fosztogatták.¹

A bíbornoknak minden oka megvolt arra, hogy első hadjáratának eredményével meg legyen elégedve. Calaisból egyszerre fenyegette mindhárom ellenségét: Franciaországot, Angolországot és Németalföldet. Az engedelmes tartományok, melyeket a hollandiak a tengeről elzártak, ezentúl Calaisen át megkaphatták a szükséges szállítmányokat. Az erősítések a sereg részére és a hadikészletek, melyeket eddig nagy veszedelemmel szárazföldön át hoztak,² ezentúl a tengeren át voltak Calaisbe szállíthatók. Calaisnek jó kikötője volt, mely még sokkalta jobba volt tehető és a mely hasonlíthatatlanul előnyösebb volt a kalózkodásra, mint Duinkerken kikötője. Calais lehetővé tett Angolország ellen egy könnyű és majdnem biztos támadást;³ ilyen menekülő helynek hiánya volt oka annak idején az armada elpusztulásának; az új armada, melyet most szereltek fel Spanyolország arzenáljaiban, Calaiszt választhatja basisul. Calais biztosította annak, a kinek birtokában volt, a *Csatorna* felett való uralmat és a *Csatornát* és a Sundot uralma alá keríteni volt állandó törekvése Spanyolországnak.⁴ A hír tudni akarta, hogy ebben a pillanatban éppen

¹ Haraeus, p. 420.

² Jeannin, p. 415.

³ Reyd, 277. l.

⁴ Khevenhiller jelentve, hogy mit reméltek Spanyolországban a legyőzhetetlen flottáról, egyebek között így szól: „dann wann er die Päss im Baltischen Meer in Dennemarck, und zwischen Engeland und Niderland zu sein Diensten gebracht hette, wer er Herr des Meers und, per consequens, der Welt worden“. III., S. 639.

tárgyalás folyt Dániával a végből, hogy a Sund-vámost a rendes bevétel kétszereséért három esztendőre adja nekik bérbe.¹ A spanyol miniszterek kezdték belátni, hogy Európa felett az uralmat tengeri hatalom nélkül nem lehet megszerezni;² alkalmasabb támaszpontok pedig egy tengeri hatalmasságra nézve alig voltak találhatók, mint azok a szorosok, melyek a Keleti- és az Északi-tengerhez utat nyitnak. Tüstént el is határozta a bíbornok, hogy Calais rombadőlt műveit helyreállíttatja és kibővíti és a kikötőt megjavíttatja. Annak bizonyosságára, hogy a megszerzett zsákmányt eszeágában sincs visszaadni, bekebelezte a várost és környékét Flandriába.³ De hogy mindazt a hasznot kihozza Calaisból, mely abból kihozható volt, arra Spanyolországnak erősebbnek és több belátással kormányozottnak kellett volna lennie. A mint Fülöp egyre gyengülve sírja felé közeledett, úgy hajlott Spanyolország is lassanként hanyatlásnak. Egyes elszigetelt előnyök, bármilyen fontosak voltak is magukban véve, nem állíthatták többé talpra.

Mikor a spanyol sereg a francia területet odahagyta, az időszak nem haladt még annyira előre, hogy már a téli szállásba való vonulásra kellett volna gondolni. Mivel Henrik a maga csatára kész seregé-

¹ Reyd, 289. l. Bongars ad Camer., p. 410.

² Bongars ezt írja Calais elfoglalása után: „Imperium maris istius Hispanus cogitat, utinam frustra, unicum ad Monarchiam et compendiosum iter“.

³ Bor. IV. 191. l. — Mikor később a békekötésnél mégis visszaadták Calaist, beismerték a spanyol megbízottak, hogy azt remélték, hogy ezt az erősséget megtarthatják: „étant bien à croire qu'ils n'eussent fait la depense de 160,000 écus à fortifier Calais, s'ils eussent eu quelque opinion de le devoir rendre“. Mém. de Bellièvre et de Sillery, p. 71.

vel megakadályozta a francia határszéli erődök megtámadását, a bíbornok szemét Németalföld felé fordította. A mit a Rendek és Móricz egy év óta aggodalommal előre láttak, az küszöbön állt: a diadalmas spanyol sereg határaik felé vonult. Az ellenség, mely fájdalom, ismét fölényben volt, maga választhatta ki azt a gyenge pontot, mely ellen fegyvereit irányítani akarta.

Nem volt hadivállalkozás, mely neki oly előnyöket helyezett volna kilátásba, mint Ostende elfoglalása. Ebből az erődből nyugtalanították a hollandusok és az angolok a körülfekvő nagy vidéket; köröskörül mértföldekre megszűnt a földművelés; a kereskedelmi forgalom is elkerülte a veszedelmes szomszédságot, a hol nemcsak az árúk voltak bizonytalanságban, de magát a kereskedőt is nem ritkán elfogták és csak váltságdíj ellenében bocsátották szabadon. Körülbelül 4000 ember volt szükséges, hogy ezt az ellenséget némileg féken lehessen tartani.¹ A mint Kamerijk elfoglalása a vallon tartományoknak, éppen olyan hasznára lenne Ostende birtoka Flandriának. Azonnal a sereg visszatérte után meg is jelentek Flandria követei a bíbornoknál és kérték, hogy fordítsa fegyvereit a félelmetes Ostende ellen. Kijelentették, hogy ez esetben készek jelentékeny összeggel hozzájárulni a hadiköltségekhez. Egy pillanatra Albert hallgatott kérésükre. De Móricz előre látta, hogy mi lehet a spanyol célja, igyekezett mindennel bőven ellátni a fenyegetett erősséget; azt az összeget, melyet a Rendek Calais felmentésére felajánlottak, Ostende megerősítésére fordította. Ily körülmények között belátta

¹ Coloma, p. 479. — Walsingham, Bornál, III. k., 474. 1.

Albert, hogy a város elleni támadás nem ajánlatos; ezt kedvezőbb időpontra halasztotta. A sikernek több kilátásával biztatott néhány erősségnek az ostroma a folyóktól délre, Bredaé, Geertruidenbergé vagy Hulsté. Érett megfontolás után elhatározta, hogy az utóbbi helyet támadja meg, jöllehet a vízi oldalról nem lehetett bezárni és így Holland támogatásától nem lehetett teljesen elszigetelni.

A Rendekek ebben az évben újra tapasztalták, hogy mily káros a védelmi háború folytatása. Sokkal gyengébbek voltak, hogy sem támadhattak volna; hadi erejük egy része La-Fère előtt állott Henrik király szolgálatára; az angol segédcsapatok legjobbjai a hadihajók fedélzetén voltak most Plymouthban, a mint láttuk, készen arra, hogy Spanyolországba induljanak. A mi ezek után még fennmaradt, azzal nem lehetett semmibe sem kezdeni. Így, midőn a bíbornok csapatait a francia határtól észak felé vonultatta, aggodalmasan kellett várniok, hogy védelmi vonaluk melyik sebezhető pontját találja jónak megtámadni.¹ Egymásután fenyegette az összes határhelyeket és kényszerítette Móríczt, hogy a rendesnél nagyobb őrségge lássa el őket, úgy, hogy a sík mezőn a sereg végre is nem volt 2000 embernél erősebb. Szerencsére éppen jókor tértek vissza Nassaui Justinus segédcapatai Franciaországból. De még ezekkel megerősítve is gyenge maradt a Rendekek serege. Móríczt nem tehetett egyebet, mint hogy szemmél tartja az ellenséget és minden helyet, a mit ez fenyeget, őrző csapatokkal látott el. Aggodva Bredaért, erre felé fordult, Bergen op Zoomból. De alig vonult el arra

¹ Reyd, 282. l.

a spanyol előcsapat, átkelt a Scheldén Hulst előtt; a sereg zöme nyomon követte.

Hulst, melyet mint emlékezünk, Móricz néhány évvel előbb Pármától foglalt el, nem volt erős vár, de sánczárkok és víz alá merítés folytán meglehetősen fedve volt, a közvetlen vidékét pedig az ú. n. „Hulster-ambacht“-ot a város biztosítására egészen szigetté alakították át. Míg a Rende a folyamok urai maradtak, ezt az erődöt nem lehetett körülzárni és így Hollandból folyton el lehetett látni élelemmel és friss csapatokkal. A helyőrség lassanként 3000 főre szaporodott. Ilyen számos őrséggel és ilyen körülmények között a hadi dolgokban tapasztalatlanok az erődöt bevehetetlennek tartották; azt remélték, hogy az ostrom soká fog tartani és végre is szégyenszemre abbahagyják a spanyolok. Mennyire csúldhattak és fel lehettek háborodva, midőn a parancsnok, gróf Solms, csakhamar átadásról kezdett beszélni. A mint látszik, az őrség tisztjei között gyávák voltak, a kik a legénység bátorságát is lelohasztották és magát Solmsot is megfélemlítették. Solms tudta azt is, hogy Móricz sokkal gyengébb volt arra, hogysem a felmentésre erőteljes kísérletet tehessen és hogy a Rende azon kérésének, melyet Erzsébethez segédcsapatokért intéztek, kevés kilátása volt a teljesedésre. Az ostromlást a bíbornok hallatlan erélylyel folytatta; úgy tetszett, mintha csak Fuentest akarta volna erőfeszítésben felülmúlni. Könyörtelenül áldozta fel katonaságát; „lelkeiket Istenért és testeiket a királyért“, ezt hangoztatta szüntelenül és ennek a mondásnak megfelelően nem is kímélte őket. Az ostromlás tényleg gyorsan haladt. De mégis kellemesen lepte meg a hír, hogy az őrség már az átadásról akar tárgyalni. A mint

spanyol szemtanuk állítják, az ostromnál még annyi nehézséggel kellett küzdeni, hogy az ostromlók maguk is kételkedtek, vajjon a városterőszakkal hatalmukba keríthetik-e. Az ő szavaikból ítélve az átadás, a mely tényleg megtörtént, még nem volt a kényszerű szükség által megokolva.¹ Zeeland Rendei annyira fel voltak háborodva gróf Solms ellen, kinek az átadást bűnéül rótták fel, hogy elbocsátották szolgálatukból; de a Staten-Generaal, mely őt kedvezőbben ítélte meg, felvette ügyét és kiengesztelésül egy saját zsoldos ezredüket adták át neki. Mi aligha tudjuk eldönteni, hogy mennyire teljesítette Solms és az őrség kötelességét. De az bizonyos, hogy az ellenséggel a győzelmet sokkal drágábban fizettették meg, mint a mennyit az megért. Míg ők 1500 embert veszítettek, az ellenségből 5000 halott, ezek között 60 kapitány feküdt a kapuk előtt;²

¹ Coloma p. 411. — Ugyanezt tanúsítja Don Diego de Villalobos y Benavides, kinek ritka, néhány év előtt új kiadásban megjelent „Comentarios“-ából (Madrid, 1615), mely jobbára kizárólag hadi dolgokat tárgyal, a következő tudósítás, mint szemtanué, figyelemreméltó: „El Conde Salma, que tenia avisos ordinarios de Olanda, supo como la gente, que tenia Inglaterra y las Islas junta, se avia divertido y baxado à Cadiz en España, y que su socorro que le tenia puesto en ella se le dilatava, y que los que çapavan por momentos se hazian señores de las murallas con riesgo de perder su persona y la mejor gente que tenían los Estados en su servicio, con este temor hizo el Conde etc.“ — Más helyen: „Ocupó la gente Española y las naciones la ciudad, con sumo contento de todos, porque avian conseguido la vitoria quando menos esperanças avia en los soldados del campo de tomar la tierra.“ p. 79.

² Én Reydt tudósítását követem. Van Meteren azt mondja: 3000 halott és körülbelül 100 tiszt; Bor: 1300 halott, 800 sebesült és ezek között sok tiszt.

és a mi még sajnálatosabb volt, mint egész ezredek elveszése, Rosne, az egyetlen tehetséges tábornokuk is elesett. Ilyen áldozatok árán jutott Albert egy oly helynek birtokába, melyből az ellenségnek nem sok kárt okozhatott és a mely ellen a körül fekvő vidék már meglehetősen meg volt védve és minden nehézség nélkül még jobban meg volt védelmezhető. A mint egy kortárs kifejezi, a bíbornok a maga erejét esztelelenül megtörte a jelentéktelen Hulstön és képtelenné lett arra, hogy ezután valami fontosat végezessen.¹ A spanyol fegyverek rövid ideig tartó szerencséje, melyet Fuentes előkészített és megkezdett, ezzel a pazarló vállalkozással megszűnt. Hiányzott ezenfelül az arra való erő, hogy az így megszerzett előnyöket ki tudják használni. A Rendekek eleinte aggódtak Axelért és Biervlietért és a körül fekvő helyekért, de az ellenség kimerülése megőrizte őket a további veszteségektől.² Egy levélben, mely az év vége felé kezükbe került, megnyugtatójukra olvashatták, hogy a bíbornok mint kér a spanyol királytól sürgősen új csapatokat, melyek nélkül képtelen, a mint kijelen-

¹ „... il se rua sur la ville de Hulst, contre laquelle il brisa son armée avec son audace, par la brave résistance qu'il y trouva, si bien que la place luy fut à la fin rendue, mais se fut sy chèrement, que depuis il n'a peu rien entreprendre à force ouverte.“ Villeroy, Rapport sur le traité de Vervins.

² Egy július 17-én kelt levélben megparancsolják a Rendekek követüknek, Caronnak, hogy a királynőtől nyomatékosan kérjen segédcsapatokat Hulst felmentésére. „Azért is, mert az említett vidéknek és Hulst városának megtartása, vagy elvesztése azzal a követkekezéssel jár, hogy megmaradnak vagy elvesznek Axel, Bievliet, Neusen városai és vidéke és Zuytbevelandt szigete“. (Orsz. levéltár).

tette, valamibe kezdeni és alig képes arra, hogy magát megvédelmezze.¹

A spanyol király azonban kevésbbé volt képes, mint bármikor azelőtt, helytartójának elégséges segítséget nyújtani. Hiszen éppen abban az esztendőben merték őt az eretnekek saját országában megtámadni, hajóit, erődeinek védelme alatt megsemmisíteni és a lázadás zászlaját váraiban kitűzni.

Közvetlenül a legyőzhetetlen Armada megsemmisülése után Angolország királynője azon iparkodott, hogy a birodalma ellen intézett támadást a spanyol király partjai ellen intézendő támadással torolja meg. A mint Fülöp támogatta Stuart Mária igényeit Angolország trónjára, úgy Erzsébet most oltalmába vette Don Antonio jogait Portugália koronájára. Don Antonio abban a nézetben volt, hogy a portugál nemzet rajongó szeretettel van eltelve személye és ügye iránt. Váltig állította, hogy ha ő egy kis rendes sereg élén népe körében megjelenik, tüstént tömegesen tódulnának önkéntesek zászlaja alá. Ebben az ő bizonykodásában bizakodva, Erzsébet 1589-ben hat jól felszerelt, és katonasággal ellátott hajót rendelkezésére bocsátott. Ezenkívül gondoskodott arról is, hogy a Rendeiktől is részesüljön némi támogatásban; a mi még hiányzott, azt kipótolta az angol magánosok vállalkozó szelleme: mindent összevéve, a praetendens 120 hajót kapott 6000 emberrel, kiknek parancsnoka Norris volt, míg a hajóhad Drakenak, mint tengernagynak vezetése alatt állott. A támadás, melyet ezzel az erővel Lisszabon ellen intézett, elég

¹ A levél megvan az Országos levéltárban, 1596 novemberéről keltezve. V. ö. Vilmos Lajos levelét atyjához, Nassau Jánoshoz, Archives, IIe serie, I. p. 374.

szerencsésen kezdődött. Ha alárendeltjei mindnyájan egyértelemmel támogatták volna, talán az eredmény kielégítő is lett volna; a portugál nép, mely a spanyol uralomtól idegenkedett, nem tanúsított a praetendens iránt ellenszenvet s csak a döntő haszonra várt, hogy tömegesen mellette nyilatkozzék. Osztrák Albertnek, ki akkor Portugália alkirálya volt, a fővárosban még a személye is veszedelemben forgott; de a kalandorok, kik Don Antonio seregének zömét alkották, kevésbé törődtek azzal, hogy őt trónra ültessék, mint azzal, hogy maguknak elég zsákmányt szerezzenek. Arról gondoskodtak ugyan, hogy ez bőségesen jusson birtokukba, de ezzel a népet, a melynek támogatására szükségük volt, elidegenítették vállalkozásuktól; csakhamar eredménytelenül kellett ismét hajóra szállniok és hazatérniök. Don Antonio sikertelen vállalkozása miatt elvesztette minden tekintélyét. A spanyol dicsekedhetett, hogy győztes maradt és Portugália felett való uralmában megszilárdult. Az angolok ellenben ennek az első vállalkozásnak rossz eredményétől elijesztve, egy pár éven át kalózkodásra szorítkoztak, mely biztosabb nyereséget nyújtott. A nyugat-indiai birtokok és az ezüst-flották, melyek drágaságaikat Spanyolországba vitték, minduntalan ki voltak téve az angol tengerészek támadásainak, kik félig kereskedők, félig kalózok, a kormány elnézésével saját számlájukra épp úgy kalózkodtak, mint kereskedtek. Rendkívül érdemes emberek, sőt nagyműveltségűek is, a kik helyet biztosítottak maguknak a történetben: Drake, Raleigh, Hawkins, Fosbisher nem szégyenlették, hogy felfedező útjukon ilyen kalózkodással is foglalkozzanak. A spanyolok ennek következtében kimondhatatlan károkat szenvedtek; az

oczeán bizonytalansága az ezüst-hajóhad útját lehetlenné tette s ennek kimaradása Spanyolország pénzügeit zavarba döntötte.

De a királynő most valami nagyobbra gondolt. Az bizonyos volt, hogy a spanyol kikötőkben új hajóhadat szerelnek föl. Ezt Erzsébet nem akarta tétlenül bevárni, mint az előbbi; magának Spanyolországnak partjain vagy kikötőiben akarta a hajóhadat felkeresni és megsemmisíteni, mielőtt tengerre kelt volna.¹ E czélból az egész éven át az angol hajóműhelyekben nagy hajóhadat szereltek fel; az Egyesült Tartományok Rendeitől, a mint láttuk, tehetségük szerint való támogatást kötöttek ki. Kora tavasszal, 1596-ban Plymouth kikötőjében 17 nagy és 150 kis angol hajó és 18 hollandi hadi és 6 szállítóhajó volt készenlétben. Több mint 6000 főből álló sereg szállt hajóra, köztük 2200 régi, kipróbált katona, Vere Ferenczcel az élükön, kiket Erzsébet, daczára a Rendeek sürgető előterjesztésének, Németalföldről visszahívott és a kiknek hiányát, mint láttuk, ott igen fájdalmasan érezték. Nassaui Lajos Gunther, a fries helytartó fivére is hozzájuk csatlakozott, körülbelül ezer nemes önkéntesből álló csapattal, melyben magának Don Antonionak a fia, Don Cristoval is ott szolgált. A főparancsnokság az összes hadierők fölött Essex kezében volt, a ki Leicester halála óta Erzsébet kiváló kegyében állott és a ki az udvari formákkal

¹ Az erélyes királynő követünknek, Caronnak így magyarázta meg vállalkozása célját: „hogy nem szívesen látja, ha valaki fenyegeti, és hogy ezért kellett neki magának mennie és megtudnia, hogy a spanyol mit akar ellene mondania, vagy küldeni; és úgy gondolta, hogy azt egy vagy két esztendeig otthon kell tartani.“ Gedenkst. v. Oldenb. II. 123. I.

rettenthetetlen bátorságot és kielégíthetetlen becsvágyat párosított. A hajóhad parancsnoka Howard Károly volt, koros és óvatos férfi, a kit azért választott Erzsébet, hogy fiatal utitársainak tüzét mérsékelje. A parancsnoklásban ő és Essex függetlenek voltak egymástól, az egyik épp oly teljhatalmú a szárazföldön, mint a másik a tengeren: oly intézkedés, melynek czélszerűtlen volta csakhamar ki fog tűnni.

Ez a hajóhad volt az, melytől IV. Henrik Calais felmentését remélte. Midőn Calais elesett és további időzés céltalan lett volna, a hajóhad június 13-án elvitorlázott és két héttel utóbb jó állapotban ért Cadix kikötője elé, mely küldetésének célpontja volt.

A kikötő a körülvevő erődök tüze által minden oldalról biztosítva¹ és emberemlékezet óta ellenség által nem nyugtalanítva, tele volt hajókkal: éppen egy kereskedelmi hajóraj volt ott útrakészen Nyugat-India felé, gazdagon megrakva borral, olajjal, selyemszövettel és mindenféle drága árukkal, körülbelül tizenegymillió dukát értékben. Csábító zsákmány a rabolni szerető angolok részére. De hogy ezt megvédelmezze, ott volt a közelben 20 nagyhajóból álló hajóhad, ezek között három óriási gálya és a legnagyobb mindenek között a S. Phelippo, talán a legnagyobb hajó, mely egyáltalán abban az időben létezett; mindenesetre a legnagyobb, melylyel a spanyol tengerészet rendelkezett, körülbelül 2000 tonna tartalmú, 1200 emberrel fedélzetén és nyolczvankét ágyúval felszerelve.² De itt is ki kellett tűnni csak-

¹ Cadixnak és vidékének jó térképe található Ortelius atlaszában. Ennek segítségével könnyen követhetjük és megérthetjük az angol-hollandi flotta mozdulatait.

² Az adatok különböznek: Khevenhiller IV. S. 1679, azt

hamar, hogy nem a hajók nagysága dönti el a harczot. Az angol-holland flotta minden habozás nélkül megtámadta a túlhatalmas ellenséget.

A könnyebb spanyol hajók, melyek a kikötő bejáratát elfoglalták, ezt egy pillanatig megvédték a szövetségesek első támadása ellen, de nem bátran, hanem minden önbizalom nélkül; derekasan megtámadtatva, csakhamar a gályáknál és az erődök lőtávolában kerestek menedéket. Az angolok rettenthetetlenül követték őket a kikötőbe és tüzelni kezdtek a nagy gályákra és a S. Phelippora, melyek a tüzelést sem nem állották, sem nem viszonozták jobban, mint a könnyebb hajók; néhány órai harc után mind vagy a szövetségesek kezében volt, vagy a lángok marta-léka lett. Ezzel a tengeri harcznak vége volt. A csapatok szerencsésen partraszálltak Verevel és Lajos Gunterrel élükön és elfoglalták a spanyol katonákkal való rövid küzdelem után az erődöket, a várost és a várat. A meghódított erőd fölé a geuseök kitűzték a maguk zászlóit; a meggyilkolt Orániai színei ott lengettek a legeslegelső spanyol kikötő fölött.¹ A keres-

mondja: 3000 tonna; a „*geux*“-dal (Van Vloten, Geschiedsangen II., 333. l.) „hét száz emberről“ tesz említést.

¹ „... und liesz der Hollandish Admiral sein Fändel aufstecken, dasz in der Statt grossen Schrecken verursacht“, mondja Khevenhiller. „Wij planten, t'onser baten; Oraenge, Blanche, Blou“, éneklí a hatalmas „*geux*“-dal Hogy a németalföldi három szín: (vörös, fehér, kék) eredetileg Oránia színe volt, azt De Jonge évek előtt teljesen bebizonyította, habár némelyek még ma is kétségbevonják. Az ő nézete mellett még más bizonyítékok is hozhatók fel, mint melyeket ő felhoz; már szabadságunk első esztendejében, 1572-ben, midőn Adriaan van Swieten, Gouda városát a herczeg nevében elfoglalta, katonái hangosan kiáltották: „vive le prince d'Orangien!“

kedelmi hajóhad, mely most már biztos zsákmánya volt a hódítóknak, két millió dukát váltságdíjért váltotta meg magát, de a spanyol parancsnok, ki szívesebben látta saját kárát, mint az ellenség hasznát, megszegte a szerződést és a hajóhadat, jöllehet többet ért, felgyújtatta. A zsákmány azonban, melyet a városban találtak, mérhetetlen nagy volt; a foglyokért magas váltságdíjat szabtak meg; a várost magát teljesen kifosztották és felperzseltek; tömérdek borzalmas tettet követtek el a durva harcosok. A spanyol most saját területén tapasztalta a háborúnak ama borzalmait, melyekkel Németalföldet oly könyörtelenül látogatta meg.

És mennyi hasznot lehetett ebből a meghódításból húzni! Cadix a legközelebbi vidékével együtt sziget volt, melyet a szárazfölddel híd kötött össze. Némi kis sánczművek ezt majdnem bevehetetlenné tették; 3000 emberből álló őrség elégséges volt arra, hogy a szárazföld felől a legrettenetesebb támadás ellen is megvédje. És egész Nyugat-Andaluzia nyitva állott a rabló portyázások számára. Nem látszott lehetetlenségnek, hogy a háborút Németalföldről és Franciaországból ide ültetik át. Midőn Cadix bevételének híre először elterjedt Itáliában, a spanyol király számos ellensége ebből ránézve a legsiralmasabb következményeket jósolta: Sevilla, a dúsgazdag és védetlen város kétségkívül az angolok kezébe fog esni; Andaluzia mórjai bizonyára felhasználják az alkalmat, hogy az eretnekek segítségével kiküzdjék szabadságukat s Afrikából visszahívják testvéreiket és helyre-

zászlókat lobogtatva, melyek narancsszínűek, fehérek és kékek voltak. Régi kézirat Griffioennál „Nalezing mijner herinneringen van Gouda“, 52. l.

állítsák Granada királyságát. Vajjon Fülöp ennyi szerencsétlenség közepette számíthat-e a csak imént árulással és erőszakkal szabadságától megfosztott Arragonra?¹ Nem sok híjja volt annak, hogy már megjövendöljék Spanyolország bukását. De alig jutottak mind e szerencsétlenségek felsorolásának a végére, melyek ellenségük feje fölött függöttek, midőn már eljutott hozzájuk annak híre, hogy Cadix újra ki van ürítve s az angol hajóhad visszatért hazájába.

A kivonulás Cadixből megbocsáthatatlan hibája volt Howardnak, kinek a királynő az útrakelés alkalmával nagyon nyomatékosan tette az óvatosságot kötelességévé.² Ha az olasz balsors-próféták nagyon is könnyűnek hitték, a mit oly forrón kívántak, várakozásuk mégsem volt egészen alaptalan. Ha meggondoljuk, hogy 200 évvel utóbb ugyanabban a Cadixban egy angol sereg két éven át visszaverte Napoleon legjobb hadvezéreinek támadását, akkor mégis arra a meggyőződésre kell jönnünk, hogy a spanyol monarchia abban az állapotban, melyben akkor volt, képtelen lett volna visszafoglalni az erődöt, míg a védők a tenger uralmának birtokában voltak. A többi parancsnok, Essex és Vere és a holland tengernagy *van Warmont*, a legnyomatékosabban sürgették is Howardnál a város megtartását, a mely mindenestre kitünő zálog arra, hogy Calaisval kicseréljék; de

¹ Lett. du Cardl. d'Ossat, II, p. 192.

² A flotta távolléte alatt így szólt a királyné Caronhoz: „Óhajtaná, hogy katonasága ne legyen nagyon kapzsi és tart attól, hogy egyre többre vállalkozik és hogy végül is szerencsétlenül fog járni“. Gedenkst. v. Oldenb. II., 123. l. — Ebből a mondanál elgondolhatjuk, hogy Howard megbízatása milyen értelmű lehetett.

Howard tudta, hogy úrnője megbocsátja neki a túlságosan messze vitt óvatosságot, de nem a legkisebb kockázatot, és éppen azért továbbra is vonakodott, hogy Cadixba zárassa magát, a hol az élelmi készletet a rombolás oktanul megsemmisítette és a hova a behozatal máshonnan nem volt biztosítva. Ellenállásában megszilárdították mindazok, kik elsősorban a maguk zsákmányát akarták biztonságra juttatni, a mi az ő döntésétől függött, mert a hajóhad nélkül a várat nem lehetett tartani. Így Cadixot a holland tábornokok határozott kívánsága ellenére elpusztították és elhagyták. Augusztusban a hajóhad már ismét Angolországban volt.¹

A spanyol büszkeség a szövetségesek gyors visszavonulását mint győzelmet ünnepelte. Pedig kevés oka volt a büszkélkedésre, mert a kereskedők kára mérhetetlen volt s nem kevesebb a veszteség, melyet a király szenvedett; a gazdag hajónak való fakészlet, meg a sok hadiszer, mind megsemmisült; 1200 darab ágyú, melyet lisszaboni hajóbada részére rendelt, a fregattokkal együtt, melyeknek oda kellett volna őket szállítani, Cadix kikötőjében, a tenger fenekén feküdt. Most, hogy elpusztultak az árúk, melyek Amerika kincséért cserére voltak rendeltetve, kimaradt onnan a fizetés; pénzhiány és zavar állott elő Spanyolországban. A csapást, melyet Erzsébet a Spanyolbirodalomra mért, még soká és súlyosan érezték. És talán ennél még károsabb volt az a megaláztatás, melyet Fülöp hatalma Európa véleményében szenvedett. Ha az angolok elmulasztották is, hogy az ütött sebet

¹ A cadixi expedícióra nézve v. ö. Regemorter előadását, Resol. St. v. Holl. 1596, 346. l.

nagyobbá tegyék, mégis az egész világ szeme előtt nyilvánvalóvá lett, hogy mennyire megsebezhető a spanyol monarchia. Spanyolország minden nép előtt annyira félelmetessé és gyűlöletessé tette magát, hogy megaláztatását mindenütt örömmel fogadták; még a pápai udvarnál is titkon örültek az eretnekek győzelmének, a katholicismus védelmezője fölött.¹

Még egy új csapás érte Fülöpöt ebben az évben. Egy tekintélyes hajóhadát, (mely legnagyobbbrészt a Hanzából és Németalföldről visszatartott kereskedőhajókból, továbbá a cadixi vereség után még megmaradt gályákból és hadihajókból állott, együjtve² több mint hatvan vitorlás, 8000 katonával a fedélzetén), melynek a megérkezésétől Holland remegett, de a mely valószínűleg Irországba volt a felkelők támogatására Erzsébet ellen küldve, röviddel a sik tengerre szállása után Finistère foknál erős vihar érte utól és legnagyobbbrészt megsemmisítette, vagy szétszórta. Egy éjszaka — úgy mondják — megsemmisült 40 hajó és vízbefulladt 5000 ember;³ a tenger két és félmillió dukátot nyelt el. De a tengerenél és viharnál inkább oka volt ennek a szerencsétlenségnek a spanyol tengerészek tudatlansága és gondatlansága.

Még nagyobb kárt okozott magának ugyanebben az időben a király maga, hitszegése által. Pénzhiány kényszerítette egy olyan állami határozat kihirdetésére, a melylyel magát és birodalmát úgyszólván csődbejuttottnak jelentette ki.

¹ Lett. du Cardl. d'Ossat. II, p. 198.

² Van Meteren, B. XVIII. f. 374. Bor, IV, 249. l.

³ Bor azt mondja: 4000 ember és 14 gálya; természetesen az ilyen számok mind nagyon bizonytalanok.

A spanyol pénzügyek sohsem voltak rendesen és takarékosan kezelve. Soriano már 1559-ben azt jeltenti a velencei tanácsnak, hogy a spanyol kormánynak minden vállalkozása $\frac{1}{3}$ -dal többbe kerül, mint a francia kormánynak.¹ Ez idő óta a pazarlás mindig fokozódott és a segédforrások kevesbedtek. A helyett, hogy mint azelőtt, Németalföld az adónak legnagyobb részét előteremtette volna, most a felkelés alatt elnyelte India minden kincsét.² Természetesen az adók, melyeket Spanyolországnak kellett viselni, egyre nehezebbek lettek³ és a nemzeti vagyon inkább fogyott, mint növekedett. Egy velencei követ, ki ebben az időben Spanyolországot meglátogatta, így foglalja össze azt az állapotot, melyet mint rendkívül kedvezőtlent rajzol: „egyszóval, egész Spanyolországban a legnagyobb inség uralkodik minden dologban”.⁴ Nem is lehetett máskép, mert — teszi hozzá — „a spanyolok gyűlölik a munkát”. Mit használhattak ilyen népnek, minden ipar nélkül, minden mesterséges földművelés nélkül még a leggazdagabb ezüst hajóhadak is? Nem volt semmije, a mit az ezüstért visszaküldhetett volna. Azokat az árúkat, melyeket Amerikába kivitt, kénytelen volt szomszédainál, ellenségeinél vásárolni. Végre is ezeknél maradt az arany, mely Spanyolország mellett csak elhaladt. Ugyanez a velencei találóan fejezi ki: „a mint egy országot a nap csak

¹ Relaz, p. 375.

² Vendramino, Gachardnál, Relaz. p. 239.

³ Ranke, Fürsten u. Völker von Süd-Europa, S. 381.

⁴ Franc. Soranzo, Relaz. p. 59: „Odiano la fatica e per fuggir le azioni laboriose tralasciano anco di lavorar la terra. Però, si trova in tutta la Spagna grandissimo mancamento ed indicibile carestia di tutte le cose.”

időlegesen világít meg, de az ismét homályba borul, mihelyt a nap letűnt, úgy Amerika aranya Spanyolországot csak rövid időre ragyogja be és gazdagítja, azután csakhamar a maga rendes útját veszi Németalföld és más országok felé, s őt magát a szegénység sötétségében hagyja vissza¹. A spanyol államkincstár, bevételei bizonytalansága folytán, már régóta bajokkal küzdött; minden év már előre elnyelte a következő év várt jövedelmeit. Európa összes pénzkereskedőit egymásután segítségül hívták, hogy magas kamat ellenében adják neki kölcsön tőkéjüket. Zálogul lekötöttek lassanként minden jövedelmi forrást, az uradalmak és a vámok jövedelmét, a még ezután várható ezüstflották rakományát, a megajánlott adókat. S a szerint, a mint az adósság terhe növekedett, a kölcsönök egyre nehezebben és egyre magasabb kamat mellett voltak megszerezhetők. Az államkincstár folyton szegényedett, a bevételek keresztül folytak rajta a pénzkölcsönzők kezeibe, kik meggazdagodtak az állam szegénysége révén. Azzal az értelmetlenséggel, mely a pénzügyek terén népeket és uralkodókat oly soká fogvatartott, a spanyol kormány nem tudta belátni, hogy a magas kamatok, melyeket a pénzkölcsönzők kikötöttek, szükségképeni következményei voltak a király lehanyaglott hitelének

¹ Relaz. p. 351. „Di maniera che si può dire, che le flotte facciano con la Spagna come il sole con la terra, che apparando sopra d'essa la fa risplendere, ma tramontando la rende oscura, perchè giungendo l'oro in quei regni, ciascheduno si rallegra, ma continuando egli il solito suo corso verso la Fiandra e altre parti, la lascia in breve spazio nelle tenebre della povertà, non inferendo altro utile che quello, che la forza di sì potente materiale apporta nel suo veloce passaggio.“

s a tőke visszafizetése bizonytalan esélyeinek; a kormány inkább büntetésre méltó visszaélést látott abban, hogy a pénzkölcsönzők hasznot húztak a király időleges pénzzavarából.¹ És ezért azt gondolta Fülöp, hogy jogosítva van egy egyszerű királyi végzéssel kibújni a vállalt kötelezettség alól és önhatalmulag leszállítani a kamatlábat a szerint, a mint azt maga méltányosnak találta. Ilyen végzést hirdettek ki most 1596-ban; a kijelölt zálogokat visszavették a kincstár javára, s a mit a hitelezőknek vizsgáztatásul nyújtottak, nem volt semmi más, mint határozatlan kilátás az adósságok visszafizetésére és egy nagyon alacsony kamatra. Másodízben történt, hogy Fülöp ilyen csődhöz menekült. 1575-ben éppen így megszegte szavát a hitelezőkkel szemben; a tapasztalat, melyet akkor szerzett, megtaníthatta volna rá, hogy szavának meg nem tartásával többet árt magának, mint a hitelezőknek. *Requesens* csapatainak lázadása volt ennek az áldatlan intézkedésnek a következménye, meg Németalföld elpártolása és a *genti pacificatio*. Szerencsétlenségére, ezt a kemény leczkét már elfelejtette. Szégyenszemre kellett újra tapasztalnia, hogy becsületesség a legjobb állampolitika. Természetesen, mihelyt hitszegő rendelete köztudomásra jutott, senkinél sem talált többé hitelre. Olaszországban a pénzügyi emberek azonnal előre látták, hogy a királynak ezentúl le kell mondania a váltó kényelméről és aranyban kell a szükséges pénzösszegeket Németalföldre küldenie.² És ez a nehézség aránylag keveset jelentett, összehasonlítva azzal az ellenszenv-

¹ Nagyon helyesen ítéli meg ezzel szemben az esetet van Meteren, B. XVIII. f. 375 b.

² Lett. du Cardl. d'Ossat. II, p. 312.

vel, melyet Spanyolország a maga hitszegésével nemcsak a kereskedőknél, de a kistőkések egész osztályánál, kik megtakarított filléreiket a bankárookra bízták és most ezekkel együtt kárt szenvedtek, maga ellen támasztott. A spanyol miniszterek közül tényleg egy sem akarta a végzetes intézkedésért a felelőséget magára vállalni. De Moura Kristóf egészen nyíltan is kijelentette, hogy ez az ő előzetes tudta nélkül történt és hogy ezt a leghatározottabban elítélte. A király maga is csakhamar belátta, hogy mennyire megkárosította magát: egy évvel utóbb vissza kellett vonnia rendeletét; a pénzkölcsönzőket, a kiket, hogy jogtalanságát mentegesse, becsstelen kapzsisággal vádolt, becsületükbe vissza kellett helyeznie és nekik új kezességet adnia, mielőtt új kölcsönt kaphatott volna, melyre pedig sürgős szüksége volt. Eközben azonban Albert kénytelen volt tapasztalni Németalföldön a király hitszegésének következményeit. Az utolsó váltók, melyeket Spanyolországba küldött, három és fél millió értékben, fizetetlenek maradtak,¹ s így a bankároknál nem talált többé hitelre. Arany majdnem semmi sem jutott hozzá. Nem tudta, hogy mihez kezdjen? A pénzhiány és a katonák zsoldjának elmaradása az ismert következményekkel jártak: lázadás, zsarolás és erőszakoskodás a polgárokkal szemben és vonakodás a szolgálat teljesítésére. Az új toborzásokat, melyeket már megkezdettek, fel kellett függesztetni.² A jövő háború, melyet így üres kincstárral és meggyengült, bosszús sereggel kellett kezdenie, csak bajt és szerencsétlenséget ígért.

¹ Van Meteren, B. XVIII, f. 376.

² Coloma, p. 421. Lett. du Cardl. d'Ossat. II, p. 413.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Hármasszövetség Spanyolország ellen.

Épp e pillanatban, mikor Spanyolország elgyengülve és kimerülve alig volt képes a háborút csak úgy is folytatni, mint eddig, egy új nagy veszedelem közeledett: Franciaország, Angolország és Németalföld között épp ekkor jött létre egy szövetség, s Európa többi protestáns fejedelmeit most szólították fel utazgató francia követek, hogy ők is vegyenek részt benne.

Hogy ily szövetség már régen létre nem jött, azt csodálni lehet. A Guise-ek ligája Spanyolországgal, a pápával, Savoyával, Lotharingiával egyetemben a protestáns észak fejedelmeit kölcsönös csatlakozásra bírhatta volna. De egymáshoz közeledésüket, melyet a vallás közös érdekei követeltek, megakadályozták széthúzó állami érdekeik és kölcsönös féltékenykedésük.

Erzsébet, kinek, Angolország hajóhadával és anyagi segítségével, egy ilyen Spanyolország elleni szövetség fejének kellett volna lennie — a mint később az angol kormány tartotta össze a forradalmi Franciaország ellen való koalíciókat — nagyon is önző volt, nagyon lagymatag vallási ügyekben, nagyon fukar a pénzével,

nagyon irigy Németalföldre, a kiben Angolországnak jövő versenytársát a tengeri uralom terén előre látta, és nagyon féltékeny Franciaországra, ősi ellenségére, melyet meg akart ugyan a végpusztulástól menteni, de nem akart nagygyá tenni. A pénz dolgában szegény, de harcos csapatok dolgában gazdag német fejedelmek, a kiknek a seregeket kellett volna szolgáltatniok, melyeket részben angol pénzen tarthattak volna, sokkal önzőbbek voltak, hogysem Európa általános érdekéért valami áldozatra hajlandók lettek volna és sokkal rövidlátóbbak, hogysem észrevették volna azt a veszedelmet, mely őket is fenyegette a megújuló katholicismus részéről, ezenkívül sokkal nagyobb volt köztük az egyenletlenség, hogysem a legforróbban óhajtott cél érdekében is összefogtak volna.

Csak két hatalom látta be, hogy mit kell tenni és volt egyúttal kész arra, hogy ezt egész erejével meg is teszi: az Egyesült Németalföldek Rendei és IV. Henrik, francia király.

A Staten-Generaal sohasem tévesztette szem elől, hogy Spanyolország ellen ők voltak Európa előharczosai és hogy az ő küzdelmük eredményétől függött Európa szabadsága vagy rabszolgasága. Minden államiratban, melyben védelmezik a királyok és népek előtt felkelésüket, határozottan kifejezik, hogy az ő ügyük az egész protestáns keresztyénség ügye, hogy az ő leveretésük a spanyolokat az egész világ fölött uralomra juttatja. Ezen az alapon kérnek, követelnek támogatást. És híven szavukhoz, minden időben készeknek mutatkoznak arra, hogy Spanyolország minden ellenségét legjobb tehetségük szerint támogassák, nemcsak Franciaországot és Angolországot, hanem Genfet is, sőt Olaszország fejedelmeit és köztársaságait is.

IV. Henrik király is mélyen át volt hatva annak a veszedelemnek tudatától, mely Európát Spanyolország és Ausztria részéről fenyegette. Azt a politikát, melyet Richelieu, Mazarin és XIV. Lajos követtek s melynek célja volt a Habsburg-ház megalázása Németország és Dél-Európa kisebb fejedelmeinek felemelése által, ezt a politikát ő tervezte ki és indította meg. Mihelyt trónra lépett, törekvése az volt, hogy nemcsak maga álljon szemben ellenségével, hanem hogy egyúttal az összes európai országok együttműködésével megsemmisítse azt a túlsúlyt, melylyel Spanyolország egész Európát elnyomta. Nem lehet csodálni, hogy e célra Németalföld Rendeivel egyértelműleg összefogott; alig izente meg Spanyolorzágnak a háborút, már Lüttichen át és a Maas mentén kezet igyekezett nyújtani Móricznak. A célok közössége magától hozta létre az együttműködést. De többet is kellett tenni. Franciaországnak szövetsége Németalfölddel nem volt elég hatalmas, elég tekintélyes a királyok és fejedelmek szemeiben, hogy részvételre csábítson. Csak midőn Angolországot is a szövetségbe lehetett vonni és eszközeihez mért támogatás nyújtására lehetett kötelezni, nyert a szövetség nemcsak belső erőben, melylyel szemben az ellenség alig tudott volna megállni, hanem egyúttal Európaszerte tekintélyben is, úgy hogy remélni lehetett, hogy még több szövetségest nyernek Németországban és északon. Calvart, a hollandusok követe a francia udvarnál, nem szünt meg a királyt idegen szövetség alkotására buzdítani¹, Henrik azonban vonakodott attól, hogy Erzsébettal, a ki min-

¹ Erről biztosít bennünket Calvart maga Gedenkst. v. Oldenb. II. 112.

den ilyen előterjesztést, mint segítségkérést gőgösen volt hajlandó fogadni, tárgyalásokba bocsátkozzék. Épp ily kevéssé volt Skócia királya, Jakab, rábírható, hogy az első lépést megtegye; őt is visszatartotta az angol királynő büszkeségétől és gyanakvásától való félelem.¹ Végre Henrik király a Rendeknek azt a javaslatot tette, hogy kössenek ők csak Angolország nélkül szövetséget és azután hívják fel ebben való részvételekre az összes protestáns hatalmakat és így Erzsébetet is. De a Rendekek ezt az ajánlatot tisztelettel elutasították; sokkal jobban ismerték Erzsébet könnyen sebezhető büszkeségét, hogy sem az ilyen fontos ügyben mellőzni merték volna; tudták, hogy a királyné ilyen felségsértést sohasem bocsátana meg és hogy Angolország ebből az okból sem lépne be a szövetségbe.² Így látni lehetett, hogy a mi a protestánsok

¹ Damman levele a Rendekhez 1595. jún. 17.: „Quant à ce que vos Seigneuries exhortent S. M. à fortifier l'estat de la vraie religion Chrestienne par quelque ferme et bien conditionnée correspondance avec le roy de France, la royne d'Angleterre, le roy de Danemarck, et . . . , à quoi vos Seigneuries s'offrent très volontiers de lesir (prendre?) part, il y trouve bon gout et en est fort desireux, mais il ne scait encore commander à son coeur d'en parler à la royne d'Angleterre; mément il est persuadé que c'est elle qui luy faict ces traverses, afin qu'il vienne à elle, et il y veut bien difficilement entendre“. (Orsz. Levéltár.)

² L. Buzanval javaslatát 1591. decz. 18-ról: Bor. IV. 148 l. — V. ö. Bongars levelét 1596. márcz. 26-ról: „Interim deprecari Ordines ne primum ad se Dominus de Sancy veniret. Ipsorum perspectum esse Regiae Majestati animum, cui defuturi nunquam sint. Sed abripi aemulatione Angliae reginam, quae, si legationem ab ipsis Dominus de Sancy inciperet, honori ipsius et amicitiae datum interpretaretur, non captatam conventus ipsorum, qui tum habeatur, occasionem“. p. 54. —

részére annyi előnyt ígért, hajótörést fog szenvedni annak a kajánságán, kit a protestantismus legszilárdabb támaszának tekintettek.

Tényleg, Angolország csak a maga érdekét nézte és Európa érdekeit csak annyiban mozdította elő, a mennyiben ezek az övéivel megegyeztek. Németalföldet és Franciaországot megmentette a spanyol túlhatalomtól azért, mert a spanyol túlsúlytól tartott, de arra, hogy most emez ellenségének további leveretésére közre munkáljon és megaláztatásával Franciaország és a köztársaság nagyságát megszilárdítani segítsen — erre nem érezte magát hivatottnak még a protestantizmus érdekeiért sem, melyet támogatott.¹ Ezentúl Spanyolország ellen kizárólag a maga védelmére folytatta a háborút. Ha egy armada, melyet spanyol kikötőkben szereltek föl, partjait fenyegette, hajóhadát Spanyolország ellen küldötte és megsemmisítette a flottát, mielőtt tengerre kelt volna. Spanyolország indiai birtokaira és ezüstflottáira az angol kalózok szüntelenül vadásztak; a zsákmány, melyet megszereztek, bőségesen fedezte a felszerelési költségeket. De a szárazföldön serege egyre kisebb lett; Henriknek, mióta Franciaország királya lett, nem nyújtott oly

Vilmos Lajos ugyanezt írja atyjának: *Hir zu landt alltzeit daruf gesehen ist, das diese zwey potentaten (Frankr. und Engel.) müsten vorgehn*“. Archives IIe série, I. p. 369.

¹ Nagyon helyesen állította Jeannin 1598-ban: „La Reine d'Angleterre ne désire non plus notre accroissement que celui de l'Espagnol même dans les Pais-Bas, ainsi elle balancera toujours son intérêt avec le notre, quand il faudra nous assister, et sera plus ou moins affectionnée, non selon qu'il nous sera besoin et qu'elle en sera requise, mais selon qu'il lui sera plus utile et convenable à ses affaires“. Avis sur la paix de Vervins. Mém. de Bellièvre, p. 522.

buzgó támogatást, mint korábban, míg csak Navarrai Henrik volt. Angolország támogatását megvásárolhatta, ha akarta; tudta az árt is, melyet követelni fog: Calais átengedése ellenében megkaphatta a segítséget; ingyen azonban nem számíthatott többé támogatásra. A régi előlegek visszafizetését egyre nyomatékosabban követelte. — Hasonló módon bánt a németalföldi egyesült tartományokkal. A segítséget, melyet sohasem folyósított teljes összegében úgy, a mint az 1585-iki szerződésben megígérte, folytonosan csökkentette. A franciaországi és spanyolországi háborúkat részben azokkal a csapatokkal folytatta, melyek németalföldi szolgálatban állottak. Télen, mikor nem lehetett hajózni vagy csatázni, az angol kormány a Rendekekhez küldte őket szállásra, hogy ismét visszahívja, a mikor neki szüksége volt rájuk. Talán Hulstöt meg lehetett volna tartani, ha Vere a maga 2200 angol katonájával az országban lett volna. Egyre fokozódó hevességgel követelte vissza azt, a mibe a segítség adása került, ellentétben a szerződés feltételeivel, melyekben csak az volt kikötve, hogy ezt a béke megkötése és Németalföld kielégítése után kell visszafizetni. Erzsébet azt hozta fel ürügyül, hogy a Rendekek jó békét köthetnének, ha akarnának és a háborút csak azért folytatják, hogy olyan függetlenségre tegyenek szert, mely az 1585-i szerződésben nem volt számításba véve. Ezért elérkezett annak ideje, amikor nem ugyan betűszerint, de a szerződés szelleme szerint meg kellett kezdeni a visszafizetést. A zálog, de Briel és Vlissingen, nyomatékot adott követelésének: mindkét helyen sokkal nagyobb számú katonája volt elhelyezve, mint a mennyi meg volt állapítva: 1950 ember 1150 helyett,¹

¹ Bor, IV. k. 244. l.

nem annyira az ellenség, mint a polgárok és Rendek ellen, ha ezek valamikor meglepetésszerűleg Holland és Zeeland ezen kulcsainak birtokához hozzá akartak volna jutni. Nem lehetett kételkedni, hogy Spanyolországgal való béke esetén, ezen erősségek átszolgáltatásáért, követeléseinek teljes kielégítését megkaphatná. Ezzel a fenyegetéssel hatalmában tartotta a Rendeket. Kímélni kellett őt és alázatosan halasztást *kérni*, nem pedig, mint joguk lett volna a szerződés alapján, halasztást *követelni*. Az előző évben csak nagy ügygyel-bajjal lehetett őt ily módon kielégíteni és a Cadixba küldött segédhajóhad megjutalmazása czímén halasztást kapni. De most, 1596 elején, az a nyelv, melyen követe beszélt, olyan fenyegető volt,¹ hogy egy követséget kellett küldeni udvarába azzal az előterjesztéssel, hogy megkezdik a visszafizetést, mely nagyon súlyos volt az ország kimerült államkincstárára nézve és még sem mutatkozott elégségesnek arra, hogy Erzsébetet teljesen kielégítse.

De e közben az általános helyzet és Angolországnak Franciaországhoz és Németalföldhöz való viszonya váratlanul megváltozott. Azok a sikerek, melyeket Albert kivívott: Hulstnek bevétele, de főleg Calais elfoglalása, Erzsébetet hajlandóbbá tették arra, hogy régi szövetségeseit támogassa. Érdekei nem engedték meg, hogy a spanyol újra túlsúlyra vergődjék. Nem engedhette meg, hogy ez oly közel Anglia partjaihoz fészkelje meg magát. Ha már az is kívánatos volt, hogy Calais ne maradjon a francziák kezében, még sokkal fontosabb volt megakadályozni azt, hogy

¹ L. beszédét, lefordítva Bornál IV. 184. l. (Eredetiben az Orsz.-Levéltárban) és v. ö. Caron leveleit: Gedenkst v. Oldenb.

Spanyolország, egy elsőrangú tengeri hatalmasság, tegye ezt tengeri kikötőjévé. Ezt érezte a londoni nép, midőn Calais bukásának hírére majdnem fellázadt és heves hangon kelt ki a királynő túlságosan óvatos és önző tanácsosai ellen, a kik nem gondoskodtak idejében a felmentésről.¹ A mitől főleg tartani lehetett, az volt, hogy Henrik elcsüggedve balsorsán, s felháborodva szövetségesének nemtelen viselkedése miatt, a ki őt inségében elhagyta, a spanyollal való békekötésre engedi magát rávételni, mely alkalommal Calais Spanyolország kezeibe juthatna. Hogy ilyen béke nem volt lehetetlen, hogy a király tanácsosai között is sokan voltak, a kik őt erre ösztönözték, az köztudomású volt.² Épp így bizonyos volt, hogy a pápa a két katolikus hatalom megegyezése mellett buzgólkodott, melyeket oly szívesen látott volna az eretnek Angolország ellen egyértelműleg fellépni. Annyit el lehetett várni, hogy Henrik a segítséget, melyet szerencsétlenségében Erzsébettől nyer, nem fogja hálátlansággal viszonzni, hogy sohasem fog ő ellene Spanyolországgal szövetségre lépni; de hogy nem igyekszik-e országának kimerülése miatt tűrhető békét kötni, azt az angol kormány még sem vehette biztosra. A király nem is titkolta a dolgot: nincs semmi kedve —

¹ „Verum interim amissa Caleti arce Londinenis plebs, periculum suum verita, tam vicinis Hispanis, paulum a tumultu abfuit, eorum qui circa reginam erant palam seu segnitiam seu tergiversationem increpans, qui in tempore auxilia obsessis non summisissent“. Thuanus, I. CXVI. c. 11. — Bor, (IV. 253. l.) ezt meg sok egyebet is Thuanus után írja, a nélkül, hogy őt megnevezné.

² L. a mit Erzsébet erre nézve Caronnal közölt, Bor. IV. 181. l.

jelentette ki — azt a harczot, mely mindnyájukat érdekli, egyedül végigküzdeni; ha őt ellenségével szemben magára hagyják, elfogadja a békét, melyet már régóta felajánlottak neki; önző szövetségeseivel úgy bánik el, a mint ezek a maguk részéről vele bántak.

Ezért, mikor Henrik Calais elvesztése után a további segítségre és a szorosabb csatlakozásra vonatkozó kéréseit megismételte, s két legbizalmasabb tanácsosát, Sancy urát és Bouillon herceget Angolországba küldötte, belátta a királynő, hogy Henrik előterjesztését nem utasíthatja el röviden és fennhéjázóan. Most Henriken volt a sor, hogy minden csűrös-csavarás nélkül így szóljon: „Vagy a te támogatásodat, hogy védekezhessünk, vagy a békét Spanyolországgal, hogy megmenthessük magunkat“ — ez volt a követei által küldött izenetnek rövid tartalma.¹ Az angol kormány érezte, hogy e pillanatban nincs semmi sürgősebb tennivalója, mint arról gondoskodni, hogy a király ne nyúljon ehhez az utolsó mentőeszközhöz; elhatározta tehát, hogy olyan szerződéssel köti meg a király kezét, melynek értelmében az ő hozzájárulása nélkül nem köt külön békét a közös ellenséggel; természetesen az angol kormány viszont kötelezné magát a támogatás nyújtására; erre szükség esetén kész is volt, de a maga szokásos fukarságával gondosan ügyelve, hogy a legnehezebb terheket a francia királyra rakja, maga pedig a lehető legkisebb áldozatot hozza. Egy hónapig tartott az alkudozás; nem egyszer már azon a ponton voltak a tárgyalások, hogy

¹ Így irt Sancy a tárgyalások alatt Erzsébetnek; l. Prevost-Paradol „Elisabeth et Henri IV“, p. 28.

fonaluk elszakad: végre a két fél megegyezett. Egyik sem köt békét a másik nélkül; Angolország Franciaországot 4000 emberrel támogatja, de azt, a mibe ezek kerülnek, csak előlegezi; a visszafizetés biztosítására 4 francia nemes Londonban marad kezesül. Ezek a fő megállapodásai a szerződésnek, a mint az köztudomásra jutott. Tényleg azonban Erzsébet még többet csikart ki: az igazi okiratban, melyet titokban tartottak, az Angolország által szállítandó segédcsoportok száma csak felére rugott: 2000-re, és ezeket is kizárólag csak Picardiában, a tengerparti tartományban, melyet Angolország nem akart a spanyolok kezére jutva látni, lehetett használni.¹ Csupán azért, hogy Németalföldet és a többi államokat, a melyeket a szövetségben való részvételre fognak felszólítani, félrevezet-

¹ Történetíróink közül senki se vett tudomást erről az államcsinyről, jöllehet Rendeink maguk később neszét vették neki Buzanval indiscretiója folytán; l. Bor, IV. 325. l., Reyd 336. l. Úgy látszik, hogy maga *Vreede*, a kinek szorgalmas kutatását nem könnyen kerülte el valami, sem sejtette ennek a titkos szerződésnek a létezését. L.: *Inleiding tot eene Geschied. d. Nederl. Diplom. I. l. 300. l.* — Közölni kívánom Villeroi már többször idézett jelentéséből azt, a mi erre a dologra vonatkozik:

„Il fut fait deux contractz, l'ung public, pour donner crédit et réputation à ladicte Ligue, et l'autre secret, lequel detruisoit les effectz et promesses du premier. — Par le premier S. M. devoit estre secourue de quatre mille hommes de pied, lesquelz furent retrainctz par le dernier à deux mille, pour demeurer et servir seulement aux villes de Boulogne et de Monstreuil, assistez encore de pareil nombre de François, et non aultrement, et à la charge de ne s'éloigner desdictes villes, sy S. M. n'estoit en personne en Picardie avec une armée, auquel cas ilz pouvoient servir audict pays de Picardie, mais non ailleurs, etc.“

hessék, határozták el a szerződő felek, hogy a segédcsapatok valódi számát eltitkolják. Henriknek főleg az volt fontos, hogy Angolországgal névleg szoros és szilárd szövetségben legyen, hogy ennek révén más buzgóbb szövetségestársakat nyerjen. Más-kép a támogatásnak, melyre Erzsébet kötelezte magát, nagyon kevés jelentősége lett volna. De Henrik első-sorban is azt remélte, hogy a Rendek, kiket az angol segédcsapatok magas száma tévútra vezetett, mindent meg fognak tenni, hogy ezzel egyenlő erőt bocsássa-nak a szövetség szolgálatára; reményét vetette továbbá Dániába, Skócziába, néhány német, sőt néhány olasz államba is, a melyek megunva Spanyolország túlhatal-mát, szívesen részt vennének ennek leküzdésében, ha ez rájuk nézve minden veszedelem nélkül történhetik.¹ És ha ez a remény nem menne is teljesedésbe, Fran-cziaország mindenesetre kedvezőbb békét köthetne azzal a látszattal, hogy hatalmas szövetségese van, mint ha szerencsés ellenségével szemben egyedül maradna. Mert hogy az ünnepélyesen elfogadott köte-lezettség nem akadályozná meg abban, hogy ezt a külön békét megkösse, ha saját érdeke követelné, ebben a tekintetben Henrik szilárdul el volt tökéelve és ezt előre látták Erzsébet tanácsosai is. A francia köve-tek, míg nekikészülődtek, hogy a szerződést aláírják, maguk között úgy okoskodtak, hogy még sohasem volt szerződés, bármily határozott szavakba volt is foglalva, a mely azokat, a kik megkötötték, visszatar-totta volna attól, hogy ha a szükség úgy hozza magával, ott keressék üdvüket, a hol azt megtalálhatják.²

¹ L. Calvart jelentését a Staten-Generaalhoz, Gedenkst. v. Oldenb. II. 216. l. és v. ö., a mit Bor IV. 207. l. ebből közöl.

² „Il ne s'est jamais fait ligue qui ait empêché les con-

Íme az akkori idők politikai becsületessége! Az ősz Cecil, Erzsébet bizalmas tanácsosa, később indíttatva érezte magát arra, hogy a francia királyt, mikor ez ígérete alól kivonta magát, mentegesse, sőt majdnem magasztalja: a fejedelmek szerződéseit, így szólt, nem kell oly szigorúan venni; a fejedelemnek főleg arra kell ügyelni, hogy mi a legjobb birodalmára nézve. Így Henrik ígérete nem ért többet, mint a mennyit Erzsébet adott érte: mindkét fél rászédni igyekezett egymást és mindkettő belátta, hogy kölcsönösen rá vannak szedve; együttesen rászédtek a hamis szerződéssel szövetségeseiket és pedig elsősorban a Staten-Generaalt. Hogy ezeket annál jobban félre lehessen vezetni, Calvartot Angolországba hívták és a tárgyalásokhoz odaengedték. Mihelyt a szerződés meg volt kötve, felhívták a köztársaságot, hogy lépjen ő is be a szövetségbe.

Abban a módban, a hogyan ez alkalommal mind-egyikük a Rendekkel szemben viselkedett, ezekhez való viszonyuknak különbsége világosan kifejezésre jutott. A nemes és lovagias Henrik őket, mint a kik sorsuk felett rendelkeznek, a többivel hasonló alapon tüstént felakarta venni a szövetségbe. A maga felségére büszke Erzsébet megalázónak tartotta magára nézve, hogy egy kereskedőkormánynyal, mint magával egyenrangúval szövetkezzék. Minisztere, Cecil, kijelentette, hogy a Rendek, mint Erzsébet oltalma alatt állók, nem tár-

fédérés, quelques clauses qu'il y ait écrit, de pourvoir à leur salut quand la nécessité les y a conviés; n'estant les confédérations faictes pour ruyner, ains pour sauver les Estats qui y entrent, et nul prince estimé pouvoir légitimement obliger son Estat à sa ruine". Du Vair, idézve Prevost-Paradolnál, p. 27.

gyalhatnak külön.¹ De Bouillon (Henrik nevében) tiltakozott ez ellen a jogtalan igénytámasztás ellen; a francia politikára nézve előnyösnek tartotta, hogy Németalföld, ha mindjárt angol oltalom alatt is, Franciaországgal szövetségre lépjen.² Erzsébet látta, hogy engednie kell és sietett, hogy Franciaországot megelőzze; ő értesítette először a Rendekeket a megkötött szövetségről és barátságosan felhívta őket, hogy vegyenek benne részt.

A Rendekek erre természetesen készek voltak: egyhangúlag elhatározták, hogy a szövetséghez hozzájárulnak.³ Kitüntető megtisztelés volt mely osztály-

¹ Prevost-Paradol p. 23 — Reyd a dolgok miként történtét igen jól ismerte. „Angolország (mondja ő) Németalföldet mintegy maga akarta képviselni és a maga szárnyával akarta betakarni, talán azért, hogy nyitva tartsa az ajtót arra, hogy a souverainitást magához ragadja, melyet 8 évvel azelőtt elutasított, most azonban véleményét megváltoztatta, a mint ezt Erzsébet egy alkalommal Caronnak, a németalföldi követnek mondotta. De Franciaország királyának véleménye jutott túlsúlyra“. 289. l.

² „C'est un avantage“ mondja du Vair, (idézve Prevost-Paradolnál) „que d'avoir fait consentir que les Etats, qui sont sous la protection de la reine, traitent avec la France“. — Bouillon Caron előtt a maga érdeme gyanánt tüntette föl azt, „hogy a királynak az a véleménye, hogy a ligában a Rendekeket épp oly tekintélyűeknek ismerje el, mint a milyen csak független állam, vagy souverain uralkodó lehet. A mint ő (Bouillon) nekem mondja, ő meg is van bízva azzal, hogy itt a királynő öfelségétől mindenekelőtt ezt kívánja s őt erre vegye rá“. Dépêche aug. 22-ről. (Orsz. Levéltár.)

³ A Rendekek ugyan néhány pontot másképp kívántak volna; különösebben azt akarták, hogy az ő hozzájárulásuk nélkül Franciaország, vagy Angolország ne köthessenek külön békét, de el kellett fogadniok a szerződést úgy, a mint az elébük tétetett. L. Bor IV., 267. l.

részükül jutott. A díszhely Angolország és Franciaország mellett egy oly szövetségben, melyre csak ezentúl hívtak fel más hatalmasságokat, önálló, szabad állam rangjára emelte őket. Úgy volt, mintha csak függetlenségük elismertetett volna mindazon fejedelmek és köztársaságok által, melyek a szövetséget aláírják. Kiemelkedtek, legalább részben, Angolország kizárólagos oltalma alól, mely már inkább akadályozni kezdte őket, mintsem hogy tovább hasznukra lett volna. És ezenfelül mennyi jót ígérhettek maguknak ennyi és ily tekintélyes szövetséggel való együttműködésből? Ha valaha, úgy most lehetett Angolország és Franciaország egyesült erőivel, mind a tizenhét tartományt kiragadni Spanyolország kezéből. Csak attól függött minden, hogy a szövetségesek kötelezettségüket híven teljesítsék. A Rendek a maguk részéről kitűnő példát szolgáltattak. Megigérték, hogy éppen annyi segédcsapatot küldenek, mint a mennyit Erzsébet a (hamis) szerződésben megígért s nemeslelkűbben, mint ő, nem is tettek említést azoknak az összegeknek visszafizetéséről, melybe ilyen tekintélyes haderő nekik kerülni fog. Ezenkívül kötelezték magukat, hogy külön is 8000 főnyi sereggel síkra szállnak és az ellenséget határaikon foglalkoztatják. Ha Angolország a maga kötelességét épp oly buzgón teljesítette volna, Spanyolország nem állhatott volna meg a szövetségesekkel szemben.

Egy másik áldozat, melyet a Rendek bármily kedvetlenül, a szövetségnek hoztak, a Spanyolországgal és Portugaliával való kereskedelem megtiltása volt. Láttuk már, hogy Erzsébet mily szünetlenül sürgette ennek a kereskedelemnek megszüntetését, de azt is, hogy a Rendek ennek a sürgetésnek mennyire

ellenállottak. Most azonban, hogy IV. Henrik is támogatta Erzsébet kívánalmát, engedniök kellett. A kereskedelmi ügyekben járatlan Bouillon Spanyolországot már a kimerüléstől megsemmisülni látta, ha a holland kereskedők a maguk szokott szállítmányait visszatartják. A jobban tájékozott Cecil megjövendölte, hogy a hollandok, kiknek a szabad kereskedelemről kell fenntartaniok magokat, a Spanyolországgal való kereskedelmet sohasem fogják abbahagyni.¹ Sok fáradságba is került őket erre rábírní. Különösen Amsterdam tiltakozott az esztelen rendszabály ellen s ez alkalommal egy olyan előterjesztést tett, mely a kereskedelem szükségleteit és korlátozásának és megzavarásának hátrányait oly kitűnően fejtí ki, a mint ezekben a napokban alig várhattuk volna.² De a kereskedelem érdekeinek legalább egyideig meg kellett hátrálníok a magasabb államérdekek előtt: az ellenség országába a kivitelt, daczára Amsterdam heves ellenzésének, megtiltották.³ A mi engedékenységünk

¹ Így szólt az angol miniszterekhez: „Quod si regina, pro ea qua apud foederatos Ordines valet auctoritate, ab iis impetret ut libertas commerciorum tollatur, de Philippi in Belgio rebus actum esse“. Cecil így válaszolt: „Id ab Ordinibus impetrari non posse, quippe quorum vires libertate commercii constant“. Thuanus, I. CXVI, c. 11. — Thuanusnak szeme előtt volt a „Discours de la Negotation de Mss. de Bouillon et de Sancy en Angleterre, par M. Du Vair“. Ranke szerint, Franz. Gesch. II. 26. I. majdnem szószerint ehhez tartja magát.

² L. Amsterdam ezen előterjesztését: Resol. d. St. v. Holl. 1596, 598. I.

³ Hasztalan iparkodtam a Spanyolországgal való kereskedelem megtiltására vonatkozó tanácskozás felől néhány részletet felkutatni. Az Orsz. Levéltárban is hiába való volt kutatásom. Mindaz, a mit erre vonatkozólag találtam, Bongarsnak

kárpótlásául a francia kormány megadta azt az előnyös kereskedelmi szerződést, melyről már korábban szólottunk. Ez maradandó haszon volt, a kár azonban, melyet az értelmetlen tilalom okozott, csak múló: azok a káros következmények, melyeket Amsterdam előre megmondott, egyáltalán nem maradtak el. A gabonakereskedelem Spanyolországgal nem szűnt meg, a mint azt a francia kormány remélte, de fenyegetett a veszedelem, hogy idegen kezekbe jut. Hogy ezt megakadályozzák a Rende, mihelyt a szerződés meg volt kötve és céljukat elérték, a tilalom megszegése előtt szemet hunytak. A következő évben a holland hajók csak úgy mint régen, ismét dél felé vitorláztak, és a mulasztottakat csakhamar helyrehozták. Erzsébet újra kezdi régi panaszait hangoztatni¹ és a Rende újabb buzgalommal ismételik a régi menetetőzést.

Eközben IV. Henrik a szerződés értelmében fel kérte Németország fejedelmeit, hogy csatlakozzanak a szövetséghez. Követe Ancell 1597-ben egymás után kereste fel őket az egész római birodalmon keresztül. De úgy járt, mint az evangéliumi példázat embere,

következő tudósításai: 5. okt. 1596.: „Bullionius adhuc in Hollandia, et de navigationis inhibitione nihil adhuc certi constitutum, etsi eo inclinant Ordines, sed valide mercatores contra tendunt“. 22 Oct. 1596: „Agit in Hollandia Bullionius ut navigatio in Hispaniam omnis inhibeatur, neve in hostilem terram importare quidquam cuiquam liceat. Hoc vero constituere cum penes Ordinum senatum non sit, sententiae civitatum exquirendae. Id Bullionium in Hollandia moratur et cum eo Aurelium (leg. Ancelium)“. — L. továbbá Resol. St. v. Holl. 1596, 436, 459, 598. I.

¹ L. Caron levelét 1597 szept. 23-ról: Gedenkst. v. Oldenb. II. 156. I.

a ki barátait menyegezőre hívta. Az egyik ezért, a másik azért mentegetőzik; senki sem mer első lenni és mindenik a másikra utal. A leggyávább önérdék, a leggyalázatosabb restség látszik keresztül a semmitmondó ürügyökön.¹ Megvetésreméltó fejedelmi nemzetség volt az, mely most Németország felett uralkodott; derék elődeik kevéssel azelőtt mind elhaltak; az 1592-ik esztendő e tekintetben végzetes volt. Pfalzi Kázmér János, Keresztély a szász választófejedelem, Vilmos hesseni örgróf, a három fejedelem, a kiknek közremunkálása állította talpra azt a hatalmas sereget, mely 1591-ben IV. Henriknek segítségére sietett, ez évben kevéssel egymásután elhaltak. Haláluk leverte azoknak reményét, a kik még valamit vártak Németországtól.² Ezentúl az idegen követek ajkairól nem hallunk mást, mint panaszokat, azoknak a semmiháziaknak a restsége, gyávasága és önzése miatt, a kik névleg Németországot kormányozták. Fecsegni tudnak,

¹ L. az egész szomorú körút leírását. Thuanusnál l. CXVIII, c. 1, 2, 3. Thuanusból hanyag és helytelen kivonatot ad Bor IV, 289. l.

² Scultetus erről így szól: „Non possum quin hoc loco memorem quid mihi multisque aliis animi fuerit, statum Ecclesiarum Reformatarum, qualis anno 1591 erat, considerantibus: . . . in Palatinatu fortissimus heros Joannes Casimirus, in Saxonia cordatissimus idemque opulentissimus Dux Christianus primus, elector, in Hessia prudentissimus princeps Gulielmus feliciter dominabantur, omnes Reformatam religionem professi . . . Quid nos igitur? Aureum seculum nobis imaginabamur. Stultissimi. Nam intra vertentem annum Saxo, Palatinus, Hessius moriuntur. . . . et omnes aureae nostrae spes in fumum abeunt“. Gerdes, *Scrin. Antiq.* VII, p. 217. — Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Vilmos Lajos egy, Móriczhoz intézett levélben. *Archives II serie*, I, p. 215.

terveket koholni, de megvalósítani, *semmitsem*.¹ Míg a jezsuiták buzgón dolgoznak: a katolikusokat tüzezik és harczra buzdítják, a fejedelmi sarjakba saját fanatikus hitbuzgóságukat oltják és a harczy hatalmat előkészítik, a melyet csakhamar az eretnekség ellen sorompóba állítanak, a protestáns urak aggódva, de tétlenül várják, hogy mi fog velük történni. A 30 éves háború volt közömbösségük büntetése, egy oly háború, mely őket a pusztulás szélére vitte, melyet végre is idegen segítség nyert meg számukra, de az ő költségükön.

Sem Skócia, sem Dánia nem vettek részt a szövetségben. Őket alig is keresték meg eziránt. Henrik csakhamar belátta, hogy a szövetség nem támogatja elég erővel; úgy érezte, hogy inkább a békekötésre, mint a háború folytatására nyert támogatást és e célra nem volt szükséges, hogy a szövetséget még jobban kiterjessze. Angolország a lehetőség szerint kivonta magát a kötelezettség alól. Egyedül Németalföld vette a dolgot komolyan: a Rendek megtették mindent, a mit tudtak, hogy a szövetséget fenntartsák és dicső haditettekkel emeljék. Jó reménységgel és örvendő várakozással léptek be, de csakhamar észre kellett venniök, hogy helyzetüket kevésbé javította meg: Franciaországgal egyedül kellett nekik szünetlenül a háború terhét hordozniok.

¹ Bongars többször hevesen kifakad a német fejedelmek és miniszterei ellen: „Dicam quod sentio. Homines dicendi et scribendi periti, agendi imperiti, apud vos clavum tenent. Probo: exercent ii quam norunt artem, scribunt et declamitant copiose; scribent et declamitabunt in aeternum, nisi aut ipsimet principes expergiscantur, aut linguam manumque sive Turca, sive quis alius promptior hostis amputaverit“, p. 347. Nassaui János levelei is tele vannak hasonló panaszokkal.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Az 1597. év hadieseményei.

A háború terhét egyébként jelentékenyen megkönnyítette a bíbornok tehetetlensége. Fegyvereink szerencséje attól függött, hogy Spanyolországból kap-e pénzt; láttuk, hogy Fülöp kimerítette államkincstárát és hitelét tönkretette. A bíbornok fájdalmasan érezte a király csődjének következményeit; hadi népe lázongott és elszéledt.¹ Ezenfelül Hulst erősségének elfoglalása nagyon sokba került neki. A halál harcosainak sorait nagyon megritkította és az életben maradt legénység annyira el volt fáradva és ki volt merülve, hogy szükségképen téli szállásokra kellett vinni. Ugyanezen időben lovasságát, melyet Artoisnak a francia csapatok portyázásai ellen való megoltalmazására küldött, Biron megverte és szétkergette; a védetlen határvidéket most pusztították és sarczolták a hollandusok öröme, kik már régen kívánták, hogy a vallon tartományok elpártolásuk jutalmául érezzék meg a háború borzalmait.² Szerencse volt Albertre nézve,

¹ L. Fülöp elfogott levelét 1596. decz. 9-ről, Bornál IV. 299. l. V. ö. 300. és 317. l.

² „Artois wirdt jemmerlich vastiert, so das sie nu zugleich bezalen mueszen was inen lang geborgt ist worden“. Reyd Stöverhez, Archives, IIe série, I, p. 375.

hogy Henrik király is teljes pénzhiányban szenvedett; másképp semmi sem akadályozta volna meg abban, hogy egy csomó védtelen határszéli helyet el ne vegyen. Délen így a háború a kölcsönös kimerülés folytán pihent, de a borzalmak, melyek a háborút kísérik, a pusztítás és fosztogatás, szüntelenül tovább tartottak.

A legtöbb spanyol csapat a francia határon feküdt. Északon egy elég tekintélyes erő volt összevonva a nagy, de nem megerősített faluban Turnhoutban. Körülbelül 4000 gyalogos és 300 lovas — olaszok, németek és vallonok — voltak ott együtt gróf Varax, egy kipróbált harczi bátorságú, de csekély vezéri tehetségű burgundi nemes parancsnoksága alatt. Neki kellett Kempenlandot biztosítania a Rendek lovasai ellen, kik a sarczot, mely erre a vidékre ki volt róva, havonként jöttek beszedni; neki kellett továbbá, ha a fagy az utakat és a folyókat járhatóvá teszi, Tholen szigete ellen a támadást megkísérelnie vagy valami mást megpróbálnia, a mire alkalom kínálkozik.¹ De a tél enyhe és nedves maradt; hadviselésre nem volt alkalmas. A fizetetlen rakoncátlan nép elkezdett rabolni és azokat fosztogatta ki, a kiket védenie kellett volna; rabolva és gyujtogatva, nyomult egész Antwerpenig.² Ilyen rendetlen tömegtől, ha bátran megtámadják, nem lehetett komoly védekezést várni; Móricz elhatározta, hogy váratlanul meglepi őket. A tömerek ágra szakadó folyamok, melyek enyhe időben még elég jól hajózhatók voltak, abba a helyzetbe hozták őt, hogy a szükséges csapatokat a körülbelül 30 mértföldnyire fekvő katonai őrhelyekről rövid idő

¹ Coloma, p. 417.

² Meerbeeck, 886. l.

alatt összehordhatja: ¹ 150 hajón 5000 gyalogos és 800 lovas észrevétlenül jött Geertruidenbergbe. Innen haldék nélkül útra keltek. A Rende seregének legjobb vezérei: Hohenlo, Solms, Heraugière, Bax és az angol Vere, kit egymagában többre becsült Móricz, mint egy egész ezredet, vezették őket. ² A titkot oly jól megőrizték, hogy a sereg már egy órajárásnyira közeledett Turnhouthoz, mielőtt Varax közeledésükről értesült volna. Most éppen este volt. Varax a drága időt még haszontalan tanácskozással pazarolta el; nem tudta, mit tegyen, maradjon-e és jól választott állásban csatát álljon-e, vagy pedig meneküljön Herentals felé. Végre is menekülésre határozta el magát; még az éjjel előre küldte a podgyászt és a késő téli reggel szürkültekor maga is felkerekedett. Szerencséjére a rossz utak megakadályozták a Rende gyalogságát, hogy oly gyorsan nyomon kövessék, mint kívánatos lett volna. Móricz türelmetlen lett és attól kezdett tartani, hogy az ellenség elmenekül előle; a lovasokkal és 200 muskétással, kiket a lovasok maguk mögé ültettek, előre sietett. Varax már a turnhouti erdőn keresztül a thielti mezőségre jutott, már e mezőség végén maga előtt látta azt a keskeny utat, mely mindkét oldalról mocsárral körülvéve biztos menedék-helyet és háborítatlan elvonulást ígért neki. ³ De Mó-

¹ Coloma, id. helyen Van Meteren, IV, 367. l.

² Reyd, 228. l.

³ „Öexcellentiája kijelentette, hogy a mennyiben az ellenség . . . száz, vagy kétszáz rúdnyi távolsággal messzebb masírozott volna, úgy neki már semmi kárt vagy veszteséget nem lehetett volna okozni“. Res. der St. v. Holl. 1597. 25. l.

(A hollandus „roede“ (olv. *rúde*) magyarul egyebek közt azt is teszi, hogy „rúd“. Mint hosszmérték tíz méternek felel

ricz nem engedett neki időt. A nélkül, hogy a gyalogságot bevárná, haladék nélkül jelt adott a támadásra. A legnagyobb sietségben kénytelen volt Varax bátortalan csapatait hadirendbe állítani, a balszárnyat az erdő felé, a jobbat a lovasság által fedezve, minden ezred pikásait középre, muskétásait a szárnyakra. Ez a felállítás előnyös volt, de a csapatok meg voltak lepve és meg voltak félemlítve. Midőn Móricz lovasait maguk felé rohanni látták, félelmükben már a kedvező pillanat előtt tüzeltek; s mielőtt újra töltöttek volna, ezek már sarkukban voltak; az első lökés szétszórta a pikásokat, az egész csatarend megingott. Mindenki menekülni kezdett, elől a lovasság. Egy félórai harc után a csata ellenállás nélküli mészárlássá változott: több mint 2000 halott, ezek között sok tiszt és maga Varax is, borították a csatamezőt; 500-at foglyul ejtettek, 38 zászlót elvettek. A győzők közül csak tízen estek el. Turnhout vára röviddel a csata után megadta magát. Nyolcz nappal azután, hogy Móricz a harczytérre indult, ismét visszatért Hágába és a sereg újra téli szállásaiba vonult. Kevesebb veszteséggel rövidebb idő alatt sohsem vítak még ki ily fényes győzelmet. Híre elterjedt egész Európában. Az 1597-ik esztendő szerencsés előjelek mellett kezdődött meg, a hármasszövetségnek fényes felavatásban volt része.

Két sereggel igyekeztek ebben az évben a szövetségesek az ellenségét megtámadni. Míg a Rende

meg. Minthogy némely magyar vidéken a „rúd“ ma is (terület)mérték szó (egy rúd föld, egy rúd szőlő) megengedhetőnek tartottam a hollandus mértékszót a magyar „rúd“-dal fordítani. Itt tehát 100 vagy 200 rúd = 1000 vagy 2000 méter, egy vagy két kilométer. *Revisor.*)

igéretükhöz képest a bíbornokot támadásukkal tartják lekötve, Henrik a rendelkezésére álló egész erejével először az elveszett Doulenst akarta visszafoglalni, azután Artoisba akart betörni, remélve, hogy ezen a nyáron az előző esztendő balsikereit helyrehozhathatja.¹ Erzsébet ezalatt az ellenséget magában Spanyolországban támadná meg; még mindig tartva egy armadától, melyen Ferrol és Lisszabon kikötőiben szünetlenül dolgoztak, Essexet még egyszer Spanyolország partjai ellen küldi, hogy ott a kikötőkben semmisítse meg ezt a hajóhadat, mielőtt tengerre szállana. E célból a Rendektől 20, háborúra felszerelt hajót kívánt és 1000 kipróbált angol katonát Vere Ferenczczel élükön. Hasztalan igyekeztek a Rendekek a maguk külön tervei alapján mentegetőzni; a királynő nem akart semmi mentségről hallani, engedelmeskedniök kellett.

Erejük teljes megfeszítésével is alig voltak képesek a Rendekek megfelelni a kötelezettségeknek, melyek rájuk nehezettek. 4000 embert tartottak Franciaországban; Erzsébet számára — a mint láttuk — kénytelenek voltak hajókat és csapatokat átengedni. Egy olyan sereg, melyet igéretük szerint síkra kellett állítani, nem állhatott 8000 embernél kevesebből. Körülbelül 70 várat és erődöt, kisebbet-nagyobbat kellett megszállva tartaniok.² És az élelmisükségleteknek

¹ A király maga a következő évben a hollandi követek előtt így fejtette ki terveit: „Hogy ő teljesen felkészült a háborúra Amiens elfoglalása előtt és azt hitte, hogy 15 nap alatt elfoglalja Doulenst és ezután a háborút Artoisba viheti át”. — A Franciaországba küldött követség jelentése 1598-ban.

² Oldenbarnevelt adata Erzsébethez: az Angolországba küldött követség jelentése 1598.

fokozódó drágasága megkövetelte, hogy a zsoldot, ha a hadsereget fegyelem alatt akarták tartani, emeljék; körülbelül 14⁰/₀-kal kellett azt ebben az évben felemelni.¹ A hadiköltségek általában 10 év óta megkétszereződtek; akkor 200,000 forint havonként a rendes és 900,000 forint évenként a rendkívüli kiadásokra elégséges volt; most rendkívüli kiadásokra 500,000 forint kellett egy évben és a rendes szükségletekre 426,000 frtot kellett havonként kivetni.² A jólét, bármily nagy volt is, aligha emelkedett ebben a mértékben: az állami bevételek bizonyára nem szaporodtak ezzel párhuzamosan. Hogy a kívánt összegeket előteremtsék, a máris nehéz adót még súlyosbitani kellett. Hollandiában az őrlési adó, a só- és a söradó kétszerezésére emelkedett, a földadót a vidéken szintén fölemelték és még ezzel sem kapták meg mindazt, a mi szükséges volt: a hadsereget nem lehetett megerősíteni, bármennyire hangoztatta is Móricz ennek szükségességét. Takarékoságból hétről hétre halasztották a hadjárat megindítását, a mire Henrik a maga követivel hasztalanul sürgette őket.

Még súlyosabban érezte a pénzhiányt a francia király, mint a hogyan az nálunk érezhető volt. Siralmasan elpusztított országa nem tölthette meg kincstárát, a legkívánatosabb vállalatokat abban kellett hagynia, mert nem volt készpénze. A nélkül az összeg nélkül, melyet a toskánai nagyherczeg előlegezett neki, nem tudta volna La Fère ostromát fenntartani. Pénzhiány miatt nem vehette ostrom alá az elmúlt

¹ A havi zsoldot azelőtt körülbelül 48, azóta 42 naponként fizették ki.

² Így az Államtanács előterjesztésében 1598 előtt, Bor, IV. 403. l.

ősszel Arrast, melyet egyébként könnyen elfoglalhatott volna. Az a 4000 gascognei, a kiket Németalföld fizetett, volt seregének a magva; a 2000 angolt, a kiket Erzsébet az ő költségén segítségére küldött, alig volt képes eltartani. S bármily sürgetőn kérte is a királynőt messzebbmenő támogatásra, nem lelt meghallgatásra; kérésére azzal válaszoltak, hogy az előlegeket visszakövetelték tőle; azt a kijelentését, hogy magárahagyatottsága végre is, habár akarata ellenére, az ellenséggel való békekötésre fogja kényszeríteni, mint méltatlan fenyegetést semmibe sem vették. Egyedül Calais visszahódítására akart Erzsébet kötelezettségén felüli segítséggel hozzájárulni, de csak azon feltétel alatt, hogy a város az elfoglalás után az ő őrizete alatt maradt. Ezt pedig Henrik semmikép sem akarta: a spanyolok kezéből Calais még talán vissza lesz kapható, az angol kezéből soha többé.

Így saját erejére és a Rendeek támogatására utalva a király felkészült a háborúra, a hogy tudott. Amiensset rendezte be hadiszállásul, hogy innen támadja meg Doulenst és nyomuljon be az ellenség földjére. Háromszázezer font puskaport és 30 ágyút szedett össze a szükségesekkel együtt.¹ A tavasz beköszöntött, a hadjárat megindítása küszöbön állt. Egyszer csak meglepte a spanyol a rosszul védelmezett várost és az egész hadikészletet elfoglalta. A jogaikra büszke polgárok az őrséget, melyet a király hozzájuk küldött, visszaküldték; ők 10,000 embert állíthatnak fegyverbe, így kérkedtek, a saját városuk biztonságáról maguk akarnak gondoskodni. Mily siralmasan megszégyenült önbizalmuk és mily rettenetesen szenvedett a király

¹ Ezt maga a király állította a hollandi követek előtt.

gondatlanságuk miatt! Egy pillanat alatt le volt verve és tanácstalanul állott.¹ Annyi helynek elvesztése, mint a mennyit az ellenség az utolsó évek alatt elvett: Doulens, Catelet, Ardres Calais, — kétszeresen érezhető volt most, hogy Amiens is elveszett. Ebből az erődből fenyegethető volt egész Isle de France, sőt maga Páris is: már voltak olyanok, a kik a fővárosból Orleansba menekültek. A burgundi fejedelmek mindig megtettek mindent, hogy a Somme melletti városokat hatalmukban tartsák, mint egy zablát, hogy ezzel Franciaországot megfékezzék; úgy látszék, hogy most utódjuk, a spanyol király, kapja kezébe a kívánatos helységeket.² A bajt még növelte, hogy sokan, a kiket csak Henrik szerencséje hajtott hozzá, most visszavonultak, mikor a szerencse őt elhagyni látszott. A már megkezdett tárgyalás a Liga utolsó fejével, Mercoeur herczeggel, ki spanyol segítséggel még Bretagneban tartotta magát, ismét megakadt. A hugenották, kik mióta a St. Denisi templom kapujánál királyi védőjüket elvesztették,³ a hithagyó fejedelemtől vallási békét akartak kicsikarni olyan feltételek mellett, a milyeneket Rómával és katolikus alattvalóival való kibékülés első napjaiban lehetetlen volt neki engedélyezni, most zavarából a maguk számára hasznot akartak kicsikarni és tétlenül, majdnem semlegesen állottak. Voltak olyanok is, kik kívánságaik teljesíté-

¹ Véritablement ce malheureux coup estonna la France avec raison plus que nul aultre qu'elle eust jamais receu; aussi perça-il le coeur de S. M. de douleur plus que nul aultre". Villeroy, Rapport sur le traité de Vervins.

² A bíbornok levele kivonatban Colománál, p. 432.

³ Aubigné nagyon találóan és helyesen írja le a hugenották hangulatát és szándékát ebben az időben. III. p. 364.

sét fegyverrel akarták kikényszeríteni.¹ De Henrik bátorsága ebből a veszedelemből is kiszabadította őt. Sokkal több szerencsétlenségen diadalmaskodott, hogysen most kétségbeessék. Gyorsan megérett benne az a szilárd elhatározás, hogy Amienst visszafoglalja, bármibe kerül is.² Nehány héttel utóbb Biron már a város előtt állt és az ostrom, a melynek körülbelül hat hónapig kellett tartania, megkezdődött.

Sürgösen új segítséget kért e célra szövetségeseitől; a Rendeiktől azt kívánta, hogy ígéretükhöz képest az ellenséget haladéktalanul támadják meg és kössék le addig, míg ő Amienst ostromolja.³ De bármily forrón kívánták is ezek a francia fegyverek szerencsáját, nem voltak hajlandók a király óhaját teljesíteni. Mert habár a bíbornok nem is volt abban a helyzetben, hogy (a mint remélte) két sereget, egyet Franciaország és egyet az Egyesült Tartományok ellen állítson síkra, még mindig elég erős volt arra, hogy mindegyiknek külön-külön félelmes ellenségévé váljék. Kockázatos lett volna ezt a hatalmat szándékosan mi ellenünk kihívni. Annál inkább, mert kilátás volt arra, hogy ha nem akadályozzák meg őt abban, hogy Amiens felmentésére siessen, távolléte alatt szerencsés ütközetet lehet kierőszakolni.

¹ Id., ibid. p. 455.

² Id., ibid. p. 388. — A király maga mondta a hollandi követeknek: „hogy kétségbeesésében rendelte el az ostromot, mert észrevette, hogy alattvalói egyenként kezdik otthagyni; hogy a kik vele egy valláson voltak is, hajlandók voltak tőle elpártolni; hogy Páris legelőkelőbbjei Orleansba kezdtek szökdösni“.

³ L. IV. Henrik levelét márcz. 14-ről kivonatban Bornál IV. 315. l.

Henrik a Rendeekre akarta a háború súlyát tolni, ezek viszont ő reá: egyik sem akarta magát a másikért feláldozni.¹ Így a bíbornok választására maradt, hogy a háborút ebben az évben hol folytassák. Ő maga habozott, hogy mit csináljon; hogy vajjon Amienst mentse-e fel és ez esetben Móricznak szabad kezét engedjen a németalföldi határvárosok ellen, vagy pedig az ostromlott erődöt áldozza fel és Móriczczal szálljon szembe.

Végre arra határozta el magát, hogy Franciaország ellen vonul; Amiens megtartása felért néhány németalföldi erősség elvesztésével. Amiens a Franciaországgal esetleg kötendő békében jó ár lesz azért, hogy Calais birtokát rajta meg lehessen vásárolni.² Augusztusban biztosítva volt Móricz arról, hogy az ellenség dél felé vonul. Most haladéktalanul sikraszállott. A francia követ dicsekedett vele, hogy Móricz az ő sürgető előterjesztéseire bírta rá a Rendekeket akaratuk ellenére a háborúra; nem látta be, hogy inkább a körülmények, mint az ő sürgetése idézték elő e fordulatot.³

¹ Reyd, 309. l.

² Tassis, Comm. l. VIII, p. 568: „Fuere consiliariorum diversae sententiae; multae, Mauritium versus inclinatae, volebant anteponi propria appellativis. Alii dicebant, quam plurimum interesse nil de eis, quae in Gallia possidebantur, amittere; praecipue unus (bizonyára maga az író), qui persuadebat sibi, si Alberto maneret Ambianum, non futurum difficile in tractatu pacis, de quo etiam tunc calide agebatur, obtinere ut relinqueretur Alberto Caletum, saltem ad aliquot annos“.

³ Buzanval Duplessis Mornayhoz, aug. 20. 1597: „Et vous dirai en passant, que je ne pense point encores avoir fait ung service au Roy et à la France qui vaille cestuy-ci, ayant esté le principal motif de ce qu'ils se sont mis par deça ceste

7000 gyalogossal és 1200 lovassal és számos jól felszerelt ágyúval jelentek meg Móricz és Vilmos Lajos augusztus 10-én Rijnberk, egy a Rajna mellett fekvő megerősített hely előtt, melyet nyolcz évvel azelőtt a spanyol ragadott el a Rendektől s mely fontos volt, mert az ellenség rendesen itt kelt át a folyón. Ide is könnyűvé tette a víziút a szállítást. Egész az utolsó perczig nem tudták a spanyol vezérek, hogy tulajdonképen melyik pontot veszik czélba a mieink. Váratlanul pár nap alatt néhány hajó, kedvező szélről hajtva, a megjelölt helyre szállította a szükségeseket, a mire, ha a szállításnak szárazföldön kellett volna történnie, száz meg száz ló és egy sereg szekér lett volna szükséges. Móricz annak a tervének a végrehajtásához, hogy egész Twentet és Zutphent felszabadítsa, szándékosan fogott hozzá úgy, hogy azt az erődöt ostromolta, mely a legerősebb volt. Ha ezt sikerül neki elfoglalni, akkor, számítása szerint, az ellenség elől el van vágva a Rajnán átvivő út és a fentebb fekvő helyek felmentésének a reménye megszűnik; a legerősebb példájára a kevésbbé erősek annál könnyebben adják meg magukat. Az eredmény igazolta számítását. Tíz nap alatt Rijnberk urává lett; három hónap alatt Meurs, Groenloo, Breedevoort, Enschede, Ootmarsum, Oldenzaal és Lingen is birtokába jutottak; az egész ország a Rajnától északra megvolt tisztítva az ellenségtől, a hét tartomány kertje egészen be volt zárva. Albert kizárólag a francia háborúval elfoglalva, még csak kísérletet

année en campagne avec ce dessein, car ils estoient autrement resoleus, quand j'arrivais en ce pays". Mém. de Duplessis Mornay, VII, p. 324.

sem tett, hogy a németalföldi sereg előhaladását megakadályozza.¹

Kimondhatatlan volt az öröm ennyi váratlan eredmény fölött. Zutphen és Twente, Drente és Omme-landen vidéke ebben az egy hadjáratban örökre felszabadult. Azok a vidékek, melyeket éveken keresztül pusztított a háború, ezentúl csak a hadiadó mérsékelt terhét hordozták; megszabadítva a sarczólástól és pusztítástól, majdnem egészen a béke élvezetében képzelhették magukat. A nemes úr a maga kastélyában, a paraszt a maga kunyhójában háborítatlanul élhettek feleségükkel és gyermekeikkel és nyugodtan mutatkozhattak a vidéken, a nélkül, hogy abba a veszedelembe kerültek volna, hogy elfogják vagy bántalmazzák őket.

Mély hálával ismerte el a nép, hogy a győzelmet a mindenható Isten adta, kinek kegyelmes jótetszése áldotta meg a Rendek fegyvereit. Egy bőjti- és hálaadó-nap mindannyiok áhítatát e sok jó adójára irányította. Mellette elismerte nép és kormány annak a hősnek érdemeit, kit Isten az ő váltságuk legfőbb eszközéül küldött. Pénzzel és tiszteletnyilvánításokkal háláltak meg hősi tetteit. Ha Móricz nem kereste is a tömeg kegyét, ez a maga ujjongásával és csodálatával járult elébe. Becsülésében olyan fokot vívott ki magának, mely messze felette állott Oldenbarneveltnak, Vilmos Lajosnak és a többi vezéreknek. A Rendek mellett ő lett az ország képviselője, majdnem azt a helyet töl-

¹ Reyd, 315. l. — Maga Meerbeck sem tudja megállani, hogy Móriczot ne magasztalja: „Csodálatos volt mindenki előtt, hogy Móricz ebben az évben és ilyen rövid kis idő alatt hogyan tudott megszerezni kilencz várost és öt várat, melyeket mind az egyesült Rendek fennhatósága alá hajtott“. 896. l.

tötte be, a melyet egyidőben atyja foglalt el. Fivére, Frigyes Henrik, a ki alig mult 14 éves, ezen hadjárat alatt az ő vezetésével lépett a katonai pályára, a melyen őt olyan fényes jövő várta. Németalföld és Oránia fénye egybeolvadt: mindkettőjük dicsősége, mindkettőjük szerencséje, mindkettőjük jövője egyre jobban és bensőbben forrott össze egymással.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Franciaország béketárgyalásai Spanyolországgal.

Szerencse volt, hogy a Rendekezt a körülmények ilyeténkép arra indították, hogy hasznát húzzanak az ellenség távollétéből. Hosszú időn keresztül nem kínálkozott volna többé ilyen alkalom. A francia ügyek, melyek ilyen nagy befolyással voltak a mieinkre, időközben új fordulatot vettek.

Láttuk már, hogy milyen mélyen érezte a francia király Amiens elvesztését. Újra tapasztalta, milyen gyengék az ő végvárai, s milyen könnyen megtörténhetik, hogy míg ő egyik elvesztett erődjét a legmesszebbmenő erőfeszítéssel visszafoglalja, a másik jóformán kardcsapás nélkül az ellenség kezére jut. Érezte, hogy ilyen módon a kimerítő háború még évekig eltarthat.

Hogy Amienst, kerüljön bármibe, vissza kell foglalnia, tisztán állott előtte. Tüstént a város alá vezette seregét. Azt remélte, hogy szövetsége Angolországgal és a Rendekekkel most javára lesz neki. De ismét csalódnia kellett. Láttuk, hogy a németalföldiek vonakodtak attól, hogy az ellenséget a francia határról a magukéra vonják és hogy csak akkor keltek

harczra, midőn a bíbornok Amiens felmentésére már elvonult. Erzsébetnél sürgető segítségkérése semmi eredménynyel nem járt. A királynő vonakodott csapatainak számát 2000-ről 4000-re emelni és eltartásuk költségeit előlegezni. Még azt a javaslatát is, hogy támadja meg Calaist, míg ő Amienst ostromolja, elutasította; még az az ajánlata sem tudta megnyerni, hogy a várat ez esetben zálogul az ő kezében hagyja.¹ Csapataira Erzsébetnek egy más vállalkozásnál volt szüksége, melyet semmi szín alatt sem akart feladni.

Fülöp ismét egy armadával fenyegette őt. Ferrolban és Lisszabonban serényen építették és szerelték fel a hajókat. Ferrolban magában harmincz gálya volt már tengerre készen és ezenkívül még 40 elkobzott és háborúra felfegyverzett keletitengeri és németalföldi hajó. Egy szárazföldi sereg a félelmetes Fuen-tes parancsnoksága alatt már össze volt gyűjtve, hogy hajóra szálljon. Később kitűnt, hogy ennek az útnak nem Angolország, hanem Irország volt a célja, hol a lázadók, gróf Tironnal élükön, Spanyolország segítségért folyamodtak,² de Erzsébet azt hitte, hogy ez Angolországnak szól és hogy Calais lesz majd a flottának a kikötője és basisa. Meg akarta előzni ellenségét és mielőtt ez még elkészült, mint az előző alkalommal, saját kikötőiben akarta felkeresni. Ezzel a czállal vitorlázott el júliusban Angolországból egy pompás angol és németalföldi hajókból álló flotta, továbbá kalózhajók és szállítóhajók: együttvéve körülbelül 100 vitorla 6000 emberrel fedélzetén, a bátor és tapasztalt Essex parancsnoksága alatt. A derék tengernagy azt

¹ Villeroy, Rapport sur le traité de Vervins.

² Khevenhiller, IV, S. 1844.

gondolta, hogy az északi spanyol hadikikötőt, Ferrolt, éppen olyan könnyen meglepheti majd, mint korábbi útján Cadixot, azután az ezüstflottát, mely minden kíséret nélkül útban volt, hatalmába kerítheti és végre Amerikában az egyik vagy másik spanyol birtokot megsarczolhatja. De a viharok, melyek Spanyolországnak oly gyakran szolgáltak romlására, ezúttal megmen-tették ellenségei támadásától. Alig vitorlázott ki, már is heves vihar támadta meg és szórta szét az angol hajóhadat: egy része elpusztult a partokon, más része a kikötőkbe menekült, de megrongálva és harczkép-telenné téve. A fukar királynő, kit az első szeren-csétlenség az egész vállalkozás kimenetele felől nyug-talanná tett, kisebb méretben, a még megmaradt hajók egy részével, újra kísérletet tett. A vihartól meg-támadva ezek sem tudtak eredményt elérni: a nyugat-indiai ezüstflotta, melyre törtek, majdnem kezükbe esett, de mégis megmenekült. Ha a vihar nem védel-mezte volna meg jobban a brit partot, mint Essex, akkor a ferroli flotta, azalatt, míg az angol hajóhad az Azoroknál cirkált, végre is elérte volna rendelte-tését. De a háborgó tenger megakadályozta mindkét fél támadását. Dolgavégezetlenül tért vissza mind-egyik a maga kikötőjébe.¹

Erre a vállalkozásra akarta Erzsébet fenntartani erőit; ezért hagyta szövetségesét a maga sorsára. Most, hogy a vállalat eredménytelenül ért véget, Henrik és udvari emberei kétszeresen fel voltak háborodva

¹ Erről az expeditióról a legjobb tudósításokat maga Essex adja, az ő „Verantwoording“-jában, lefordítva Bornál IV. 497. l.; l. továbbá Regemorter és Van Duivenvoorde admi-rális jelentését és leveleit a Rendekhez, melyek az Orsz. Levél-tárban vannak.

az angol kormány közömbösségén és hitszegésén, mely a helyett, hogy az ő végső szükségében segítségére jött volna, egy távoli czélt kergetett a maga külön érdekében. Nyilvánvaló volt, hogy a királynő a szövetséggel semmi mást nem akart, mint a háborút Franciaországban elnyujtani és ekként az ellenségét, kitől tartott, épp úgy mint a barátját, ki iránt bizalmatlansággal viseltetett, az elhúzódó háborúval kimeríteni.¹ Ideje volt, hogy Franciaország önmagáról gondoskodjék. Tisztességes béke sokkal kívánatosabb volt egy ilyen háborúnál. Előbb azonban be kellett Amienst venni, Franciaországot a maga hadi becsületébe visszaállítani és az ellenségben a bátorság és erő felmutatásával tiszteletet ébreszteni. Példátlan buzgalommal szedte össze a király minden erejét az erőd visszafoglalására. Ez az ostrom, mint állami esemény, még fontosabb, mint a milyen fontos volt, mint haditény. Míg az elégedetlen hugenották tétlenül szemléltek a dolgokat, addig katolikus alattvalói, a Guisek és a régi liguisták teljes buzgósággal támogatták megtért fejedelmüket. Bouillon félreállott, Mayenne kitünt a maga készségével: ebben az ellentétben tükröződik vissza a francia állami pártok megváltozott helyzete. Ám akárki megváltozhatott, de a németalföldiek *nem*. A mérsékelt katolikus királyt éppoly hűségesen támogatták, mint korábban a hugenottát. Az ő seregük volt tényleg Amiens előtt Henrik gyalogságának a magva. A jó fizetés engedelmessé és szolgálatkészsé tette őket, míg a király rosszul fizetett ezre-

¹ „Chacun s'estoit promis toute aultre chose de ladicte Ligue, et fust alors jugé et dict par plusieurs, qu'elle avoit esté faicte par ladicte Royne plus pour obliger S. M. à continuer et faire durer la guerre qu'à la terminer“. Villeroy.

dei kezelhetetlenek és majdnem használhatatlanok voltak.

Miként a francia király, úgy a bíbornok is folytonos pénzhányban szenvedett. Spanyolországból ez évben semmit sem kapott;¹ hitelt sehol se találhatott. Bár forrón óhajtotta Amiens felmentését, a seregének harczba vezetéséhez szükséges eszközök hiánya miatt mégis kénytelen volt egész augusztusig tétlenül maradni; csak ekkor sikerült neki a legnagyobb erőfeszítéssel elégséges haderőt, körülbelül 20,000 embert talpra állítani. Dauaiból nyomult be Franciaországba és Párma példájával szeme előtt egyenesen az ostromlott helynek tartott. De mennyire megváltoztak a körülmények! Midőn az első rémületre, melyet közeledése okozott, azon a ponton állott, hogy az ostromműveket, a hol leggyöngébbek voltak, hatalmába kerítheti, *Mayenne* jött ellene és üzte őt vissza. Egy ezred, mely Rouen ostrománál az eretnek király elleni harczy készségével tűnt ki, most ennek szolgálatában kötelességteljesítésével tüntette ki magát. Albert, miután néhány napig a város közelében tartózkodott, arra a meggyőződésre jutott, hogy lehetetlen segíteni rajta; elvonult tehát azzal a tapasztalattal, hogy a spanyolérmű liga örökre meghalt és hogy Spanyolország a maga háborújában Henrik ellen nem számíthat többé a francia katolikusok támogatására. Mihelyt Albert eltávozott, a város megadta magát a királynak.

Így egyengetve volt az út a békére, mely után Franciaország és Spanyolország egyformán sóvárgott, melyre egyformán szükségük volt, a mely felől már tárgyalásokba is bocsátkoztak, de a melyet csak most

¹ Meerbeck, 887. l.

lehetett megkötni, miután Franciaország egy fényes haditénynyel becsületét helyreállította és a legfontosabb erőd elfoglalásával jogot nyert arra, hogy a többinek a visszaadását követelhesse.

Nem mintha Henrik belátása vagy céljai megváltoztak volna. Még most is át volt hatva attól a veszedelemtől, melylyel Spanyolország túlhatalma Európát fenyegette; még most is kész volt arra, hogy a többi hatalmak élén Európa szabadságáért kitartson a harczban; de senki más által nem támogatva, csak a csekélyerejű Németalföld által, elhagyatva Angolországtól és Németországtól, nem érezte magát elég erősnek arra, hogy ezt a harczot megnyerje és nem akarta országát tovább szükség nélkül a háború borzalmainak kitenni. Elhatározta, hogy elfogadja a becsületes békét, ha ilyen ki lehet eszközölni; hogy elszegényedett népének nyugalmat, munkát, új jólétet teremtsen, a pártoskodókat kibékítse, államát megerősítse; de már látta a távolban, hogy megújult erővel, segítségre készebb szövetségekkel meg fogja majdan kezdeni a harczot Spanyolország ellen Európa szabadságáért.

És Fülöp szilárdul el volt tökéelve, hogy méltányos békét köt Franciaországgal. Ő tényleg abbahagyhatta a háborút a nélkül, hogy szégyent vonna magára. Ő azért fogott fegyvert, hogy Franciaországot egy eretnek királytól megszabadítsa: Franciaország királya most katolikus volt: hiszen maga a pápa vette fel az egyház kebelébe. Nem ő, hanem Henrik izente meg a háborút. Mért ne köthetne békét, ha Henrik kéri? Az igaz egyház kiterjesztésére ennek a háborúnak folytatása úgy sem szolgálhatna.

Annak is ideje volt már, hogy németalföldi tartományait lélegzetvételhez juttassa; állapotuk türhe-

tetlen volt. A Rendek erődjeiből, Bredából, Bergen op Zoomból, Ostendéből nyugtalanítva és sarczolva Brabant s Flandria már évek óta kimondhatatlan sokat szenvedtek; a franciaországi háború óta a wallon tartományok ugyanilyen siralmas helyzetbe kerültek. Nyiltan kijelentették, hogy ha ez továbbra is így marad, kényszerítve érzik magukat, hogy a Franciaországtól nekik felajánlott semlegességet elfogadják. Azonkívül most, hogy az Egyesült Németalföld a Rajnától északra egészen fel volt szabadítva, ezek, hátuk védve lévén, fegyvereiket kettőzött erővel fordíthatták dél felé és ha a spanyol sereg Franciaországban hosszabb ideig tartózkodik: bizonyára gyors előhaladást tehetnek.¹ Annyira rosszul álltak a király ügyei Németalföldön, hogy egy spanyol író, ki maga is közletről bele volt vonva a politikába, ekként nyilatkozhatott: „Olyan világos, mint a nap, hogy ha a két háború, Franciaország ellen meg a lázadók ellen még tovább tart, egész Belgium elvész tehetetlenségünk miatt.”²

Azonban más okok is hatottak a spanyol királyra, nemcsak Németalföld insége. El volt öregedve és végét közeledni érezte. Fiára, a ki testre, szellemre gyöngye volt, kitől kevés jót várhatott, legalább a birodalmat békében akarta ráhagyni. Izabella infánsnőt, kit gyermekei között legjobban szeretett, még halála előtt ki

¹ V. ö. egy csomó elfogott levél rövid tartalmát, mely levelek Belgiumból Madridba voltak szánva, Reyd 324. l.

² Tassis, I. VIII, p. 572: „Erat enim aerarium Hispanicum ex longinquo sumptu ita exhaustum, ut vix ad solum bellum cum rebellibus sufficiebat; ita ut, si mansisset illi conjunctum illud aliud longe majus, et contra quod multa majora erant necessaria, luce clarius praevideri poterat, brevi omnia in Belgio propter impotentiam corruitura”.

akarta házasítani s gondoskodni akart róla. Mégegy-szer emlékeztette a császárt arra, hogy leányának kezét korábban megkérte. De mikor ez, továbbra is tétovázó maradt, elhatározta, hogy végrehajtja a már oly rég megfontolt és többször megbeszélt tervet: leányát Alberthez, a ki papi méltóságát szívesen volt hajlandó letenni, adja férjül és neki és utódainak engedi át a souverainitást Németalföld fölött, még pedig úgy az engedelmes, mint az elpártolt tartományok fölött. Szükséges volt, mielőtt e tartományokról lemondana, ezeket Franciaország ellen biztosítani; kíváncs volt őket a lehetőség szerint kibékíteni és egyesíteni. Így minden a békére ösztönözte.

A pápa is a békét ajánlotta. Attól a pillanattól kezdve, hogy IV. Henriknek absolutiot adott és az egyházzal kibékítette, Kelemen azon igyekezett, hogy a spanyol királylyal is kibékítse. De kezdetben hiába; nem akadályozhatta meg, hogy Henrik a háborút kevés-sel azután nyíltan meg ne izenje. Fülöp, méltatlan-kodva a jóindulat miatt, melyet a szentszék az ő ellensége iránt tanúsított, annak idején elutasította közbelépését, viszont Henrik sem mutatkozott eleinte hajlandónak arra, hogy olyan békét kössön, melyet a látszat szerint a papi tekintély kényszerített rája. Most azonban, hogy a háború csapásai mindkét fejedelmet belátásra bírták, a pápa, a kedvezőbb körülmények között, újra felajánlotta közbenjárását. Az egyház feje forrón óhajtotta a békét a két nagyhatalom között, hogy Ausztria segítséget kaphasson a török ellen és Spanyolország szabad kezét Angolország ellen. A Ferenczrendű barátok generalisát, egy ravasz olaszt, először Spanyolországba küldte, hogy a király hozzá-járulását megnyerje és miután ez sikerült neki, Brüssz-

szelbe ment, a bíbornokhoz. Ide éppen Amiens ostroma alatt érkezett, a mikor már arra készült, hogy ennek a helynek felmentésére siessen. Ő nála még szívesebb meghallgatásra talált, mint a királynál; természetesen, mert Németalföld leendő uránál többet nyomtak a latban az ő helytartóságának különös, mint a spanyol birodalom általános érdekei. Brüsszelből a generális Franciaországba ment és a pápai legatusnak beszámolt arról, a mit tapasztalt. A követ bizalmas viszonyban lévén a francia kormánylyal, a király tudomására hozta azokat a feltételeket, melyek alatt Fülöp tárgyalni hajlandó volt. De Henrik minden tárgyalást elhalasztott Amiens elfoglalásáig. Csak miután ezt a várost elfoglalta, volt kész tárgyalásokba bocsátkozni.

Külön békéről azonban hallani sem akart.¹ A megkötött szerződés által kötelezve érezte magát arra, hogy először Angolországgal és az Egyesült Németalfölddel jusson megegyezésre, mielőtt az ellenséggel tárgyalásokba bocsátkoznék. El volt ugyan tökéltre arra, hogy ellenmondásuk által nem engedi magát a nélkülözhetetlen békétől visszatartatni; jogosultnak vélte a szövetségesek mindegyikét arra, hogy a szövetséget elhagyja, ha a másik a maga kötelezettségeit nem teljesíti. Vele szemben nem teljesítették kötelességüket, legalább Angolország nem!² De mielőtt szövetségeseitől elválnék, előbb az egész világ előtt nyilvánvalóvá kellett annak lenni, hogy Franciaország nem tudott tőlük elégséges segítséget

¹ L. a mit 1597 márcziusában Ossatnak ír, Lettres du Card. d'Ossat II, p. 443.

² Prevost-Paradol, p. 194.

kapni. Ezért kijelentette a Rendek és Erzsébet előtt, hogy a háború, ha tovább is ilyen lanyhán és renyhén folyik, mint eddig, Franciaország bukását vonná maga után; hogy vagy az olyan erélyes hadviselés, a mely rövid idő alatt a spanyolt az egész Németalföldről kiűzi, vagy a béke olyan előnyös feltételek mellett, a hogy azt most az ellenség felajánlotta, az, mit Franciaország érdeke megkövetel. E tekintetben szövetségeseinek nézeteit óhajtotta ismerni és ha a béke ellen nyilatkoznának, világos utalást kíván kapni azon eszközök tekintetében, a melyek őt erélyesebb hadviselésre tehetnék képessé.

Ilyen szellemben nyilatkozott Buzanval november hatodikán, a mikor Móricz még a harcmezőn volt, a Staten-Generaal előtt.¹ Elképzelhetjük, hogy Henrik üzenete mily zavart idézett elő. Már rég idő óta tartottak ugyan attól, hogy Franciaország kivonja magát a hadviselés alól: tudták, hogy a királyt mennyire ostromolják emiatt; de még mindig számítottak Fülöp elleni gyűlöletére. Az előterjesztés célja, habár a szavak kétértelműek voltak is, nem volt félreérthető: Németalföld részéről semmiféle ajánlat, még ha az erejüket meghaladná is, nem volna képes a béke művét megakadályozni. De a Rendek belátták, hogy a maguk részéről semmit sem szabad elmulasztaniok és azonnal méltó választ adtak a királynak.² Emlékeztették rá, hogy akárhányszor figyelmeztették is őket a spanyolok vagy semleges fejedelmek békére, ők mily állhatatosan vonakodtak mindig attól, hogy ilyen kérést meghallgassanak; mindig belátták, hogy a spanyol

¹ Bor, IV. k., 398. l.

² Bor, IV. k., 400. l.

a békét csak fegyverszünetnek akarja tekinteni és új háborús készülődésekre használná fel, hogy azután kettőzött erővel támadja meg a félrevezetett ellenfelet.

Részletesen fejtegették a szövetség hatalmát, ha a szövetségesek mindegyike híven és buzgón megtenné kötelességét; kimutatták, hogy ez év hódításai megnyit használtak nekik; megígérték, hogy a maguk részéről még nagyobb mértékben kötik le az ellenséget, mint előbb, Flandriában és Brabantban. De nem elégedtek meg csupán csak az írásos válaszzsal. Mihelyt Móríczt Lingent elfoglalta és Hágába visszavert, vele egyetértésben elhatározták, hogy két ünnepélyes követséget küldenek, egyiket Franciaországba, a másikat Angolországba abból a célból, hogy minden lehetőet elkövessenek a szövetség fenntartása és a béketárgyalások megakadályozása érdekében.

De az eredmény nem attól függött, hogy a Rendekek mit voltak képesek felajánlani, hanem attól a magatartástól, melyet Erzsébet hajlandó volt tanúsítani. Ha Erzsébet minden hátsó gondolat vagy féltékenykedés nélkül minden erejét a németalföldi háborúnak akarta volna szentelni, Henrik akkor talán még visszalépett volna. Követe, Hurault de Maisse, november végén Londonba utazott, hogy az angol kormány előtt hasonló kijelentést tegyen, mint a milyent Buzanval a Rendekek előtt tett;¹ azt tapasztalta, hogy az angol nagyk inkább, mint valaha, féltékenyek voltak Francia-

¹ Ennek a követnek élményeit részletesen elmondja Prevost-Paradol többször idézett könyvében „Elisabeth et Henri IV.” Paris 1855.

országára, hogy Erzsébet a király független eljárását nagyon zokon vette, hogy Burleigh, a királynő legbefolyásosabb tanácsosa, a Spanyolországgal kötendő béke felé hajlott. Ajánlatokat neki nem tettek. Azt mondták hogy majd angol követek mennek a Rendek követeivel egyidejűleg a király elé.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Németalföld átengedése Izabella infánsnő részére.

Időközben Madridból levelek jöttek Brüsszelbe, melyekben Fülöp jelezte azt az elhatározását, hogy az infánsnőt Alberthez adja nőül és neki nászajándékul Németalföldet átengedi.

Ez a fontos hír, mely csakhamar köztudomásúvá lett, különbözőkép hatott az egyes szövetségesekre. Henrik szándékára nem lehetett befolyással; ő továbbra is békét kívánt. Erzsébet a lemondást örömmel látta. Kormányja semmit sem kívánt forróban, mint hogy visszatérjenek a Burgundi fejedelmi ház jó napjai, midőn a Németalföldek hűséges szövetségesei voltak Angolországnek Franciaország ellen és a kölcsönös, előnyös kereskedelmi kapcsolat a baráti köteléket a két ország között még szorosabbra fűzte.¹ Úgy látszik,

¹ Egy 1575-ben írt „Discours au Roi“-ban az angol udvarnál levő francia követ La Mothe Fénelon ezt mondja: „Les partisans de Bourgogne sont en grand nombre en ceste cour“ Ezzel azokra célzott, kik daczára annak, hogy a burgundi tartományok (t. i. Németalföld) Spanyolország kezére kerültek, szívesebben akartak szövetségben lenni ezekkel, mint Franciaországgal. Ez a párt Erzsébet udvaránál állandóan

hogy ezek a napok újulnak fel a lemondás következtében. Ha az új németalföldi kormány Spanyolországgal szemben független akar lenni, úgy Angolországgra kell támaszkodnia. Mindenesetre megszűnnék most az a veszedelem, melytől az angol államférfiak mindennél jobban tartottak és a mely miatt nem mertek Fülöppel békét kötni: az a veszedelem, hogy Holland és Zeeland, az angol segítségtől megfosztva, erőtlenségükben meghódolnak a spanyolnak és neki Angolország ellenében hadi támasztó pontul szolgálnak. Ha a főherczeg mind a 17 tartományt egyesítené is kormányzása alatt, ő maga, önmagában még nem volna veszedelmes szomszéd.

A Rendek a hírt ellenszenvesen és aggódo sejtéssel fogadták. Már régóta keringett a híre, hogy Fülöp, mikor Németalföldnek színleges függetlenséget adományoz, a szabad tartományokat ismét meghódoltatni igyekszik. A Rendek maguk nem engedték volna magukat ilyen otromba csalással félrevezettetni, de attól lehetett tartani, hogy a köznép, belefáradva a hosszú háborúba, könnyebben rá lesz bírható és a kormányt arra kényszeríthetné, hogy jobb belátása ellenére engedjen az ellenség csábításainak.¹

Hiszen azt, hogy Németalföld átadását a spanyol komolyan gondolta volna, egyetlen egy államférfi sem hihette, a ki korának történetét ismerte, a ki tudta,

igen erős volt. Ha most Németalföld a spanyol monarchiától külön válnék, akkor megszűnnék az egyetlen akadályai annak a szövetségnek, melyre ez a párt törekedett. De Maisse ezt írja IV. Henriknek: „Ils sont sur cette imagination de la maison de Bourgogne . . . mais d'avoir un voisin si puissant que le Roi d'Espagne, cela ne leur peut plaire“. Prevost-Paradol, p. 148.

¹ Így szól Caron a franczia követhet. Prevost-Paradol, p. 176.

hogy a spanyol kormány mily rendszeresen törekedett a világhatalomra és mily nélkülözhetetlen volt neki e célból Németalföld. Ezzel szerezte meg Spanyolország annak idején a túlsúlyt Közép-Európa fölött. Ha Németalföldet elveszti, ezt a túlsúlyt is el kellene vesztienie. Csak a burgundi örökös tartományokkal való egyesülés óta avatkozhatott Spanyolország az általános európai ügyekbe; azelőtt csupán a Középtenger melletti országokra szorítkozott befolyása. Németalföld a maga fekvésénél fogva egy Európa szívébe ültetett erősség volt, melyből egy hatalmas szárazföldi hadsereg az összes nagyhatalmakat: Németországot, Franciaországot, Angolországot és a skandináv Északot féken tudta tartani, sőt még az Olaszország fölötti fennhatóság is Németalföld birtokától függött. Hiszen mi akadályozhatná Franciaországot abban, hogy seregeit megegyyszer át ne küldje az Alpokon és újra ne érvényesítse VIII. Károly és XII. Lajos igényeit, ha egyszer háta védve van és Németalföldről nem kellett fővárosa ellen támadástól tartania? Németalföldi seregek küzdötték ki Spanyolország részére St. Quentin harczmezéjén az előnyös Cateau-Cambresisi békét, Németalföld birtoka nélkül nem tudta Spanyolország e békének feltételeit érvényesíteni. Hogyan tarthatta volna fenn befolyását Németországra, ha Németalföldről visszavonul; hogyan támogathatta volna a német egyházat az eretnekek elleni ellenállásában abban a törekvésében, hogy az elvesztett egyeduralmat visszanyerje? Angolország, Skócia és Dánia is egészen kívül esnének a hatalmi körén: Spanyolország királya, ha nem bírja Németalföldet, az északi hatalmasságok részére nem jelent többet, mint a mennyit egy indiai fejedelem; sem nem árthat, sem nem hasz-

nálhat neki.¹ V. Károly mindig többre tartotta Németalföld birtokát a spanyol monarchia szempontjából, mint magának Indiának a birtokát; és bármily sokszor tárgyaltak is az ő idejében arról, hogy Németalföldet, mint leányának, Máriának a hozományát átengedjék vagy az ő testvéröccse, Ferdinánd magyar király fiának, vagy pedig vetélytársa, Ferencz francia

¹ A kortársak közül, a mennyire én tudom, senki sem mutatott rá oly helyesen arra a nagy fontosságra, melyet Spanyolországra nézve Németalföld birtoka jelentett, mint *van der Meulen* Dániel, kiről alább bővebben szólunk. L. itt, a mit erre vonatkozólag Richardottal szemben állított: „Qu'on scavoyt les pretentions du Roy, qui depuis son advenement à la couronne avoyt en toujours l'esprit et pensées bandez pour se passer le chemin à la monarchie, qu'il avoyt en ce dessein dependu une bonne partie de ses tresors; qu'il n'avoyt aultre moyen d'y parvenir que par ces pays, qu'il tenoyt comme une citadelle plantée dans les flancs de la Crestienté; que par nous il avoyt esttably ses correspondances et la reverence de son nom et grandeur en Allemagne, Oostlande, Pologne, Swede, Danemarque et aultres pays, qui sans la possession de ces pays parleroyent d'un Roy d'Espagne comme d'un prince des Indes, qui ne leur scauroyt faire ny mal ny bien; qu'il n'avoyt moyen de faire guerre en France ou en Angleterre que par nous, auxquels il devoyt le succès de ses armes en Italie, pour estre sy voysins des plus nobles parties de la France, que à tant de foyz que nous jettions une armée en Picardie, tous respects de dehors venus à cesser, les Français accouroyent au feu, laissans beau jeu à ceux qui foysoynt pour l'Espagnol en Italie; que ce seroyt le renfermer dans les estroictes limites d'Espagne, et s'oster les moyens de defendre ses Etats d'Italie, quand le François viendrait à rompre avecques luy; que les pays bas sont comme le base de sa grandeur; que le prince ne scauroyt faire un tel changement sans esbranler son Estat, et que la possession des Indes luy demeureroit bien mal assurée“. — Kiadatlan jelentés küldetéséről az Országos Levéltárban.

király fiának: ebből az átengedésből még sem lett soha semmi sem.¹ Lehetett-e hinni, hogy Fülöp hajlandó lenne végrehajtani azt, a mire atyja nem tudta rászánni magát? Gondolható volt-e, hogy ő, miután egész életét a spanyol hatalom és az egyház hatalma felemelésének szentelte, halálos ágyán ledöntené azokat az oszlopokat, melyek ezt a hatalmat fenntartották? Nem, a király most ismét, mint már annyiszor, csak az eszközöket cserélte fel, de ugyanazt a czélt változatlanul tartotta most is szeme előtt. Ezt a czélt, melyet nyíltan hiába törekedett elérni, most csak lárdul, kerülő úton igyekezett megvalósítani.

A mi szemeinkben is, a kik tudjuk, hogy a lemondást komolyan gondolta Fülöp, bizonytalan marad az, hogy mi indíthatta őt ilyen áldozatra. Közelgő végének, annak a törekvésének, hogy birodalmát békében és gyermekeit jól ellátva hagyja hátra és főleg az egyház iránti szeretetének kell tulajdonítanunk, hogy monarchiája testének egyik leghasznosabb tagját levágta, úgyszólván a jobb kezét, melylyel ő és atyja ellenségeik ellen legerősebben küzdöttek.

Fülöp jobban szerette az infánsnőt, a kinek Németalföldet átengedte, mint a fiát, trónjának majdani örökösét. A fiú lelkileg-testileg gyenge volt; nem volt képes és nem is volt hajlandó atyjának és nagy-

¹ „Soleva dire l'imperator Carlo che quella era la sua India, che può somministrare grand' armata di mare, che è comodo a infestar Francesi, che poteva divertir l'armi dallo Stato di Milano, che manteneva un corpo di milizia esercitata e veterana che era il nervo della soldatesca spagnuola, e che con l'esercizio faceva de' buoni capitani, che era una spina negli occhi all' Inghilterra, etc“. Franc. Soranzo, Relaz. p. 166. — Németalföld átengedésének a terveiről Károly császár idejében I. Papiers d'État de Granvelle, II. p. 542; III, p. 267.

atyjának terveit végrehajtani. Barátainak megválasztása mutatta már, hogy saját útján akart haladni. Fülöp nem gondolhatott ellenszenv és aggodalom nélkül az állam jövőjére ilyen utód alatt. Izabella ellenben szíve szerint való gyermeke volt. Ő is azért buzgólkodott leginkább, a mi atyjának legszentebb volt. Eltelve atyja iránti tisztelettel, egyúttal helyeselte ennek politikáját is. Vajjon ithagyhatta-e őt mint hajadont, elálatlanul? Mennyire szeretne volna őt Franciaország vagy Németország trónján látni! De ez az egyszer táplált remény elröpült és most, féllábával a sírban, nem ért már rá további tervek kigondolására; alig jutott idejéből már arra is, hogy valamire elhatározza magát. A hercegnő koros is volt már arra, hogy férjhezmenetelét még tovább lehessen halasztani. Még egyszer emlékeztette Rudolf császárt az ő korábbi kérésére, de ismét hasztalanul. Így hát ennek fivérét, Albertet választhatta leányának férjeül, kit Fülöp az összes fiatal fejedelmek között, kik szeme előtt nőttek fel, a legméltóbbnak, a legtehetségesebbnek, a legigazhivőbbnek tartott.¹ De ez a házaspár nem olyan volt, hogy megfelelő főméltóság nélkül maradhatott volna s nem is függhetett valami alárendelt hivatalban jelentéktelen fivérétől és megbízhatatlan tanácsosaitól. Fülöpnek részükre egy hozzájuk méltó nászajándékot, egy önálló államot, egy külön koronát kellett biztosítania. Azt állítják, hogy mielőtt Németalföld átadása határozatba ment, a spanyol tanácsban megfontolás tárgya volt, hogy ne Portugált vagy Nápolyt adja-e át Fülöp nekik.²

¹ Bentivoglio, Della guerra di Fiandra, .l. IV, p. 245. (Milano, 1806.)

² Mém. de Bellièvre, p. 157.

De mihelyt elhatározták, hogy a birodalom valamelyik részét az infánsnő számára elkülönítik, súlyos okok szóltak Németalföld elválasztása mellett.¹ Ha a németalföldiek hajdan, akkor, mikor még engedelmesek és szolgáltrakészek voltak, a legalkalmasabb eszközök voltak, a milyeneket egy uralkodni vágyó fejedelem csak kívánhatott magának: most, évek óta tartó lázongásukkal a monarchiának több kárt okoztak, mint összes ellenségeinek törekvései együttvéve. Ha Spanyolországnak, azáltal, hogy Németalföldet átengedte, le kellett is mondania uralomvágyó terveiről, de egyúttal megmenekedett, a mint ezt könnyű volt belátni, egy olyan háborútól, melyben legjobb erőit reménytelenül tékozolta el.

Mert a spanyol kormány az átadáshoz, azt a reményét fűzte, hogy az új uralkodó ő nála sokkal inkább képes lesz arra, hogy a kettészakadt Németalföldet újra egyesítse. Megígérte ugyan, hogy ha szükséges lesz, éppen oly bőkezűen hozzájárul most is a lázadók ellen indítandó háború költségeihez, mint azelőtt, de remélte, hogy e szükség nem fog soká fennállani. Hiszen a legtapasztaltabb államférfiak ítélete szerint semmi sem bántotta jobban a németalföldieket és semmi sem vitte őket jobban bele a pártütésbe, mint

¹ A Németalföldről való lemondás terve nem volt új. Már néhány évvel azelőtt észrevette Vendramino, a velencei követ, hogy Madridban sokan hizelegtek maguknak azzal, hogy Németalföldet meg lehet békéltetni, ha az infánsnő egyik osztrák unokafivéréhez nőülmenve, ezt házassági ajándéku kapja. Gachard, Relat. p. 243. — Még 10 évvel előbb 1586-ban Fülöp nagyjai közül egyik azt a tanácsot adta neki, hogy Albert és az infánsnő javára mondjon le Németalföldről abból a célból, hogy ezt az országot kibékítse. L. Gachard Corresp. de Philippe, II. t. II, p. LXXIX.

az *idegen* kormánytól való irtózásuk. Mindig *nemzeti* kormányt kívántak maguknak. Vajjon választhatnák-e inkább a háborút, mint a saját németalföldi kormányuk előtt való méltányos meghódolást? Ha a Rendeek el voltak is kápatva attól, hogy maguk kormányozzák magukat, és ha nem volnának is hajlandók arra, hogy meghódoljanak: a lakosság, mely a zsarnokságnak igen, de az egyfejű kormányzásnak nem volt határozott ellensége, bizonyára békére kényszerítené őket és egyesülésre a felséges osztrák házból való fejedelem alatt.¹ Ezenfelül a felkelést mindaddig az a segítség tartotta ébren, melyet Francziaország és Angolország juttattak neki, Spanyolország iránti féltékenységükben. De ennek a féltékenykedésnek és következőleg a segítségnyújtásnak is meg kellett szünnie, mihelyt Németalföld önálló állam lesz, elég hatalmas arra, hogy szomszédaiban félelmet keltsen. Úgy gondolták, hogy Francziaországgal hamar békét lehet kötni és Angolország is bizonyára sietni fog, hogy a németalföldi fejedelmekkel megújítsa az előnyös szövetséget, melyet régebben a burgundi hercegekkel fenntartott. Így szövetségeseitől elhagyatva és megszabadítva attól a rémképtől, mely egész a kétségbeesésig űzte, a köztársaság nem tud ellenállni törvényes uralkodója fenyegetésének és csábításainak.

¹ A francia követ De Boderie 1601-ben Brüsszelből azt írja kormányának, hogy Izabella nagyon csalódottnak látszott a németalföldi ügyek folyása miatt és neheztelt férjére s fivérére, a királyra, „who persuaded her to come into those parts, upon assurance that at her entery into that country the United Provinces would range themselves for her service and obedience“. Winwood-Papers, I, p. 379.

És azután micsoda boldogság! A kegyes Izabella és az egyházfejedelem Albert a visszanyert alattvalókat az egyház részére is visszanyernék. Ha ez megtörténik, akkor a kár bőségesen pótolva lenne, melyet Spanyolország az átadással esetleg szenvedne. A király egyszer kijelentette, hogy szívesebben elvesztené Németalföldet, mint hogy azt eretnekségtől fertőzötten megtartsa. Ez nem volt hiú mondas, ez szívéből fakadt. Ha Németalföldet a hit számára meg lehet tartani, még ha Spanyolország elveszítené is, a király szívesen lemondana róla. Nehány órával azelőtt, hogy lelkét kilehelte, halálos ágyához hívatta az infánsnőt, megáldotta őt, még utoljára szívére kötötte, a mi neki leginkább szívéen feküdt, hogy újonnan szerzett államaiban mindenekelőtt az üdvözítő hitet mozdítsa elő, mert ezzel a czéllal mondott le róluk az ő számára; és el ne mulassza semmi szín alatt, hogy a távollevő Alberttel ne közölje a haldokló ezen utolsó intését.¹ Így maradt Fülöp hű egész haláláig az egyházhoz, a melynek szeretetét ajándékozta. Bárhogy is ítéljünk is róla és egyházáról: az ily kipróbált, ilyen megingathatatlan hűséget ahhoz, a mit ő legeslegfőbbnek tartott, csak becsülni tudjuk.

A világ nem értette meg és nem hitt őszinteségében. Meg volt róla győződve, hogy Fülöp csak a látszat kedvéért és legfeljebb csak egy kis időre mondott le birodalmainak ilyen jelentékeny részéről. Azt gondolták, hogy Fülöp biztos afelől, hogy Albert és Izabella házasságának gyermektelennek kell maradnia és hogy ezért elhunytuk után az átadott tartományok — talán egyesülve elkülönültségük ideje alatt az

¹ Khevenhiller, V, S. 2029.

északi tartományokkal — visszaszállnak a spanyol monarchiára.

Ez a gyanítás jókor felmerült és elterjedt. Egy évvel a lemondás után a mi követünk Aerssens már hallotta IV. Henrik szájából, ki azt állította, hogy ezt magától Albert gyóntatópapjától tudja.¹ A velencei követ, Soranzo ugyanez időben Madridban hallott erről beszélni.² Valamivel később Jeannin szólott róla, mint valószínű dologról.³ És Albert és Izabella halála után az ő keresztfiuk, d'Aytona marquis, megerősítette e híresztelés igazságát az orleansi herczeg előtt, XIII. Lajos öccse előtt.⁴ Ennyi tanu, azt gondolhatná az ember, minden kétséget kizár. De engem még sem győznek meg. Hiszen a részletekben ellenmondanak egymásnak. Míg egyesek a testi fogvatkozást, melyre céloznak, Albertnek tulajdonítják, mások Izabella fogvatkozásául említik fel. De tudjuk, hogy Albert nem volt kezdettől fogva az infánsnő férjéül rendelve s hogy végre is nem ilyen okért, mint a milyen ez, választották férjéül. Ha Fülöp biztos lett volna a felől, hogy leányának gyermektelenül kell

¹ Buzanval p. 190. — Ugyanezt mondotta IV. Henrik az angol követnek Nevillenek, l. Winwood-Papers I. p. 26.

² Relaz. p. 169: „L'Infanta vive non molto contenta.... con poca speranza di prole, le quale alcuni vogliono che nasca da una particolar indisposizione di sua altezza, altri da poca abilità che vi tiene il signor arciduca“.

³ Négoc. p. 211: „J'ai même appris, que le feu roi d'Espagne n'eût jamais donné lesdits pays à sa fille, s'il n'eut su qu'elle étoit incapable d'avoir enfans“.

⁴ L. Amelot de la Houssaye megjegyzését, d'Ossat bíborosnak 163-ik levelére. — Marquis d'Aytona nem más, mint a Don Francisco de Moncada álnév alatt ismeretes hírneves történetíró.

meghalnia, nem buzgólkodott volna, hogy Franciaország koronáját is fejére tegye. Mert így ennek az ő halála után idegenre kellett volna átszállania. Egyébként is tudvalevő, hogy a király ekkor még aggódott gyenge trónörökösének életéért és reményét egyedül az infánsnőre alapította, kinek gyermektelen elhalálozása esetén Spanyolország koronájának a Savoya-házra kellett volna szállania. Ilyen körülmények között igazán nem kívánhatta, hogy Izabella házassága gyermektelen maradjon. Ha azonban a híresztelést, mint nézetem szerint megérdemli, pusztá koholmánynak tartjuk, könnyű megmagyaráznunk, hogyan került forgalomba. Nem hitték, hogy a király államainak egy részét, valamennyi résznek a nyugalmaért tényleg, áldozatul hajlandó hozni és csalárd szándékot kerestek, a mely legtermészetesebben ebben a formában volt elgondolható. Mivel továbbá az eredmény megfelelt a vélt szándéknak, a gyanítás minden esztendővel elfogadhatóbb és általánosabb lett. D'Aytona marquis, kétséggkívül jóhiszeműleg, meg volt győződve a hagyomány igazságáról; de meg lehetett erről győződve, ha a híresztelésnek nem volt is szilárdabb alapja annál, mint a mit az eredmény adott neki. Én a magam részéről több bizalommal vagyok azok iránt a szavak iránt, melyeket a haldokló király leányához intézett, mint a gyanakvás összes bizonyítékai iránt; hogy az igaz hitet Németalföldön megtartsa, azért különítette el Fülöp minden csalárd czélzat nélkül a spanyol monarchiától.

De azért nem volt célja, hogy Németalföldet teljesen függetlenné tegye Spanyolországtól. Az volt a kérdés, hogy a tartományok spanyol segítség nélkül önmagukban megállhatnak-e. Legalább is, ha a hábo-

rúnak tovább kellett folynia, nem nélkülözhatték az ő segítségét. Méltányosnak látszott, hogy ezt bizonyosfokú függéssel vásárolják meg. Továbbá gondoskodni kellett arról is, hogy házasság révén ne szállhasson át Spanyolországon kívül más államra. Ügyelni kellett arra, hogy Albert ne szövetkezzék szorosabban más államokkal, mint Spanyolországgal. Ezt célozták azok a feltételek, melyek alatt a lemondás megtörtént. De ezek a feltételek, bármily szükségesek, bármily elkerülhetetlenek voltak is, szükségképen elrontották a jó hatást, melyet a lemondástól reméltek. Meg kellett erősíteniök a pártos tartományokat és a szomszédos hatalmakat a maguk gyanujában, hogy Spanyolország őket ezzel az állítólagos lemondással csak rá akarja szedni.

Az is kiszívargott csakhamar, hogy a nyíltan elismert feltételek mellett még voltak mások is kikötve, melyeket titokban igyekeztek tartani. A főherczegének meg kellett engedniök, hogy az ország legkiválóbb erősségei továbbra is spanyol csapatoktól legyenek megszállva.¹ Ez megakadályozta őket abban, hogy más politikát kövessenek, mint a minőt nekik Spanyolországból elébük szabtak. Ez Németalföldet folyton Spanyolországhoz lánczolva tartotta. Ez a lemondást haszon nélkül valóvá tette; az új fejedelmek csak névleg lennének souverainek, de tényleg semmi mások

¹ Gachard ennek feltétlen biztos bizonyítékát találta Fülöpnek Alberthez intézett levelében. L. Corresp. de Philippe II. p. II. p. XCIII. Ő azonban helytelenül gondolja azt, hogy a megegyezés mostanig ismeretlen maradt. Buzanval tudott róla (p. 254, 329): s egy általánosan elterjedt rőpiratban (Muller Nr. 444), mely Bornál IV., 541. l újra le van nyomtatva, még pontosabban van róla szó.

nem volnának, mint spanyol helytartók. A Staten-Generaal a következő évben a császár követeknek, a kik őket a főhercegekkel való béketárgyalásokra intették, nem ők nélkül adták válaszul, hogy az átadás feltételeiből kitűnt, hogy Spanyolország a látszólag szabadon bocsátott Németalföldet folyton a maga pórázán akarja tartani.¹

Fülöp e lemondás alkalmával is hű maradt önmagához. Ez is csak olyan félrendszabály volt, a milyeneket ő szívesen alkalmazott. Ha Németalföldet föltétlenül átengedte volna az infánsnőnek, a spanyol csapatokat és a spanyol hivatalnokokat visszahívta volna és a fejedelemnőt magára és az ő alattvalóira hagyta volna, akkor talán sikerült volna ennek elérni azt a célt, mely a lemondással tervbe volt véve. Bár nehézséggel és ellenmunkával találkozott volna itt útjában. Igaz, hogy Spanyolország sokat vesztett el Németalfölddel; de az infánsnő spanyol-érmű és katolikus volt: hitbuzgósága és hazaszeretete bizonyosan sarkalták volna, hogy a mennyire csak lehetséges, a spanyol politikával megegyezően kormányozzon. Vagy ha az áldozat igen nagy volt, ha a németalföldi kormányt pórázon akarták tartani, akkor jobb volt a lemondás tervével egészen felhagyni, az infánsnőről más módon gondoskodni és miután Franciaországgal a béke megkötöttet, minden erővel a pártos tartományok ellen indítani háborút. Magukra hagyatva lehetetlen lett volna nekik Spanyolország osztatlan hatalmával tartósan szembeszállniok.

Ez is volt tényleg Fuentesnek és Ibarrának és az ő pártjuk embereinek a nézete. Ők, a míg csak lehetett,

¹ Bor, IV. k., 581. l.

ellenszegültek Mourának és Idiaqueznek, kik a lemondási tervet javasolták és keresztülhajsolták.¹ Ők nagyon jól látták, hogy ha Spanyolország nem engedi is egészen ki a kezéből Németalföldet, annyi szabadságot mégis kell neki adni, hogy emiatt a kormányzás és a hadvezetés egysége szenvedni fog. És ha akkor, a mint ezt majdnem biztosan lehetett látni, a háború a lázadókkal mégis továbbfolyik és Spanyolország-
nak éppen úgy mint előbb, pénzzel és katonai erővel kell támogatására sietnie, akkor semmit sem ért el a lemondással, csak azt, hogy Brüsszelben egy valószínűleg bizalmatlankodó és önfejű kormány nyal kellett tanácskoznia s nem mehetett neki a dolognak olyan erélyesen, a mint azt a háború megkövetelte. Az eredmény igazat adott nekik. A háború a lemondás következtében nem fejeződött be és a háború terhe ezentúl is Spanyolországra nehezedett. Az sem váratott soká magára, hogy Albert kezdte magát kiszabadítani abból a kötelékből, melynél fogva a spanyol udvar őt vezetni akarta. Midőn kevéssel a vervinsi béke után úgy látszott, hogy Spanyolország újra háborúba keveredik Franciaországgal, Albert megtette a maga intézkedéseit arra, hogy ebben az esetben semleges maradjon.² Ezt tudták Madridban és ettől fogva a brüsszeli kormányt gyanakvó szemmel nézték. De ezek a következmények még a jövő méhében rejtettek, kívül azon a korszakon, melyre mi itt szorítkozunk. Ezúttal csak azt kell megnéznünk, hogy milyen hatást tett a lemondás, midőn köztudomásra jutott, a hadviselő hatalmasságokra.

¹ Bentivoglio; Reyd, 359. l.

² Soranzo, Relaz. p. 202.

Ha az volt a cél, hogy Németalföld és az elpártolt tartományok kormányának átengedése elégedettségre és meghódolásra vezessen, úgy ennek azonnal, a pillanat bizonytalanságában kellett volna megtörténnie. Ha időt engedtek nekik a meggondolásra és arra, hogy az indítékokat „pro et contra” mérlegeljék: attól lehetett tartani, hogy makacsul vonakodni fognak. Most, a mikor Franciaország a szövetségből kilépőben volt és Angolország is hajlandónak látszott arra, hogy e példát kövesse, most, míg kétséges volt, hogy Németalföld állítólagos függetlensége mennyire, fog terjedni, most volt kedvező a pillanat a tárgyalásra. Másrészt, ha az összes Németalföldek megbékítésére kilátást lehetett nyújtani, mielőtt Franciaországgal a béke meg lett volna kötve, úgy ez a béke feltételeire a legelőnyösebben hatott volna vissza. A brüsszeli kormány éppen ezért egyidejűleg igyekezett a köztársasággal és a francia királylyal tárgyalásokba bocsátkozni és mindkettő előtt úgy tüntette fel a dolgot, mint hogy ha egyikőjük meg akarná előzni a másikat, és versengve keresné a vele való békekötést. Míg a spanyol és francia béke tárgyalására a küldöttek Vervinsben, egy kis francia városban, a németalföldi határ közelében összejöttek és a pápai követ közvetítésével és a Ferenczrendű barátok generalisának jelenlétében tárgyalni kezdtek, Albert kormánya egy tekintélyes kereskedőt, ki Antwerpenből menekült volt Leydenbe, *van der Meulen* Dánielt, családi ügyek ürügye alatt Brüsszelbe hívta és puhatolózott nála az elszakadt tartományok megbékélésének lehetősége felől.¹ Fel-

¹ Reyd, 340. l. — Van der Meulen érdekes jelentése az Országos Levéltárban van. Ebből vettem a következőket. L. róla és nemzetségéről De Navorscher, 1878, 580. l.

tüntette előtte azt a veszedelmet, melybe az Egyesült Tartományok jutnának, ha Franciaország magukra hagyná őket. De egyidejűleg a francia meghatalmazottaknál Vervinsben úgy tüntette fel a dolgot, mintha a Rendekek a saját indításukból küldötték volna hozzá *van der Meulent*, hogy a Franciaországgal való békétárgyalás megszakitását javasolja s ő velük magukkal lépjen Albert kormánya tárgyalásba.¹ Ez a két-színűség azonban szükségtelen volt. IV. Henriknek nem volt szüksége semmi ösztökélésre; az az elhatározása, hogy békét köt, szilárd volt; a Rendekeket pedig ilyen otromba csalással nem lehetett félrevezetni. Van der Meulen meghallgatta ugyan, a mit neki mondtak, de nem nyújtott reményt a kibékülésre nézve. Ellenkezőleg, a brüsszeli kormányférfiakkal folytatott beszélgetéseiből meggyőzőleg tünt ki, hogy minden olyan béke, melynek következtében az északi tartományok ismét az alá a katolikus kormány alá kerülnének, melytől ünnepélyesen elszakadtak, majdnem áthidalhatatlan nehézségekbe ütköznék. A ravasz Richardot és Havré, ki mint az ifjú Aerschot herczegnek a nagybátyja és az Államtanács legidősebb tagja, a németalföldi nemességet képviselte, biztosították ugyan, hogy ők Brüsszelben épp úgy megunták a spanyolokat, mint Hágában, hogy főherczegék megelégednének főhatalmuknak pusztá elismerésével és hogy mindent úgy hagynának az északi tartományokban, a hogyan most van; meghagynák a Nassaukat és a Rendekeket a kormányon, a városokat a maguk privilegiumaiban, a lakosságot a maga lelkiismereti szabadságában és a szabadvallás gyakorlatában. De *van der Meulen* nem engedte magát ilyen általános biztosításokkal

¹ Mém. de Bellièvre, p. 51, 89, 138.

lépre csalatni. Mi lesz, kérdezte a flandriai és brabanti száműzöttekkel, a kik most Hollandban laknak és ott a kormányban résztvesznek? Visszaállíthatják-e őket hazájukba és korábbi méltóságaikba; megadják-e nekik a szabadvallásgyakorlatot? Ezekre a kérdésekre a tárgyalók kitérőleg és megnyugtató általánosságokkal igyekeztek felelni, de kerek, határozott válaszra szoríttatva elismerték, hogy ilyen kívánságok teljesítésére nem is lehet gondolni: Északon megmaradhat ugyanaz, a mi van, a maga állapotában, de épp ily kevésbé lehet Délen valami változást létrehozni. Ez természetesen Észak és Dél egyesülését lehetetlenné tette. Elképzelhetetlen volt, hogy huzamosabb időre két ilyen ellenmondó kormányrendszer, mint a milyen a Rendeké meg a Fülöpé, békében maradhasson meg egymás mellett. Az eretnokség, a mely Északon uralkodott, nem engedhette magát Délen minden védekezés nélkül elnyomtatni: viszont a katholicismus, a mely Délen a kormány támogatását élvezte, Északon is uralkodni akart volna. Hisz még csak nemrégiben égettek meg egy szerencsétlen áldozatot hitéért Brüsszelben.¹ Megengedhető volna-e ilyesmi *olyan* államban, melynek egyik fele a református egyházat, mint állam-egyházat fogadta el? Csak a ki szándékosan behunyta a szemét, csak az nem látta, hogy az egyesülés csak a kettő közül az egyiknek legyőzete után volt lehetséges. A Rendek tényleg el is határozták, miután *van der Meulen* jelentését meghallgatták, hogy nem járulnak hozzá ehhez a javaslathoz, melyet a főherczeg nekik tett. Inkább arra törekedtek, hogy a francia királyt tartsák vissza a végzetes béketárgyalástól.

¹ Anneke Wtenhove: l. a röpiratot Mullernél Nr. 404. és Bornál, IV, 335. l.

HUSZADIK FEJEZET.

A vervinsi béke.

De erre már késő volt az idő. A tárgyalás már nagyon is előrehaladt. A követek második összefüggése alkalmával Vervinsben a fődolog úgyszólván már el volt intézve. Valóban, a mit mindkét fél egyenlő forrón kívánt, az nem maradhatott el; és azok között a körülmények között, melyek között voltak, a halogatás veszedelmes volt. Fülöp teljes hatalmat adott Albertnek arra, hogy úgy járjon el, a mint szükségesnek véli. De Fülöp életének határán volt, minden nap meghalhatott. És ez esetben az utóda, ki a lemondás ellen volt, a legnagyobb valószínűség szerint visszavonná a meghatalmazást és nem folytatná azt, a mit atyja megkezdett. Így az önérdék arra hajtotta a főherceget, hogy minél előbb békét kössön.¹ Az összefüggés második napján Tassis, a ravasz államférfiú, a ki legjobban tudta, hogy mit kívánt Albert, minden körülményes, célhoz nem vivő tárgyalást azzal a kijelentéssel utasított el, hogy minden kerülgetés nélkül előadta a maga és követtársai megbízatását: felajánlhatja Franciaországnak az összes meghódított helyek visszaadását, minden kivétel nélkül, minden

¹ Mém. de Bellièvre, p. 188, 137.

feltétel nélkül s általában a Cateau-Cambresisi béke megerősítését. Richardot, Tassis követ társa jöllehet ennek elhamarkodását helyteleníteni látszék, beismerte, hogy megbízatásuk tényleg eddig terjed.¹ Ezzel tulajdonképpen a béke már létre is jött: a mi megbeszélnivaló még maradt, az már jelentéktelen fontosságú volt. A francia király nem kívánhatott volna többet, sőt ennyit is alig remélhetett. Bellievre és Silleri, a kitűnő államférfiak, kik őt Vervinsben képviselték, nem ok nélkül írták: „500 év óta nem jött létre béke, mely oly megtisztelő és előnyös lett volna Franciaországra nézve, mint ez.“² Erzsébet kijelentette, hogy nem tudja megérteni, mi vihette a spanyol királyt arra, hogy ennyi hódítást csak úgy egyszerre visszaadjon. „Ha én tettem volna“, mondta, „azt mondanák az emberek, hogy asszonyi munka.“³ Spanyolországban a béke, midőn a feltételek ismeretessékké lettek, a háborús pártnál erős ellen-szenvet váltott ki. Fuentes többek között nem habozott a békét kereken gyalázatosnak nevezni.⁴ De gyalázatos a béke Spanyolországra nézve mégsem volt. A háborút, legalább Fülöp ezt minden alkalommal hangoztatta, nem területnyerésért folytatta, nem is azért, hogy Franciaországot megalázza, hanem csak az Egyház érdekében, hogy megakadályozzák, hogy eretnek legyen Franciaország királya. Vajjon hát

¹ Relation de la Negotiation etc. (Mem. de Bellièvre, p. 539. Ennek a Relaz.-nak eredeti olasz szövege, a mely a meny-nyire én tudom, még sohsem jelent meg nyomtatásban, másolatban megvan a Bibliotheca Thysianában.

² Mém. 52.

³ Verbael der ambe naer Engeland, 1598.

⁴ Soranzo, Relaz. p. 179.

gyalázat volt e visszaadni mindazt, a mit elfoglaltak most, hogy a francia király katolikus lett s a pápa által az egyház kebelébe felvétellett? Ellenkezőleg. Az lett volna a gyalázatos dolog, hogy most, mikor a háború oka megszűnt, önzésből egy pár foglalatst Franciaországtól el akartak volna vitatni. A mi a békét gyalázatosnak tüntethette fel, az tisztán az a nyilvánvaló kimerültség volt, melybe Spanyolország jutott. Ha erős és szerencsés lett volna, ilyen békével a lovagias önzetlenség és nagylelkűség dicsőségét szerezhette volna meg. De most, hogy halálra fáradtnak és kimerültnek látszék, bőkezűségét tehetetlensége és bátortalansága bizonyítékának mondták.

A békét még alá kellett írni; és miután Fülöp halála, ha az aláírást megelőzte volna, az egész béke művét újra megzavarhatta volna, a francia követek nem szüntek meg királyukat figyelmeztetni, hogy minden haladék nélkül hatalmazza fel őket a béke aláírására. De Henrik vonakodott ezt az engedélyt megadni. Kijelentette, hogy nem akar külön eljárni és nem köt külön békét, míg szövetségesei követeik útján tudomására nem adják, hogy hajlandók-e ebben résztvenni. A míg ezek a követek nem érkeznek meg, nem akarta a megkötött békét véglegesíteni. Jóllehet hosszú kimaradásuk nyilvánvalóan azt a czélt szolgáltatta, hogy az időt nyujtsák, várva valami hirtelen eseményre, mely a tárgyalást még megszakíthatná, Henrik mégis megmaradt elhatározása mellett. Egy pár hónap mult el így haszontalanul, nem minden veszedelem nélkül Franciaországra nézve, melynek a béke oly nagy érdeke volt.

Végre márczius végén megérkeztek az angol és a holland követek Franciaországba és a király elé

járultak, kit Angersben találtak meg, útban csak az imént kibékített Bretagne felé, a hol a liga utolsó feje Mercoeur, Spanyolországtól elhagyatva, kevéssel azelőtt hódolt meg. Az angol követségben az ifjú Cecil, lord Burleigh fia volt a főszemély. A Rendeek követtségében pedig Holland ügyésze, Oldenbarnevelt. Hogy őt magát küldötték ki, az bizonyította, hogy mennyire fontosnak tartották a Rendeek a küldetést.¹ Mindkét követség megbízólevelei lényegileg ugyanazt tartalmazták: mindkettőnek mindent meg kellett próbálnia, hogy a végzetes békét megakadályozzák. E célból Oldenbarnevelt a francia királynak minden segítséget felajánlhatott, melyet a köztársaság erőinek legszélső megfeszítésével képes volna nyújtani. Cecilnek ellenben nem volt szabad segítséget ajánlani, csak az esetre, ha a király Calaist el akarná foglalni és azt azután Angolországnak akarná zálogul adni. De ennek meg más terve volt, hogy a szándékolt célzt elérje és erre igyekezett Oldenbarneveltet is megnyerni. Nyilatkozzanak látszólag mindketten a békére késznek s vegyenek részt a vervinsi tárgyalásban, de csak azért, hogy a dolgot megakadályozzák és húzzák-halasszák. Oldenbarnevelt azonban nem akarta magát ilyen csalásra lealacsonyítani; a szerep, melyet be kellett töltenie, sokkal méltóságosabb volt, hogysen így beszennyezze Országának érdeke megkövetelte, hogy ha Henrik megválna is a szövetségtől, a régi jó viszony maradjon meg közte és a Rendeek között; azért szükséges volt, hogy a Rendeek a becs-

¹ A következők abból a követségi jelentésből vannak merítve, mely, mikor ezt írtam, még nem volt kiadva, azóta azonban megjelent: Gedenkst. v. Oldenb. II. 175. s kv. I.

telenségnek még a látszatát is kerüljék. Leplezetlenül kijelentette a király kormánya előtt s maga a király előtt is, hogy a Rendek nem köthetnek olyan békét Fülöppel vagy a főherczeggel, a mely béke őket ismét az elhagyott zsarnok alattvalóivá tenné. Ha Franciaország elhagyja őket, sőt még ha Angolország is követné ezt a példát, akkor is folytatnák a háborút, míg ennek terhe alatt össze nem roskadnának. Franciaország és Angolország idejében gondolják meg, hogy mily veszedelem fenyegeti őket, ha a Spanyol Németalföldet legyőzi és annak erejét a magáéval egyesíti. Miután ezt a kijelentést meghallotta, Cecil kijelentette, hogy megbízatása odairányul, hogy a Rendek nélkül az ellenséggel ne lépjen tárgyalásba. A francia kormány ellenben, mely kötelességét szövetségeseivel szemben beteljesítettnek tartotta, nem habozott tovább, hogy külön békét kössön. Felajánlotta még, hogy hathónapi fegyverszünetet köt ki a köztársaság részére abból a célból, hogy ennek időt engedjen a dolgot fontolóra venni. De a holland követek elutasították ezt az ajánlatot. Egyedül abban állapodtak meg, hogy félesztendeig Angolorzágnak és az Egyesült Németalföldnek, ha úgy határozzák el magukat, szabad tetszésükben álljon a békéhez hozzájárulni.

Így írták alá a vervinsi szerződést. Sajnálkozva hagyta el Henrik az ő legjobb és legmegbízhatóbb barátait, a mint a Rendeket az igazságnak megfelelően nevezte. Elhihetjük, a mit Oldenbarneveltnak kijelentett, hogy nem másért, hanem tisztán csak népének és haderejének kimerültsége miatt menekült a békekötéshez. Franciaországnak szüksége van nyugalomra — „legalább néhány esztendőre“ — mondotta. Bizalmasan kifejtette terveit a maguk egész terjedelmében Olden-

barnevelt előtt: három vagy négy békés esztendőre volt szüksége, hogy birodalmának segédeszközeit kifejthesse és gyarapíthassa. Addig az Egyesült Németalföldnek egyedül kellett a háborút folytatnia, ő azonban nem hagyja el őket: a mit előlegeztek neki, azt bőven visszafizeti; számíthatnak egy millió koronára négy éven belül.¹ Ez alatt azt remélte, hogy Franciaországot megbékéltetheti és régi jólétét visszaállíthatja, hogy azután megerősítve és felszerelve, a most megszüntetett háborút kedvezőbb körülmények között vegye fel és a Rendeikkel szövetségben a spanyolt egész Németalföldről kiűzze.² Tudjuk, hogy több mint tíz év folyt

¹ Így olvassuk a követség jelentésében (Gedenkst. v. Old. II. 221. l.)² Bírái előtt Oldenbarnevelt az összeget 1.300.000 koronára, vagy 3.900.000 frankra becsülte, melyet néhány év alatt kellett lefizetni: Verhooren, 130. l.; Remonstrantiájában 33. l. 2.900.000 frtra négy esztendő alatt.

² A követség jelentésében természetesen nem állanak ezek a bizalmas közlések. Mi ezeket Jeanninnak 1607 szept. 24-ről kelt leveléből ismerjük. A hely megérdemli fontossága miatt, hogy kiírjuk: „Le Sieur Barnevelt nous a dit aussi, du vivant de M. de Buzanval, que S. M. donnoit cet argent, non-en intention de le retirer, mais pour les secourir secrètement, occuper les forces et consumer les moyens du roi d’Espagne pendant trois ou quatre ans, au bout desquels Elle lui avoit promis et assuré de sa propre bouche d’entrer ouvertement en guerre contre lui, le priant de faire en sorte que les Etats voulussent soutenir cette guerre jusqu’audit temps, et que la guerre qu’il feroit lors ouvertement, les delivreroit de tout péril. Ce que ledit Sieur de Buzanval nous confirma être vrai, et nous le soutint avec ledit Barnevelt, lequel y ajouta aussi que sur cette esperance de la déclaration de S. M., il avoit fait toutes sortes d’efforts, et donné avis de faire grandes levées en son pais, et a été, à vrai dire, presque le seul auteur de faire durer la guerre et l’animosité contre l’Espagnol“. Negoc. (édit. Buchon), p. 162. — Erre válaszol neki Villeroy okt. 8-án: „Il

el, mielőtt Henrik annyira elkészült volna arra, hogy a háborút újra megkezdje és hogy akkor Ravailac tőre örökre meghiusította messzenyúló terveinek megvalósítását. De a mi azt a támogatást illeti, melyet Oldenbarneveltnak kilátásba helyezett, arra vonatkozólag szavát megtartotta. A nélkül a pénz nélkül, melyet visszafizetett, ama francia harcosok nélkül, a kiknek holland szolgálatba szegődtetése előtt szemet húnyt, a harcz továbbfolytatása, míg a fegyverszünet a Rendeket lélegzetvételhez jutni nem engedte, majdnem lehetetlen lett volna.

Mint jóbarátok hagyták el a németalföldi követek a királyt Nantesben, a hol ez kevéssel utóbb aláírta azt a fontos edictumot, mely a francia vallásháborúkat örökre bezárta. Egyike volt az dicsőséges kormányzása legdicsőségesebb tetteinek, melynek üdvös hatása csak akkor látszott meg igazán, midőn azt unokája egy évszázaddal utóbb visszavonta.

Ugyanazon időben, midőn Oldenbarnevelt Franciaországba ment, a Rendek Erzsébethhez egy másik követiséget küldöttek, melynek főszemélye Holland admirálisa, Duvenvoorde ura, Essex derék parancsnoktársa volt, a kit a királynő nagyra becsült. De Oldenbarnevelt az angol kormány előtt úgy volt ismeretes, hogy a köztársaság külpolitikájának ő a vezetője és ezért Cecil megkérte őt, hogy Franciaországból való visszatérése alkalmával csak mintegy átutazó-

est vrai que S. M. dit au Sieur de Barnevelt, quand il vint vers Elle à Nantes, l'an 1598, qu'il aideroit aux Etats à soutenir la guerre, puisqu'ils ne vouloient entendre à la paix conjointement avec S. M., la quelle les y convioit, et que ce ne seroit que pour trois à quatre ans, à la fin desquels Elle y entreiroit avec eux". Negoc. p. 171.

ban szálljon ki Angolországban és tanácskozzék a királynő kormányával. Mert ez még nem tudta biztosan, hogy mit tegyen: hogy Spanyolországgal békét kössön-e vagy folytassa-e a háborút? A békét tanácsolta az agg Burleigh és Buckhorst és más miniszterek; ezek kezére játszott az Államtanácson kívül egy hatalmas párt, (azt tartották, hogy a népnek kétharmada); Essex ellenben és vele együtt egy csomó fiatal nemes és derék harczos a háborút, mely nekik dicsőséget és zsákmányt ígért, folytatni akarták.

Sok minden szólt a béke mellett. Mit használt eddig a hosszú háború? A szomszédok jártak csak jól, de Angolország eltékozolta pénzét és véréát a nélkül, hogy maga nyert volna valamit. Spanyolországgal való kereskedelme elapadt, majdnem teljesen megszűnt; a németalföldiek léptek annak birtokába, mit az angolok elvesztettek. Ha Németalföld továbbra is felkelésben és háborúban marad, Angolország nyugodtan leteheti a fegyvert. A kereskedelem ez esetben szabadon fejlődhetnék: Spanyolország, boldogan a fölött, hogy a gyűlölt németalföldieket nélkülözheti, szívesen részesítené előnyben az angol kereskedőket. Különösen az ősz Burleigh kívánta a béke megkötésével befejezni hosszú pályáját; szeretne ő is, mint Simeon, egy boldogabb jövő láttára felkiáltani: „Mostan bocsásd el, Uram, a te szolgádat békével!” Essex ellenben, telve önbizalommal és dicsőségvágygyal, a háború mellett szólt. Azon a virágos nyelven, mely akkor szokásos volt, a békét trójai lónak nevezte, melyet Angolország a saját falai közé vonzol s a mely sokkal nagyobb veszedelmekkel terhes, mint a nyílt háború. Most, hogy Spanyolország tapasztalta, hogy

Angolország és Németalföld egyesült hatalmával szemben nem állhat meg, szeretné egyiket a másik után, először a köztársaságot, azután a köztársaság erőivel Angolországot legyőzni. Elég ok arra, hogy kettőzött erőfeszítéssel tartsanak ki és a kifárasztott ellenség ellen egészen végkimerüléséig harcoljanak. Kéz alatt felbízattatta a holland követeket és szájukba adta, hogy mit mondjanak az angol minisztereknek: csak azt a látszatot öltsek fel, mintha ők a spanyollal tárgyalni akarnának. Ez esetben a királynő attól való félelmében, hogy egyedül marad, könnyen határozza el magát a háború folytatására.¹ Valószínűleg azonban Erzsébetnek nem volt szüksége kívülről jövő nógatásra. Ő is csak fenyegetőzött a békével, hogy más céljt érjen el. Úgy viselkedett, mintha bosszankodnék a miatt, hogy a németalföldiek nem kívánnak békét. Szemükre hányta a követeknek, hogy csak néhány regens nem engedi megszüntetni uralomvágyból a most szükségtelen háborút, jóllehet a főherczeggel jó békét lehetne kötni. De — folytatá — a mi őt illeti, a Rendek, ha úgy határoznának, folytassák csak a háborút, föltéve, hogy felmentik azok alól a kötelezettségek alól, melyeket az 1585-ki szerződésben magára vállalt és nem kérnek tőle tovább segítőcsapatokat, hanem ellenkezőleg megkezdik az általa nyújtott előlegek visszafizetését. A követek ezzel az izennel térjenek vissza megbízóikhoz s azután megfelelő javaslatokkal jöjjenek újra vissza. A mit neki ajánlanak, attól fog függni, hogy folytatja-e a háborút vagy pedig békét fog kötni.

¹ Reyd, 335. l. — A többi mind az idézett jelentésből van merítve.

Kedvezőtlen üzenet volt a mivel a követek hazaérkeztek, ha nem jött is a dolog váratlanul. Franciaország békét kötött; a déli Németalföldnek ez oldalról nem volt mitől tartania, sőt a hollandi kereskedők hátrányára kereskedelmük részére kivezető utat is kaptak;¹ az ellenség most már minden erejét egyedül a köztársaság ellen fordíthatja. Ezenfelül még a most kétszeresen szükséges pénzből egy jókora összeget Angolország számára kellene éveken át félretenni.

Arra gondolni sem lehetett, hogy Erzsébet kívánságát elutasítsák. Őt, bármennyibe került is, meg kellett tartani szövetségesünkül, kevésbbé azért, mintha szolgálatunkra lehetne, mint inkább azért, mert a nép, mely jobban bízott mindig benne, mint Franciaország katolikus királyában, tanácstalan lett volna, ha ő is elhagyta volna a köztársaságot.²

Még egy más ok is járult ehhez. Erzsébet zálogul bírta az általa nyújtott előlegekért Holland és Zeeland kulcsait: De Brielt és Vlissingent. Ilyen zálogokra, mihelyt akarta volna, Spanyolországtól visszakaphatta volna pénzét és még többet is, mint a mennyit előlegezett. Hogy nem jár el becsstelenül és nem árul el bennünket, az bizonyos volt. De éppen olyan bizonyos volt az is, hogy zálogba adott városainkat fizetés nélkül nem hajlandó visszaadni. Mi lesz akkor, ha ő

¹ „So haest als de vrede gesloten was, ende dat de verheerde landen wat openinghe hadden om over Vranckrijck, hoewel met groote oncosten, te handelen, soo is de neringh hier seer vervallen ende vergaen in deze landen ende voornaemelijck tot Middelburgh, sijnde Amsterdam om den Oosterschen handel tselve so nyet ghewaer geworden“. Wsselinx, Bedenckinghen over den staat der Ver. Nederl. (1608).

² Buzanval, p. 315.

vagy utódja békét köt? A városok, melyeket ő szállott meg, nem vehetnek részt a háborúban és semlegesek maradnak. De ez esetben a nyereszkeskedő kereskedők odatódulnának, hogy ennek a semlegeségnek révén megtalálják hasznukat. Holland kereskedelme sínylődni kezdene, a jó viszony az angol kormányval meg bomlanék. Ez, hogy ennyi alkalmatlanságot elkerüljön, végre talán arra szánná el magát, hogy a zálogban bírt városokat az ellenségnek engedje át. A legfontosabb érdek volt ezeket a veszedelmeket, melyek oly világosan előreláthatók voltak, megelőzni most, a míg idő volt rá. A Rende elhatározta, hogy a legsúlyosabb áldozatoktól sem riadnak vissza, hogy a királynőt kielégítsék és a zálogba adott városok visszaadását kieszközöljék, vagy legalább előkészítsék. Egy tekintélyes küldöttséget Duvenvoordevel élén, ki mellett Oldenbarnevelt is ott volt, küldöttek a királynőhöz, hogy a kényes tárgyalásokat folytassák.

Ez a tárgyalás, mely a követek elbeszéléséből részleteiben is ismert előttünk, figyelemreméltó példáját mutatja a finom, a körmönfont politikának úgy a németalföldi, mint az angol miniszterek részéről. Az alkudozásnak nem volt se vége, se hossza. De az angol kapzsiság végre is győzött a hollandok állhatatossága fölött. Minden áldozatot, melynek meghozását a titkos utasítás a követeknek végső szükség esetén megengedte, darabonként csikartak ki vonakodó kezükből. Az előlegek számlája, melyet az angolok hoztak szőnyegre, rendkívül nagy volt. Hogy elkeseredett czivódásnak elejét vegyék, a Rende nem akartak minden egyes tételt külön megvizsgálni, hanem egyszerre egy kerek összeget akartak felajánlani, a mivel azután minden

ki legyen elégítve. Ez összeg meghatározása fölött végtelen czivódás támadt. Mert az angolok 14 millió flamand fontot követeltek, a követek ennek körülbelül a felét ajánlották meg. Végre — hogy rövidek legyenek — 8 millióban megegyeztek. Ebből évenként, a míg Erzsébet háborúskodik, háromszázezret, ha békét köt, kétszázezret kellett törleszteni. Nyomasztó teher volt az, melyet így Németalföld magára vállalt; de a követek büszkén hivatkoztak arra, hogy az országnak 3 vagy 4 millió fontot megmentettek.¹ Az 1585-ki szerződést úgy módosították, hogy Erzsébet ezentúl nem volt határozott segítségre kötelezve; az ő belátására bízták, hogy annyit segítsen, a mennyit szükségesnek lát, más oldalról a Rendekek kényszerítve voltak magukat egy határozottan megállapított segítségre kötelezni, harcosokban és hajókban.² Kémény feltételek, de a melyek, ha közelebbről megnézzük őket, nem voltak elfogadhatatlanok. Az Angol-országgal való új szövetség a népet megnyugtatta.³ A szerződés módosításával sok veszendőbe ment ugyan, de egyúttal kiszabadultunk azokból a kínzó béklyók-

¹ Oldenbarnevelt azt mondja Remonstrantiajában, hogy az adósság negyedrésszével, vagyis négy millióval lett csökkentve; ugyanezt ismétli bírái előtt Verh., 134. l. Buzanval p. 3, három millióról szól.

² Buzanval 1598 aug. 21-én ezt írja Duplessis Mornaynak: „M. de Berneveld m'escrit de Londres du 3 de ce mois, qu'il esperoit que la royne ne se despartiroit point de leur querelle mais avec de si dures conditions, que sans l'extremité de leur mal ils ne les eussent jamais passées; elles ne peuvent être telles qu'elles ne valent mieulx qu'un bien simple divorce qu'elle eust fait avec eulx“. Mém. de Duplessis Mornay, IX, p. 133.

³ Reyd, 346., 404. l.

ból, melyeket Angolország reánk rakott. Igaz ugyan, hogy egy angol követ tagja maradt az Államtanácsnak, de ez nem jelentett sokat azóta, hogy ennek a Tanácsnak a hatalma legnagyobb részében átment a Staten-Generaalra. Nem lesz többé az angol segítő-hadnak egyetlen kapitánya sem, a ki beleszóljon abba, hogy a háborút az ő belátása szerint hogyan kell elintézni; az egész hadsereg ettől fogva a Rendeknek és a helytartóknak tett hűségesküit. Angolország korlátozta ugyan a zálogba adott városok révén mozgásunkat, de minden millió, melyet visszafizettünk, csökkentette e tekintetben is túlsúlyát. A Rendek egyébként ügyeltek és gondoltak arra, hogy ne mulasztják el a megfelelő időt, hogy még ezt a nyügöt is lerázzák magukról. Oldenbarnevelt ügyességének tényleg sikerült néhány évvel utóbb a zálogba adott erősségeket visszaszerezni.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Befejezés.

Ilyen körülmények között kellett a Rendeknek újra folytatni a háborút, Franciaország részéről bizonyos évi járulékon kívül minden más támogatás nélkül, Angolország részéről nemcsak minden segítség nélkül, hanem ellenkezőleg még ők voltak kénytelenek az oly nehezen összegyűjtött pénzből évenként háromezer forintot neki kifizetni. Ezenkívül még legalább ezer embert kellett zsolddal ellátniok, a kiket korábban a királynő tartott el. Viszont azonban azt a négyezer katonát, kit a Rende IV. Henrik helyett eltartottak, most saját szolgálatukra használhatták. Másfelől most már az ellenség egész ereje is osztatlanul ellenük vonult fel. A béketárgyalás alatt Calaisban 4000 spanyol szállt partra; a főherczeg kellően felkészült, úgy, hogy az erődök őrségének gyöngítése nélkül 20,000 embert és ezek között 9000 spanyolt állított harciba.¹ Ilyen nagyszámú sereg tíz év alatt sem vonult Németalföld ellen; szerencsére azonban legnagyobb része gyakorlatlan népség volt és össze sem volt hasonlítható azokkal a régi csapatokkal, melyek Párma alatt szolgáltak.

¹ Mém. de Bellièvre, p. 117, 146. Buzanval, p. 4.

A Rendekek nem is estek semmiképen sem kétségbe. A hét tartomány eszközei nem csappantak meg annyira, hogy ne tudott volna az ellenség ellen 30,000 gyalogost és 2000 lovast fegyverbe állítani s mindazzal felszerelni, a mi támadásra és védelemre szükséges volt. Az ő eszközeik biztosabbak is voltak, mint a főherczegéi, ki csak kevés jövedelmet húzott saját országából és a spanyolországi támogatásra egyre kevésbbé számíthatott. Ha tehát nem igen volt is kilátásuk nagy győzelmekre, új hódításokra, azzal hizelelghettek maguknak, hogy az Egyesült Tartományok most már köröskörül bezárt kertjét az ellenséges támadás ellen meg bírják oltalmazni.

A teljes megsemmisülés ellen leginkább biztosította őket szomszédaik saját érdeke. Holland néhány év alatt annyira meggazdagodott, annyira megnépesedett, oly nagy tengeri hatalmat szerzett, hogy Franciaország és Angolország nem tűrhették volna el többé, hogy Spanyolország a köztársaság erőit a magáéval egyesítse. Az angol miniszterek kereken kijelentették, „hogy Angolorzágnak el kell vesznie, ha Spanyolország megszerezné a németalföldi kikötők előnyét.“¹ Egy velencei követ, ki ezidőtájt a francia udvarnál időzött, meggyőződött arról, hogy Spanyolország, ha sikerülne neki egész Németalföldet meghódítani, Franciaországra nagyon is veszedelmes ellenség lenne és hogy a francia kormány ezt a meghódítást éppen

¹ Reyd, 335. l.: „Soo bekenden nochtans teghenwoorde-lijck eenighe van den Raet van de Coningin, rondelijcker dan oyt te voren, dat sij bij ervaringhe ten tijde van de Spaensche vlooten geleert hadden, dat Engellant verloren most gaan, wanneer Spanien het vordel van de Nederlantsche havens kreegh“.

ezért mindenáron meggátolná.¹ A Rendek tehát biztosak lehettek a felől, hogy ha a harc esélyei váratlanul nagyon is ellenük fordulnának, régi szövetségeseik újra segítségükre sietnének.

A mint a Spanyolországtól való félelem biztosította őket Angolország és Franciaország támogatásáról, úgy e kettő kölcsönös féltékenykedése biztosította őket a felől, hogy e kettő közül egyik sem igázhatja le őket. Angolország azért volt annyira huzódózó a hármasszövetségben, mert Franciaországnak Flandriában való terjeszkedésétől épp úgy tartott, mint Spanyolország hódításaitól. Franciaország viszont a maga részéről azért sietett, hogy az Egyesült Németalföldet, mint független államot, vegyék fel a szövetségbe, hogy ilyen módon kivonja azt Angolország uralma alól. A két féltékeny szomszéd között a köztársaság biztosra vehette a maga önállóságát.² Tényleg, mostantól fogva büszkébben hivatkozik souverainitására. Abban az utasításban, melyet az Angolországba küldött utolsó követségnek adott, határozottan meg van rendelve, hogy a királynő előtt hangoztassák, hogy a tartományok Fülöptől való elszakadásuk óta mindig mint szabadok viselkedtek és mint ilyenek kötöttek szövetséget idegen hatalmakkal, magával a királynővel is és mint ilyenek vétettek fel a vele és a francia királylyal való szövetségbe.³

És azóta az Egyesült Tartományok függetlenségét egy más esemény is megszilárdította: II. Fülöp ke-

¹ Angelo Badoero, Relaz. di Francia, p. 153.

² Későbbi időben Aitzema egészen helyesen mondja: „Ennek az országnak megtartását a szomszéd királyok féltékenykedése biztosítja“. I. 905. l.

³ Az utasítás, mely az Országos Levéltárban őriztetik, 1598 jan. 13-ról van keltezve.

véssel a vervinsi béke és a Németalföldről való lemondás után meghalt. Boldogtalanul halt meg, mert nem szólva testi szenvedéseiről, mi lehet fájóbb, mint meghalni abban a meggyőződésben, hogy az a cél, a melyért éltünk, el van hibázva; hogy az az ügy, melynek minden erőnket szenteltük, nem valósult meg? A király birodalmait meggyengítve és bomladozófélben hagyta hátra; uralkodása, mely a cateau-cambresisi dicsőséges békével kezdődött, a vervinsi megalázó békekötéssel fejeződött be; Németalföldet, melyet neki atyja virágzó állapotban adott át, el kellett szakítania a monarchiától, hogy egészen elveszni ne engedje;¹ az eretnokség, melyet a bűnnél is jobban útált, mely ellen teljes erejével harczolt, diadalmaskodva ült örökös tartományainak legvirágzóbbjában a trónon és az anyaszentegyházat lába alá tiporta. A nagyszerű jövődó, melyet leányának szánt, eltűnt. Utóda, fia már más tanácsosokra hallgatott, mint a kiket ő ajándékozott meg bizalmával. A feladatnak, melyet bevégzetlenül hagyott sátra, nem lesz folytatója. De a mi ennyi testi-lelki szenvedés között a haldoklót vigasztalhatta és báto síthatta, az a tudat volt, hogy szívét nem kötötte osztatlanul a földi dolgokhoz; földi nyereségnél és földi élvezetnél magasabbért élt és dolgozott. Istenének szolgált — habár az ő Istene, kinek ő nem a maga gonosz vágyait és szenvedélyeit, hanem ember társai boldogságát és életét hozta áldozatul, a mi szemünkben nem sokkal szentebb is, mint az a bálvány, kit a pogányok emberáldozatokkal és bűnökkel tiszt-

¹ Buzanval Németalföld megtartását minden más módon lehetetlennek tartotta. Corresp. 140. Tassinak hasonló bizonyosságát már korábban idéztük. Belgium állapotáról ezidőben v. ö. Aersens levelét: Bor IV. 439. l.

telnek. De a haldoklóra nézve mégis jobb, hogy ilyen bálványért élt, mintha csak önmagának élt volna. Fülöp Istene, az ő mentségére mondjuk, a legszentebb volt, a mit az ő lelke elé állítottak és a mit ő magának elgondolhatott; a legfenségesebb és legnagyobb, a melyet az ő alacsony, korlátolt lelkülete felfogni képes volt.

Halála szétszakította az utolsó köteléket, mely az Egyesült Tartományokat még Spanyolországhoz kötötte. Neki a németalföldiek egykor hódoló esküt tettek: nem egy érzékeny lelkületű ember akadt, a ki éppen nem volt meggyőződve arról, hogy az alattvalók ilyen esküt bármilyen okból is megszeghetnének. De utódjának nem esküdtek alattvalói hűséget, irányában sem mire sem voltak kötelezve. Még kevésbbé Albert és Izabella irányában, kiknek Fülöp a németalföldiek tudta és beleegyezése nélkül (akárcsak a rabszolgákat gazdáik) ajándékozta oda a tartományokat.¹ Ezekkel az új fejedelmekkel nem bánhattak másként, mint korábban Anjouval, azaz: mint idegen fejedelmekkel, kiknek tőlük semmit sem volt joguk követelni.²

A dolgok menete a déli tartományokban sem bízathatta őket arra, hogy meghódoljanak a főherczgek tekintélye előtt. Egyre jobban kitűnt, hogy ott a saját fejedelmük alatt a kormányzás még sem lett nemzetiebbé. A főherczegi pár nem nélkülözhetvén a spanyol pénzt, kénytelen volt a spanyol politikához alkalmaz-

¹ Grotius, *De jure praedae*, p. 281. Tassis, I. VIII, c. 49, p. 598. Buzanval, p. 202.

² Buzanval, p. 325: „... que, quand ils seroient réduits à ces termes de vouloir traiter, ils ne le pourroient aucunement faire avec les Archiducs, sinon comme avec princes étrangers, comme ils avoient autresfois fait avec M. le Duc d'Anjou“.

mazkodni: spanyol katonák tartották megszállva még mindig Németalföld erődeit; spanyol államférfiak intézték még mindig a kormányzást. Az elégtelenség a belgák között szünetlenül arról tanuskodott, hogy milyen kevéssé felelt meg az új állapot annak a várakozásnak, melyet hozzáfűztek.¹ Az ország nagyjainak még mindig ugyanannyi okuk volt, mint előbb, hogy az idegennek a kormányzásban való túlsúlya miatt bosszankodjanak.² A nép felkelése a kormány ellen mindég várható volt.³ Hogyan gondolhattak volna arra a Rende, hogy ilyen kormányzásnak önként alávéssék magukat?

De ha nem voltak is készek arra, hogy fejüket egy idegen, katolikus fejedelem igája alá hajtsák, azért nem voltak még sem annyira köztársasági érzelműek, hogy a monarchikus kormányformát összeférhetetlennek tartották volna a szabadsággal. A polgári szabadságról ilyen hamis felfogás csak később merült fel Hollandban. Ez időben még kijelenti a Staten-Generaal Erzsébetnek, hogy „jól tudja, hogy az alattvalók szabadsága egyik kormányzás alatt nem biztosabb, mint a másik alatt és hogy ezt a drága szabadságot tényleg azok is élvezik, kik egy fejedelem alatt igazságosságban a maguk jogai és privilegiumai szerint kormányoztatnak.”⁴ Ha a Rende, be kellett

¹ L. Reyd, 315. l.

² L. Aerschot panaszait: „Memoires Autographes“ (Publiés par M. De Reifenberg) p. 71. és különösen: Aerssens „Mem. Justificatif“ Buzanval Corresp. végén p. 393. suiv.

³ Buzanval, p. 31, 68 és másutt. Winwood-Papers I. p. 383.

⁴ Az Erzsébethez küldött követség utasítása, 1598 jan. 13-ról. Nagyon helyesen jegyzi meg Wsselincx (Naerder Bedenckinghen enz.): „Want de Landtsheeren haren graet houdende,

ismerniök azt, hogy monarchikus kormányzás alatt sem fenyegeti a szabadságot veszedelem: azt még kevésbbé lehetett tagadni, hogy az államügyek szabályos menete, a hadviselés, a közjólét ilyen kormányforma mellett sokat nyernének. Miért ne valósítanának meg egy olyan reformot, mely mellett annyi és a mely ellen oly kevés ok volt felhozható? Oly férfiában, ki elég alkalmas lett volna arra, hogy az állam kitünő fejévé emeljék, nem volt hiány. Volt *egy* és szerencsére *csakis egy*, a ki erre a kitüntetésre igényt tarthatott; Móricz, a feledhetetlen Orániai Vilmos herczeg fia, kinek a grófságot már egyszer úgyszólván felajánlották, hazája iránt annyi érdemet szerzett, oly kitünő hadvezérnek, oly mérsékelt és szabadságszerető államférfiúnak bizonyult, hogy nyugodtan lehetett fel-emelni arra a helyre, mely egykor atyjának volt szánva. Oldenbarnevelt részére, a ki nem kevésbbé tehetségesnek és nem kevésbbé hazaszeretőnek bizonyult, a herczeg mellett és alatt méltó helyet lehetett volna találni. A Rendek részére elég hatalom és tekintély maradt volna fenn, ha a mindennapi kormányzást, melyet egy pár év óta kezükbe vettek, elveszítették volna is. Az Államtanács, melyet a fejedelem mellé rendelték volna, kívánatos munkakört nyujtana a tapasztalt regenseknek, kik a kormányzás mesterségét megtanulták és nem szívesen felednék el. Az idegen fejedelmek az ilyen változást és különösen Móricz felemelését örömmel vették volna. IV. Henrik tanácsolta is. Midőn a hollandi követek sikertelen tárgya-

de Staten van den Lande in den haren latende, ende dat de Ghemeynte alsoo volghens hare privilegiën gheregeert wordt, so is't selve (de monarchie) een regiment, dat met de nature van de Landtsaten geheel wel overeencompt“.

lásuk után felkészültek, hogy hazatérjenek, a király Oldenbarneveltet még egyszer egyedül hívatta magához. Újra biztosította őt különös jóindulatáról a köztársaság iránt, újra megígérte neki titkos támogatását, de azzal fejezte be beszélgetésüket, hogy figyelmeztette a sokfejú kormányzás gyengéire. „Azt mondta” — Oldenbarnevelt saját szavait közlöm — „azt mondta, hogy szeretné, ha az én uram Móricz herczeg Németalföld urává lenne; és hogy ilyen fejedelem alatt minden nehézséggel könnyebb volna megbirkózni, mint a Rendek kormányzása alatt.”¹ Az ügyész, ki a követtség jelentésében a király e tanácsát urainak megviszi, természetesen nem teszi hozzá, hogy ő hogyan fogta fel a dolgot és mit válaszolt rá. De a király tudtával az angol követet, Cecilt is értesítette róla és ez nem nyilatkozott ellene. Cecil csak azt kérdezte, hogy a király nem szólt-e arról a tervéről is, hogy nővérét, Bourbon Katalint nőül adja Móricznak; mert mint mondá, Aldegonde, ki kevéssel azelőtt Orangeba való utaztában a francia királynál tisztelgett, megpendítette és ajánlotta ezt a házassági frigyet.²

¹ Gedenkst. v. Oldenb. II. 218. l.

² Talán ez volt Aldegondenak az a javaslata, melyről Vilheroi említést tesz a vervinsi francia megbízottakhoz intézett levelében: „Pour moi j'attribue leur retardement (a Holl. követekét), après les vents, aux avis et conseils dudit Sieur de St. Aldegonde, qui leur a proposé des chimères, dont vous vous souvenez qu'il nous fit ouverture, lesquelles ont été semées et goûtées par aucuns de deça”. Mém. de Bellièvre, p. 180. — Azt akarom még itt közölni, hogy Bellièvre hogyan ítélte Aldegonderól: „Monsieur de St. Aldegonde — et je, Bellièvre, ai été longtems avec lui — c'est le plus madré homme que je connoisse et des plus dangereux de sa parroisse”. p. 177.

Nem ez volt az első eset, hogy ilyen házasságra gondoltak; már hat évvel azelőtt ajánlották a francia protestánsok.¹ A házasság Németalföld és Franciaország között még szorosabbra vonta volna azt a baráti köteléket, melyre oly nagy súlyt helyeztek. De Henrik királynak más tervei voltak hugával, a ki egyébként Hollandia iránt a legjobb indulatot tanúsította. A következő évben nőül adta Lotharingiai Henrikhez; az ő kezének kellett a hatalmas lotharingiai házzal a csak nemrég megkötött békét megpecsételni.

Az angol követ bizonyára nem mulasztotta el, hogy a francia királynak ezt a javaslatát úrnője elé ne terjeszsze. Legalább úgy látszik, hogy erre célzott, mikor a hollandi követség előtt, a mely az ő kormányával az új szövetséget megkötötte, a búcsúvételkor azt a kívánságát fejezte ki, hogy a Rendeck Mórícz herczeg érdekében, nem csupán az ő saját érdemeiért, hanem ő érte, Erzsébetért is „tennének valamit.“ A Rendecknek, IV-ik Henrik javaslata után, nem volt nehéz kitalálniok, hogy tulajdonképen mit kellene tenniök Mórícz herczeg érdekében, hogy Erzsébet tetszését megnyerjék.²

Még világosabb üzenetet hozott Caron a következő évben: tartsanak ki a háborúban és ne adják magukat se a főherczegek, se a francia király alá — ezt sohasem engedné meg nekik — de ha mégis fejedelmet akarnak venni maguk fölé: válaszszaák meg Mórícz herczeget; senkinek sem engedné oda azt a méltóságot szívesebben, mint neki.³

¹ Mém. de Duplessis Mornay, V, p. 304.

² Buzanval, p. 74.

³ Reynd, 404. l. Ezzel alig egyezik meg az, a mit De Groot mond, hogy a királynő, mikor 1600 körül Mórícz fejedelemmé

Nem különös-e, hogy ilyen fontos tervből, a melyet IV. Henrik javasolt és Erzsébet melegen ajánlott, semmi sem szivárgott ki? Nincsen történetíróink között senki de senki, aki csak egy árva szóval is említést tenne róla. Pedig az a jelentés, melyben ezt olvasni lehet, ott volt a Staten-Generaal asztalán. Hány embernek lehetett hát róla tudomása! És úgy látszik, hogy ezek mind híven megőrizték a titkot. Kitünő példája ez a rendi-kormány titoktartásának, de egyúttal bizonyítéka abbeli gondos voltuknak is, hogy a közönséget tudatlanságban hagyják olyan terv fölől, mely hogy ha nem valósult volna meg, a népet szükségtelenül izgatta volna. A terv, a mint tudjuk, nem is valósult meg soha. Oldenbarnevelt akadályozta meg? Ezt nem tudjuk eldönteni. Bizonyos, hogy az ügyész már négy évvel később ellene dolgozott Móricz fejedelemmé emelésének.¹ De ebből nem következik, hogy már e pillanatban is épp oly határozottan ellene lett volna. Azt hiszem, hogy ez esetben nem írta volna bele a király javaslatát jelentésébe. Több dolog is volt, melyet ő Henrikkel megbeszélt, de óvatosságból nem vett fel a jelentésbe. Nem is lett volna neki nehéz a királytól, ki őt személyesen nagyrabecsülte, engedélyt nyerni arra, hogy javaslatát a Rendek előtt egyelőre titokban tartsa. Hiszen a király a követek közül senki mással nem beszélt erről. Azt hiszem éppen ezért,

választása fölől nála puhatolóztak, ezt válaszolta: „Hogy jobb lesz, ha a tartományok úgy maradnak, a mint most vannak“. Verhooren van H. de Groot 11. l.

¹ L. az akkor folytatott tárgyalásokról A. de Veer ügyész jegyzeteit: Van Wijn, Nalezingen op Wagenaar, IX., 317. s köv. l. V. ö. Verhooren van Oldenbarnevelt, 109., 128., 167., 213., 214., 224. l.

hogy Oldenbarnevelt ebben az időpontban a király tanácsával egyetértett és hajlandó volt azt, legalább feltételesen, követni. Talán óhajtotta volna az új fejedelem tekintélyét szűkebb korlátok közé vonni, mint a hogyan azt oly fejedelem, mint a minő Henrik volt, tanácsosnak tartotta volna. De a mi a dolog lényegét illeti, valószínűleg egyetértett a királylyal s ezért szívesen közreműködött volna abban, hogy azt a sokfejükormányt, melynek hátrányait egyáltalán nem kicsinylette,¹ Móricznak, mint főnöknek vettesse alá.

¹ Hogy Oldenbarnevelt a köztársaság állami szervezetének foggyatkozásairól, a mint ezek néhány évvel utóbb már mutatkoztak, hogyan ítélte, az kitetszik emlékiratából, melyet 1607-ben készített, melyben egyebek között ezeket olvashatjuk: „'t Is kennelyck..., dat de forme van onse regeeringe tegenwoordelyck op sulcken vasten voet nyet is, dat wij mit behoorelycke autoriteyt alle swaricheyden souden bejegenen, laet staen overwinnen kunnen;... dat de Vereenichde Nederlanden nyet en syn een Republique, maer seven verscheyden Provinciën, hebbende elcx hare verscheydene forme van regeeringe, nyets gemeens hebbende met malcanderen (naedat sy nyet meer een gemeen leger hebben) dan alleen 't gunt by contract totte gemeene defensie gelooft is... Daerom als dese noot ende periculen souden cesseeren, ende men soude meenen den vrede wel gemaect te hebben, soo soude dese forme van regeeringe door jalousie ende onse slapharticheyt terstont vervallen in de uiterste anarchie ende confusie, welck een van de principaelste poincten is, daermede de vyant meent tot sijnen wille te komen.

Want indien wy nyet eene regeeringe maecken, mit behoirlycke autoriteyt om de Landen te regeeren, de provinciën ende steeden te houden in haer debvoir van contributie ende ordelycke eenicheyt, de onwilligen ende contraventeurs te constringeren, des viants machinatiën te bejegenen, de Landen van alle injuriën ende periculen datelyck ende tytelyck oock met wapenen, als noot is, te defenderen, sonder nae rapporten ende consultatiën van de provinciën ende steeden te verwach-

Többször nyilatkozott ilyen értelemben. Életének utolsó éjszakáján azt erősítette Walaeus lelkész előtt, ki mellette volt, hogy ő a herczeget oly nagyra becsülte, hogy szívesen rábízta volna az ország souverainitását, ha ez az ő kezében lett volna és ha ez rendben megtörténhetett volna.¹ Ugyanezt kijelentette többször bírái előtt is. Vonakodjunk elhinni szavait, melyeket ilyen körülmények között hangoztatott? Nem látok erre semmi okot. Bizonykodását meglepő módon megerősíti az, a mit Uytenbogaert jegyzett fel. A fegyverszünetről való tárgyalások idejében, így emlékezik meg, egy bizonyos napon Franken Ferencz, egykori barátja, de akkor már halálos ellensége az ügyésznek, meglátogatta és panaszkodott Oldenbarnevelt-re, ki régebben azt erősítette vele szemben, hogy nem szabad az ellenséggel szerződést kötni addig, míg az állam helyzetét nagyobb biztonságba nem hozták és e célból Móricz herczeggel kell tárgyalni épp úgy, mint annak idején az ő atyjával tárgyaltak, de a ki most, hogy ő maga Franken, megváltoztatta véleményét, úgy látszik, szintén megváltoztatta a magáét és nem szólt semmit sem a herczegnek fejedelemmé emeléséről.² Nekem úgy tetszik, hogy ez a futtában és minden célzatosság nélkül leírt beszélgetés tiszta világításba állítja a dolog mibenlétét. Kitetszik belőle, hogy Oldenbarnevelt, legalább egyidőben, a herczeget szerette volna az állam élére állítani. Nem valószínű-e, hogy ezt éppen most akarta, most, mikor IV. Henrik

ten — soo moeten wy verloren gaen; want geene Republyque kan bestaen sonder goede ordre in de generale regeeringe“. Gedenkst. v. Oldenb. III, 142. l.

¹ Baudartius, XI. 54. l.

² Uytenbogaert's Leven, 156. l.

nevében a Rendeknek szolt róla? Kevéssel ezután következett a Duinkerben elleni hadjárat, a mely először keltett viszályt kettejük között és egyre nagyobb elidegenedésre vezetett.¹ Bármennyire szerette is hazáját Oldenbarnevelt, nem volt elég önzetlen arra, hogy midőn Móríc elfordult tőle, még továbbra is akarja ennek fejedelemmé tételét.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Oldenbarnevelt Uytenbogaert elbeszélése szerint nem akart többet, csak azt, hogy úgy cselekedjenek Móríczczal, mint atyjával cselekedtek: tehát őt Holland és Zeeland grófjává, sőt valószínűleg az összes tartományok souverain-urává akarta tenni, de bizonyára ugyanazon korlátozó feltételek mellett, melyek mellett Vilmos herczeg, ha életben maradt volna, a souverainitást elfogadta volna.² Tudjuk azonban más részről, hogy Móríc ilyen feltételeket nem könnyen fogadott volna el. Jóllehet engedékeny demokratikus érzelmű atyja azokat nem tartotta elfogadhatatlannak, ő nem gondolhatott rájuk bosszúság és harag nélkül. Egy ízben a franczia követtel, Buzanvállal való beszélgetése közben, hevesen kifakadt: inkább vetné le magát a hágai toronyból, mintsem hogy ilyen módon Holland grófjává legyen.³ Talán Móríc vágyai később, szerencséjével emelkedtek, de most még tán megelégedett volna annyival, a mit atyja elégségesnek gondolt. De

¹ E tekintetben osztozom Van Wijn nézetében az idézett helyen, melyet megerősít Buzanval levelezése; l. II, p. 266. és a kiadó megjegyzését.

² Ugyanezt Oldenbarnevelt már 1584-ben, közvetlenül Vilmos herczeg halála után tanácsosnak tartotta. L. saját tanubizonyosságát, Verhooren 109. l.

³ Verhooren van Oldenbarnevelt, 224. l.

ha tényleg korlátlanabb hatalom után törekedett volna, könnyen megérthetjük, hogy az ügyész ebben nem állott volna rendelkezésére. Az ő kötelessége épp úgy, mint érdeke, azt hozta magával, hogy ügyeljen arra, hogy egyeduralkodás, bárki részéről is, ne szilárduljon meg a szabadságát kiküzdött országban. Ha Móricz olyan uralom után tört, mint a minőt IV. Henrik Franciaországban a liguisták ellenében megszerzett, akkor nem köszönhetjük eléggé az ügyésznek, hogy ő ellenállásával megölte a csirát, melyből ránk nézve ugyanazon állami hibák születtek volna meg, a melyek Franciaországot a maga véres forradalmába hajszolták. Különben is, midőn Oldenbarnevelt is még Móricz herczeg fejedelemmé emelése mellett volt, Francken saját vallomása szerint ellene volt ennek és vele együtt bizonyára még sokan mások is. El kellett tehát készülnie lenni heves ellenállásra, ha komolyan *egy* fejedelem elfogadásáról kellett volna tárgyalni. És az ügyész joggal állította fel első feltételül, hogy mindennek „renddel kell történnie“. A Köztársaságot tömegforradalommal monarchiává alakítani át, ezt joggal tartotta a szabadságra nézve a lehető legveszedelmesebbnek. A tömeg nem tud feltételeket szabni. Minden fenntartás nélkül adja át magát pillanatnyi kedveltjének. De az ügyész tapasztalatból tudta, hogy a feltételek felállításától függ az, hogy a monarchia áldás vagy átok legyen-e az országra nézve. Nem a felhevülés mámorában, hanem nyugodt megfontolás után kellett az államrend változásának végbemennie. De szerencsétlenségre, így ez majdnem kivihetetlen lett. Ha arra gondolunk, hogy hány főnek, hány gondolkodásmódnak kellett megegyeznie, hogy egy olyan reformot, mint a milyen ez volt, mely mindenkit oly

közelről érintett, lehetségessé tegyenek, akkor belátjuk, hogy sürgető szükségesség, kívülről jövő erőteljes ösztönzés nélkül ilyen megegyezés majdnem elgondolhatatlan volt, mert nemcsak Holland és Zeeland és Utrecht számos regensének kellett egyérműnek lenni, de hogy a zavar és a visszavonás ne fokozódjék, a többi tartományoknak is, ezek között az ellenzékieskedő Frieslandnak is, mely az ő mérsékelt helytartójának féltékenyen nézett kezére és ennek csekély hatalmát, a mennyire lehetett, korlátozta. Egy évvel azelőtt, hogy IV. Henrik a maga tervét Oldenbarnevelt előtt kifejtette, Roorda Károly, a fries Rendek legbefolyásosabb tagja, egy levélben, mely nagy feltűnést keltett, Enkhuizen tanácsát oly sértő módon figyelmeztette a Nassauiak uralomvágyára, hogy Oldenbarnevelt Holland Rendei nevében kénytelen volt a két helytartót Friesland Rendeinél erőteljesen védelmezni.¹ Ily körülmények között egy óvatos államférfi, míg az országra súlyos háború nehezedett, gondolhatott-e arra, hogy a kormányrendszerváltozásnak ilyen messzenyúló tervét, mint viszály almáját, vesse a regensek és a nép közé? Hogy erre a kérdésre válaszoljunk, nem is szükséges emlékeznünk arra, hogy a hollandi népjellem mennyire hajlandó a habozásra és a halogatásra.

Ekként Északnémetalföld köztársaság maradt, míg a déli tartományok meghódoltak a főhercegeknek. A 17 tartomány egyesítésének reménye egyre jobban eltűnt; a Köztársaság sokkal jobban meg volt szilárdulva és önállóságát a szomszédok érdekei sokkal jobban biztosították, hogysem komolyan fenyegetett volna az a

¹ Bor, IV. k. 215. l. V. ö. Aitzema, IV. k., 654. l.

veszedelem, hogy a leigázott tartományok erőszakkal bekebeleznék magukba. Viszont arra, hogy a déli tartományokat meghódítsa, nem volt többé képes, most, hogy a hármass szövetség megszűnt; most, hogy Franciaország kivonta magát a háború alól és Angolország felmondotta az 1585-iki szerződés kötelezettségeit. Ha a szövetség megmaradt volna és ha a szövetséges társak a háborút erőteljesen továbbfolytatták volna, ebben az esetben a Rendei a legjobbat remélhették volna. Azt állították (és ebben idegen misztikumok is igazat adtak nekik), hogy ha Franciaország és Angolország még egy pár éven át a spanyol hatalmat foglalkoztatták volna, a hollandi sereg az alatt, a mint látni lehetett, egész Németalföldet kiragadta volna az ellenség kezeiből.¹ Még a vervinsi béke megkötése után is felhozták államférfiaink a francia követ előtt, hogy a francia és németalföldi haderőknek egyévi buzgó összeműködése elégséges lett volna arra, hogy egész Németalföldet visszahódítsák a spanyoltól.² Azonban nem sikerült nekik a királyt az imént megkötött béke megszegésére rábírni, jöllehet Spanyolország szövetségesének, a Savoy-hercegnek viselkedése nemsokára elégséges alkalmat szolgáltatott volna rá.

De hát, igazában, volt-e Henriknek oka kívánni annak megvalósítását, a mit kilátásba helyeztek neki, kívánhatta-e igazán a két Németalföld egyesítését? Érdekében volt-e, hogy a két kicsiny, egymással ter-

¹ „A la verité les Etats ont occupé un grand pais sur l'Espagnol, et si la France et l'Angleterre pouvoient retenir et empêcher ailleurs cet ennemi commun, pendant qu'ils continueroient leurs entreprises, le succez en pourroit être heureux“. Jeannin (Mém. de Bellièvre, p. 523).

² Corresp. de Buzanval, II, p. 293, 295.

mészetszerűen ellenséges országból egy nagy ország álljon elő, melyet Holland vállalkozó szelleme lelkesít, mely Angolországgal a vallás közössége révén van összekötve s mely hivatva van arra, hogy a régi Burgundia szerepét játssza?¹ A francia király, ki alattvalói között néhány millió hugenottát számlált, kívánhatta-e, hogy határain egy hatalmas protestáns állam szilárduljon meg, melyre mindig ráirányíthatták volna az elégedetlen hugenották tekintetüket? Tanácsos volt-e nagygyá tenni egy „köztársaságot“, példaképül Franciaország számára, a hol a vallási zavarok közben a városok és tartományok óhaja köztársasági önállóság után oly világosan mutatkozott?²

És maga a két Németalföld kívánhatta-e az egyesülést? A déli tartományokban volt egy csomó szabadságszerető férfiú, főleg a nemesek között, a kik jöllehet katolikusok voltak, szívesen láttak volna egy új genti pacificatiot és azon buzgólkodtak, hogy pártjukat, hitsorsosaikat a korábbi szerződés megszegésének vádjai alól tisztázzák. Havré marquis van der Meulen Danielnek részletesen kifejtette, hogy mindezt egyedül a reformátusok dölyfössége okozta. De mit, használt eldönteni azt, hogy kit kell vádolni? Hasznosabb lett volna megvizsgálni, hogy Észak és Dél egyesülésének meghiusulta esetleges vagy szükségképeni okoktól függött-e. Kitűnt volna, hogy nem múltó félreértés hozta létre a szakadást, hanem mélyen gyökerező különbség az északi és déli Németalföld között származás, népjellem, történet,

¹ Buzanval, p. 314. Jeannin, (Mém. de Bellièvre, p. 527).
Mém. de Richelieu, XXVII, p. 128.

² Ezt a veszedelmet előre látta Buzanval, már 1603-ban, Corresp. p. 282.

vallás, kormányforma, társadalmi állapot tekintetében. Akkor egyúttal belátták volna azt is, hogy az egyesülésre nem lehetett volna gondolni teljes forradalom nélkül, az egyik népfajnak a másik által való leigáztatása nélkül.

A különbség, mely ebben az időben a népeket egymástól legjobban elidegenítette, a vallási különbség volt. És e tekintetben Spanyolország alig különbözött jobban Angolországtól, mint a vallon tartományok Hollandtól és Zeelandtól. Lehetséges volna-e ilyen ellenmondó érzületet egy államban egységbe foglalni? A tapasztalat már döntött. Mátyás vallási békéje nem keltett semmi mást, mint viszályt és lázadást. Az augsburgi vallási béke fegyverszünet volt melyet a pártok arra használtak, hogy az alatt új háborúra készüljenek fel. De a Németalföldek egyesítésének minden terve ilyen vallási békén alapult. Midőn Móríc Middelburgban 1595-ben a déli tartományok Rendeivel, a mint vélte, tárgyalta, azt ajánlotta nekik, hogy a törvényhozást a vallási és egyházi rendtartás dolgában hagyják meg minden tartománynak külön anélkül, hogy a Staten-Generaal ebbe beleavatkoznék.¹ Mintha a vallás ebben az időben valamely államügytől távol maradhatott volna! A külföldi politikát, példának okáért, vallási sympathiák és antipathiák irányították. Háború vagy béke a nép vallásos meggyőződésétől függött. Az állampolgári jogok a hitvalláshoz voltak kötve. Elképzelhető volt-e, hogy ilyen államjog alatt római katolikus és református Rende közös gyűlésben együtt kormányoznák az országot? Brüsszelben csak nemrég égettek

¹ Bor, IV. k., 37. l.

el egy asszonyt, mert hitsorsosa volt a hét tartomány Rendeinek; lehetséges volt-e, hogy ennek daczára is Brüsszel és Hága Rendei egyértelműleg kormányozzák az országot? „A hol nincs egység az egyházban, ott nem lehet egység az államban sem”.¹ Ez volt az az elv, a mely nyíltan vagy titokban egész a westfáliai békekötésig uralkodott Európában. Uralkodó egyház és türelem a máshitűekkel szemben, ez volt a legszabadelvűbb rendszer, a mely az ezután következő félszázadban alkalmaztatott. Ha a hét tartomány legyőzte volna Dél-Németalföldet, azt meg is kellett volna térítenie, a mint Groningennel és Drentével tették, vagy jogaitól megfosztani, mint a későbbi Generalitási tartományokat: katolikus tagokat a Staten-Generaalba lehetetlen volt bebocsátani.

A valláskülönbség nem volt az egyetlen. A kormányforma és a társadalmi rend épp oly nagyon különböztek egymástól. Délen a nemesség és papság állott előtérben, Északon a városok. A francia követ, Buzanval, jól látott, midőn 1600-ban udvarába azt az értesítést küldte, hogy a déli tartományok, különösen Artois, Henegau és Luxemburg kormányforma tekintetében az Egyesült Tartományoktól oly lényegesen különböztek, hogy nem igen tudnák elviselni ezeknek a szabadságát és egyenlőségét; hogy ezenkívül a népesség társadalmi állapota egészen más, úgy hogy önkéntes egymáshoz csatlakozás majdnem lehetetlennek látszott.² Felismerte, hogy a Staten-Generaal minden törekvése csak arra irányul, hogy a Délt Spanyol-

¹ Essex Apológiájában Bornál IV. 504. l. V. ő. Campa-
nella, De Monarch. Hisp. p. 159.

² Corresp. II, p. 946.

országtól elszakítsák és egy más, kevésbbé félelmes fejedelem jogara alá hajtsák. Oldenbarnevelt többször kijelentette előtte, hogy ha Franciaország királya érvényesíteni akarná azt az igényt, melyet Németalföld egyes tartományaira emelhetett, a Rendekek ebben szívesen támogatnák őt; hogy ők a maguk részére nem kívánnak többet, mint a tengerpartot. Ez volt kétségkívül a legokosabb politika, melyet a Rendekek követhettek. Belgium egy barátságos vagy legalább is nem veszedelmes szomszéd kezében, kívánatosabb volt, mint bekebelezve Észak-Németalföldbe. Néhány évvel a vervinsi béke után, körülbelül 1602-ben kilátás volt egy belgiumi felkelésre; a Rendekek megfontolták, hogy mit kellene tenniök ilyen esetben és úgy határoztak, hogy oda kell hatni, hogy Fülöp Vilmos herczeg, Orániai Móricznak katolikus, de hazaszerető fivére legyen a főherczegek helyett fejedelem.¹ Nem úgy tűnik-e fel a dolog, mintha már az olyan állapot után való törekvést látnánk, a minőben most vagyunk, most hogy Németalföld és Belgium két független, de barátságos állam, önálló és sok tekintetben különböző, de hatalmas szomszédaik ellenében a közös érdek által egyesítve? És a déliek maguk sem kívántak semmi mást. Bármit gondoltak is a Rendekek Hágában, a déliek idegenkedtek az Egyesült Tartományokba való bekebelezéstől, mely nekik vallásukba került volna.² Ez meggyőzően kitünt a nieuwpooorti csata

¹ V. ö. Secret. Resol. St.-Gen., V. d. Kemp, Maurits II, 287. jegyzet.

² Van Meteren, B. XXXII, f. 661: „De Nederlandsche provinciën nu (gedurende het Bestand) onder tweedershand regheringhen, conden malcanderen noch niet accomoderen, als ghebueren behoorden, de Religie de gemoeden wederhoudende...

idején: Flandria, bármily elégedetlen volt is a brüsszeli kormánynyal, nem mozdult meg. Most, hogy itt volt a pillanat, nem tudta magát elhatározni, hogy az *eretnekekhez* csatlakozzék. Még világosabban kitűnt ez 1635-ben a hollandok és francziák egyesült betörése alkalmával. Akkor is számítottak a lakosság támogatására, de tényleg csak gyűlölettel és ellenségeskedéssel találkoztak.¹ A szakadék Észak és Dél között sokkal mélyebb volt, hogysem be lehetett volna tölteni.² Csak úgy lehettek barátságos viszonyban egymással, ha különálltak egymástól.

Így szakadtak szét Észak- és Dél-Németalföld örökre egymástól: ezentúl mindenik ment a maga útján. Még néhány évi küzdelem és a köztársaság függetlenségét a spanyol és brüsszeli kormányok a fegyverszünet megkötésekor elismerték. A déli tartományok színleges fejedelmeik kihalta után ismét Spanyolországra szálltak vissza. A szabad Észak a leigázott Déllel többé nem mint testvérével, hanem mint ellenségének vazallusával bánt. Sok bajt okozott neki, ezt nem tagadhatjuk; hogy önmagának használjon, elzárta a Dél jólétének forrásait, megfojtotta iparát és kereskedelmét. De mégis, anélkül, hogy akarta volna, szolgálatot is tett neki és pedig nagyobb, mint a mekkora az

Men en merckte oock niet datter eenighe alliantie van houwelijke onder den Edeldom van wederzijden, dewelcke nochtans onderlinghen vrientschap causeren, ghemaectt werden“.

¹ Aitzema, II, 275. l.

² Még később is a spanyol örökösödési háború idejében. épp ily mértékben mutatta ki a belga nép idegenkedését a hollandus iránt. „Not only the towns, but the people of this country hate the Dutch“, — írja Marlborough 1708-ban Lord Godolphinnak. Mahon, Hist. of England, II, p. 181.

a sok kár volt, melyet neki okozott; megtartotta számára legalább részben a szabadság élvezetét és emellett a szabadságra való fogékonyságot, a mit Fülöp többi államai rendszerének — hatása alatt — elveszítettek. Megőrizte a leigázottságnak attól a halálos álmától, melybe Dél-Európa államai egyre jobban és jobban elmerültek és melyből, a mint látszik, csak most kezdenek felébredni. Épp úgy, mint a hogyan az egyházi reformatio a katolikus egyháznak is használt azzal, hogy a papságot sokféle visszaélés megszüntetésére kényszerítette, úgy Németalföld elszakadása Dél uralkodóit arra kényszerítette, hogy tűrjék el az ország szabadságait, melyeket egyébként éppen úgy, mint többi országukban, itt is megnyírbáltak és lassankint megsemmisítettek volna. Anélkül az ijesztő kép nélkül, melyet a Köztársaság a zsarnokság szeme elé állított, Belgium épp oly kevésbé tartotta volna meg a maga önkormányzását, mint Nápoly és Milánó, mint Portugália és Arragon.¹ Ebben az értelemben hivatkozhatunk arra, hogy őseink szabadságszeretete a belgáknál is segített megőrizni a polgári és politikai szabadság iránt való fogékonyságot, mely a történelem tanúsága szerint függetlenségük végleges visszanyerése óta sokkal nagyobb mértékben megvan náluk, mint a legtöbb román népnél.

¹ Így ítél már Buzanval, p. 291.

NÉVMUTATÓ.

A

Aarschot 242.
 Aerssen 13, 236.
 d'Aitona 236, 237.
 Aitzema 98, 99.
 Alba 82.
 Aldegonde, Marnix van St. 135,
 136, 137, 138, 139, 140, 141,
 142, 144, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 153, 155, 264.
 Aleppo 43.
 Alexandria 2.
 Alkmar 84.
 Alpok 229.
 Amiens 208, 209, 210, 211,
 215, 216, 218, 219, 223.
 Amsterdam 5, 10, 13, 14, 29,
 35, 50, 57, 63, 64, 72, 103,
 104, 118, 198, 199.
 Ansell 199.
 Angers 247.
 Anna 144.
 Antwerpen 2, 3, 4, 7, 14, 15,
 36, 46, 64, 138, 203, 241.
 Archangel 39, 40, 46, 48.
 Ardres 163, 209.
 Armada 40, 171.
 Arminius 126, 128.

Arragon 177, 278.
 Arragoni Admirant 58, 60.
 Arras 208.
 Artois 164, 202, 206, 275.
 Ausztriai Fülöp 23.
 Axel 170.

B

Baco Francis 22, 59.
 Badoero 3, 7.
 Barentsz Vilmos 53.
 Bax 204.
 Bellievre 245.
 Bentivoglio 63, 78, 100, 113.
 Bergen (Mons) 2.
 Bergen op Zoom 167, 221.
 Beukelszoon Vilmos 6.
 Bidossan, de 160.
 Biervliet 170.
 Biron 202, 210.
 Bockenbergh 155.
 Bouillon 192, 196, 198, 218.
 Boulogne 161.
 Bourbon Katalin 264.
 Boxhorn 155.
 Brabant 3, 12, 14, 15, 64, 145,
 221, 225.
 Bréda 167, 221.

Bredero 154.
 Breedevoort 212.
 Bretagne 209, 247.
 Briel, de 6, 83, 253.
 Brouage 8.
 Brügge 2, 3, 4.
 Brüsszel 157, 159, 222, 223, 227,
 240, 241, 242, 243, 274, 275.
 Bukkhorst 251.

Burgundia 273.
 Burgundi Fülöp 5.
 Burgundi-ház 227.
 Burleigh 226, 251.
 Buzanval, de 26, 224, 225, 269,
 275.

C

Cadix 174, 176, 177, 178, 190,
 217.
 Calais 160, 161, 162, 163, 164,
 165, 166, 174, 177, 189, 190,
 191, 192, 208, 209, 211, 216,
 247, 257.

Calvart 186, 195.
 Carleton 78.
 Caron 13, 265.
 Cateau-cambresisi béke 229,
 245, 260.

Catelet 209.

Cats 35, 71.

Cavendish 41, 55.

Cecil 195, 198.

Cecil (Burleigh fia) 247, 248,
 250, 264.

Columbus 3.

Commynes 2, 11.

Coninxbergen 155.

Coornhert, Dirck Volckertszen
 135, 136, 137, 138, 139, 140,

141, 144, 146, 147, 149, 153,
 154.

Coster 74, 154.

Court Péter, de la 58.

Cromwell 22, 23.

Cuchlinus 130.

D

Danzig 30, 63.

Datheen 149.

Delfshaven 34.

Delft 57, 138.

Does János, van der 154.

Don Antonio 171, 172, 173.

Don Cristo 173.

Dordrecht 4, 63, 83.

Dorestad 2.

Doulens 206, 208, 209.

Dousa 41, 154, 155.

Drake Francis 41, 55, 171, 172.

Drente 88, 126, 213, 275.

Duai 219.

Duifhuis 109.

Duinkerken 26, 163, 164, 269.

Duvenvoorde 250, 254.

Dwina 39.

E

Eduard IV. 6.

Elbertus Leoninus 142, 143.

Emden 82.

Enkhuizen 5, 8, 271.

Enschede 212.

Erich 110.

Erzsébet 21, 23, 24, 160, 162,

168, 171, 173, 174, 178, 179,

184, 186, 187, 189, 190, 191,

193, 194, 195, 196, 197, 198,

199, 206, 208, 216, 217, 224,
225, 226, 227, 245, 250, 252,
253, 255, 262, 265, 266.
Essex 162, 173, 174, 177, 206,
216, 217, 250, 251.
d'Estrella Calvete 11.
Eyck, van der 155.

F

Ferdinánd I. (magyar király) 230.
Ferencz I. (francia király) 230.
Ferrol 206, 216, 217.
Finistère-fok 179.
Flandria 2, 3, 7, 12, 14, 15
33, 40, 64, 65, 66, 145, 165
166, 221, 225, 259, 277.
Forster György 75.
Fosbisher 172.
Fossius Gerardus János 131.
Franche Comté 158.
Franciscus Junius 102.
Franecker 128.
Franken Ferencz 268.
Friesland 4, 77, 128, 131, 155,
271.
Frigyes Henrik 214.
Fuentes, de 158, 168, 170,
216, 239.
Fülöp II. 10, 11, 15, 26, 36,
44, 66, 75, 82, 110, 158,
165, 171, 177, 178, 179, 182,
202, 216, 220, 222, 223, 224,
227, 228, 231, 232, 235, 236,
237, 239, 243, 244, 245, 246,
248, 259, 260, 261, 278.
Fülöp Vilmos 276.

G

Gama, Vasco de 3, 41.
Geertruidenberg 167, 204.
Gelder Károly 12.
Gelderland 4, 77, 142.
Gent 3.
Genova, 2, 28.
Goa 43, 45, 56.
Gomarus 13, 128,
Gouda 132, 133.
Granada 177.
Groenlo 212.
Groningen 77, 88, 126, 275.
Grootebroek 99.
Groot, Hugo de (Grotius Hugo)
61, 117, 131.
Guicciardini Károly 2, 7, 10,
11, 18, 64.
Guise 184, 218.

H

Haarlem 33, 84, 137, 138.
Habsburg-ház 186.
Hadrianus Julius 6.
Hága 58, 205, 225, 242, 275,
276.
Hakluyt 48.
Hamburg 118.
Hanza 3, 4, 5, 9, 10, 15, 16,
23, 24, 179.
Havre 242, 273.
Hawkins 172.
Heemskerck 53.
Henegau 275.
Henrik IV. 21, 30, 33, 77, 159,
160, 162, 165, 167, 174, 185,
186, 187, 188, 191, 192, 194,
195, 196, 198, 199, 200, 201,

203, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 217, 218, 219, 220, 222,
223, 224, 225, 227, 236, 242,
246, 247, 248, 250, 257, 263,
265, 266, 267, 268, 270, 271,
272.

Henrik VII. 23.

Heraugière 204.

Herbertszon Hermann 133.

Herentals 204.

Hohenlo 204.

Holland 4, 5, 7, 10, 11, 12,
13, 14, 15, 18, 19, 21, 22,
29, 35, 48, 49, 50, 54, 61,
62, 63, 68, 77, 82, 86, 87,
100, 104, 110, 118, 121, 122,
123, 126, 128, 130, 132, 145,
154, 155, 167, 168, 179, 190,
228, 243, 247, 253, 254, 258,
262, 269, 271, 273, 274.

Hooft 144, 148, 154.

Hoorn 5, 8, 31, 36, 133.

Hopperus 114.

Hout János, van 121, 130.

Houtmann 40, 41, 54.

Howard Károly 174, 177, 178.

Hulst 167, 168, 170, 189, 190,
202.

Humboldt Sándor 66.

Hurault de Maisse 24, 25.

I

Ibarra 158, 239.

Idiaquez 240.

Ijsel 4.

Isle de France 209.

Isabella 221, 227, 232, 235,
236, 237, 261.

J

Jakab I. 34, 62, 187.

Jan Ra 71.

Jáva 14.

Jeannin 97, 236.

Jóreménység-foka 41, 55.

Joris Dávid 132.

Junius 10.

K

Kálvin 2, 119.

Kamerijk 159, 166.

Károly V. 10, 17, 66, 68, 102,
140, 230.

Károly VIII. 229.

Kelemen VIII. 222.

Kempenland 203.

Keresztély 200.

Konstantinápoly 2, 30, 42.

Köln 4, 91.

L

La-Fère 159, 160, 161, 163,
167, 207.

Lajos XII. 229.

Lajos XIII. 236.

Lajos XIV. 186.

La Noue 30.

Leeghwater 62, 68.

Leicester 19, 20, 27, 96, 109,
122, 173.

Leiden 33, 121, 126, 130, 132,
138, 145, 241.

Leideni János 155.

Le Petit 155.

Lingen 212, 225.

Linschoten Hugó János 41,
42, 44, 45, 50, 51, 54.

Lipsius 13, 138.
 Lisszabon 3, 40, 43, 44, 45,
 54, 171, 206, 216.
 London 24, 25, 193, 225.
 Lotharingia 184.
 Lotharingiai Henrik 265.
 Luther 80, 81.
 Lüttich 186.
 Luxemburg 275.

M

Maarten 12.
 Maas 4, 186,
 Madrid 227, 236, 240.
 Maelson 50.
 Marck, van der 83.
 Mária (V. Károly leánya) 230.
 Marliani 6.
 Mátyás 87.
 Mayenne 218, 219.
 Mazarin 186.
 Medemblick Erikszen Bernát
 38, 133.
 Meerbeeck 65.
 Melis Stocke 154.
 Mercœur 209, 247.
 Merész Károly 2, 6.
 Merula 155.
 Meteren, van 13, 25, 61, 62.
 Meulen Dániel, van der 241,
 242, 243, 273.
 Meurs 212.
 Middelburg 46, 63, 121, 274.
 Milánó 278.
 Mondragon 158.
 Montaigne 143.
 Moucheron Boldizsár, de 13,
 46, 50.

Moura Kristóf, de 183, 240.
 Mozambiquei-szoros 55.
 Müntzer Tamás 80.

N

Nantes 250.
 Napoleon 177.
 Nápoly 28, 278.
 Narva 39.
 Nassau János 96.
 Nassau Justinus 167.
 Nassau Lajos Gunther 173,
 175.
 Nassau Vilmos Lajos 86, 96.
 Navarrai Henrik 158, 189.
 Neelken 27.
 Nicaise de Sille 13.
 Norris 171.
 Novgorod 2.
 Nyugat Friesland 7, 35, 62,
 68, 69.

O

Ocko Scarlensis 155.
 Oldenbarnevelt 35, 50, 58, 77,
 96, 109, 115, 123, 124, 125,
 142, 143, 213, 247, 248, 250,
 254, 256, 263, 264, 266, 267,
 268, 269, 270, 271, 276.
 Oldenzaal 212.
 Ommelanden 213.
 Ootmarsum 212.
 Orange 264.
 Orániai Móricz 50, 54, 55, 77,
 138, 161, 162, 166, 167, 168,
 186, 203, 204, 205, 207, 211,
 212, 213, 224, 225, 263, 264,
 265, 266, 267, 268, 269,
 270, 274.

Orániai Vilmos 36, 50, 83,
109, 110, 112, 118, 121, 126,
137, 263, 269.

Orleans 209.

Ormus 43.

Ortelius 47.

Ostende 166, 221.

Osztrák Albert 37, 157, 158,
159, 160, 166, 167, 170, 172,
183, 190, 202, 212, 219, 222,
227, 232, 235, 236, 238, 240,
241, 242, 244, 261.

Overijsel 4, 77.

P

Páris 209.

Párma 14, 36, 64, 65, 91, 168,
219, 257.

Pauw Adorján 118.

Pfalzi Frigyes 72.

Pfalzi Kázmér János 200.

Picardia 161, 163, 164, 193.

Pitt Vilmos 61.

Plancius 50, 53.

Plinius 47.

Plymouth 162, 167, 173.

R

Rabelais 152.

Raleigh, Walter 31, 34, 40,
62, 172.

Ravaillac 250.

Requesens 182.

Reyd Everard, van 26, 35,
44, 69.

Richardot 242, 245.

Richelieu 30, 186.

Rijnberk 212.

Rochelle 8.

Roemer Vischer 144.

Rohan, de 63.

Roorda Károly 271.

Rosne 158, 160, 170.

Rossem 12.

Rotterdam 6, 35, 57, 63.

Rouen 219.

Rudolf II. 232.

S

Saliger János 110.

Sancy 192.

San-Lucar 8, 38.

Santa Maria 8, 38.

Savigni 158.

Savoya 184, 272.

Savoya-ház 237.

Schelde 168.

Schenk Frigyes 91.

Schiedam 6.

Scriverius 155.

Sculdetus 72.

Sevilla 3, 176.

Silléri 245.

Solms 168, 169, 204.

Somme 209.

Soranzo 236.

Soriano 180.

S. Phelippo 174, 175.

Spiegelhel 71, 143, 144, 146,
147, 148, 149, 153, 154.

St. George de Mina 38.

St. Helena 43.

St. Quentin 229.

St. Thomas 38.

Stuart Mária 171.

Sunnd 28, 49, 164.

Sybrantszon Tako 133.

T

Tabis-hegyfok 47, 52.

Tassis 244, 245.

Tesselschade 144.

Texel 35, 50.

Tholen-sziget 203.

Tiel 3.

Tiron 216.

Titankona 56.

Trigland 126.

Turnhout 203, 204, 205.

Twente 212, 213.

Twisck 155.

U

Ubbo Emmius 155.

Utrecht 77, 109, 126, 132, 271.

Uytenbogaert 268, 269.

V

Valck 50.

Varax 203, 204, 205.

Velence, 2, 28, 43, 63.

Verdugo 158.

Vere Ferencz 173, 175, 177,
189, 204, 206.

Verius 9.

Vervins 241, 242, 244, 245.

Vervinsi béke 240, 244, 260,
272.

Viglius 114.

Vilmos (hesseni örgróf) 200.

Vilmos Lajos 212, 213.

Vlissingen 253.

Vondel 154.

Vorstius 128.

Vosmeer Sasbout 91.

W

Wagenaer 155.

Walaeus 268.

Warmont, van 177.

Westfáliai béke 275.

Westsouburg 138.

Wiggertszon Kornelius 133.

Wisselinx 13, 104.

Witt Jan, de 58.

Woerden 113.

Wormer 69.

Z

Zaam 33.

Zaandam 32.

Zeeland 4, 7, 11, 12, 14, 21,
29, 50, 82, 86, 87, 89, 123,
126, 161, 169, 190, 228,
253, 269, 271, 274.

Zeip 35.

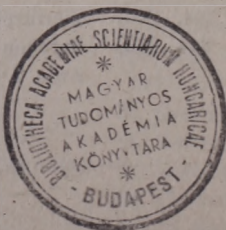
Zierikzee 8.

Zutphen 212, 213.

Zwin 2.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Tizenharmadik fejezet. Az Egyesült-Németalföld kereskedelme és gazdasági állapota	1
Tizennegyedik fejezet. Az egyház, a vallás és az irodalmi műveltség az egyesült Németalföldön	76
Tizenötödik fejezet. Osztrák Albert kormányzásának első esztendeje	157
Tizenhatodik fejezet. Hármasszövetség Spanyolország ellen	184
Tizenhetedik fejezet. Az 1507. év hadieseményei	202
Tizennyolczadik fejezet. Franciaország béketárgyalásai Spanyolországgal	215
Tizenkilenczedik fejezet. Németalföld átengedése Izabella infánsnő részére	227
Huszadik fejezet. A vervinsi béke.	244
Huszzonegyedik fejezet. Befejezés.	257
Névmutató.	279

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 1.151 /19 57 N. SZ.